

Роднае слова

2010/1

(265)

студзень

Рэдакцыйная калегія

доктар філалагічных навук А. Бельскі (намеснік)
доктар філалагічных навук М. Прыгодзіч (намеснік)
доктар педагогічных навук М. Яленскі (намеснік)
доктар мастацтвазнаўства Т. Габрусь
доктар філалагічных навук У. Гніламедаў
доктар мастацтвазнаўства В. Дадзіёмава
доктар філалагічных навук В. Іўчанкаў
доктар гістарычных навук, доктар архітэктуры А. Лакотка
доктар філалагічных навук А. Ліс
доктар філалагічных навук А. Лукашанец
доктар філалагічных навук В. Максімовіч
доктар мастацтвазнаўства У. Мартынаў
доктар філалагічных навук І. Казакова

доктар філалагічных навук А. Ненадавец
доктар філалагічных навук В. Новак
доктар мастацтвазнаўства В. Нячай
доктар педагогічных навук І. Паўлоўскі
доктар мастацтвазнаўства В. Пракапцова
доктар філалагічных навук В. Рагойша
доктар філалагічных навук І. Роўда
доктар філалагічных навук І. Саверчанка
доктар філалагічных навук В. Старычонак
кандыдат філалагічных навук М. Трус
доктар філалагічных навук М. Тычына
доктар філалагічных навук І. Чарота
доктар філалагічных навук Т. Шамякіна

Навуковыя кансультанты

Г. Адамовіч, Р. Аладава, М. Аляхновіч,
Г. Арцямёнак, А. Багданава, З. Бадзевіч,
А. Белая, Дз. Дзятко, Т. Казакова,
В. Карамзаў, У. Каяла, В. Лемцогова,
І. Лепешаў, Е. Лявонава, В. Ляшук,

В. Ляшчынская, А. Макарэвіч, У. Мархель,
З. Мельнікава, П. Міхайлаў, М. Мішчанчук,
М. Мушынскі, М. Новік, В. Рагаўцоў, В. Русілка,
У. Рынкевіч, У. Сенькавец, А. Солахаў, А. Станкевіч,
П. Сцяцко, Т. Тамашэвіч, Н. Усава, І. Штэйнер

Рэдакцыйная рада

Р. Бабашка, М. Бубешка, В. Буланда,
І. Булаўкіна, В. Давідовіч, М. Жуковіч,
Р. Ільіна, З. Камароўская, В. Кажура,

Л. Лазарчык, А. Марціновіч, Г. Марчук,
М. Пазнякоў, А. Панфіленка, Т. Прадзед,
А. Тарайковіч, І. Таяноўская

Над нумарам працавалі

рэдактары:

Андрэй Грыгаровіч (*Методыка і вопыт*: Прапануем план-канспект, Па новых праграмах, У метадычную скарбонку, ВУН – школе, Урок па мове: тэорыя і практыка, Крытыка і бібліяграфія; *Калі закончыўся ўрок*: Свет мовы і літаратуры, Нашы сустрэчы, Радасць творчых адкрыццяў),

Крысціна Пучынская (*Літаратура і час*: Пачынальнікі, Пошукі імя, Літаратура ў кантэксце часу, Літаратура ў кантэксце жыцця, Асобы, Віншваем юбіляра!; *Методыка і вопыт*: Дыдактычны матэрыял; Каляндар памятных датаў і юбілейных дзён, Кола гадоў, Крыжаванка),

намеснік галоўнага рэдактара
адказны сакратар
дзяжурны рэдактар
вядучы рэдактар літаратурны
літаратурны рэдактары
тэхнічны рэдактар
камп'ютэрная праўка
галоўны бухгалтар
загадчык прыёмнай

Ларыса Сагановіч (*Мовы рысы непаўторныя*: Мова заканадаўства, 3 гісторыі мовы, Актуальная тэма, Чароўная маляўнічасць прасторы, 3 гісторыі слоў, Крытыка і бібліяграфія; *Методыка і вопыт*: Новая рэдакцыя правіл беларускага правапісу, У дапамогу настаўніку),

Мікола Трус (*Літаратура і час*: Майстэрства творцы, Класікі і сучаснасць, Віншваем!, Паэтычная старонка; *Нацыянальная і сусветная культура*: Нашы продкі),

Наталля Шапран (*Нацыянальная і сусветная культура*: Першавера продкаў, Актуальная тэма, Малады даследчык прапануе, Чароўная маляўнічасць прасторы, Дыялог з карцінай),

Марыя Кныш,
Аляксандр Канановіч,
Ларыса Сагановіч,
Алена Салахтідзінава,
Ніна Ваніцкая, Надзея Бышка,
Канстанцін Лісецкі,
Вольгі Крукоўскай,
Валянціна Ракіцкая,
Вольга Барздова.

ЗАСНАВАЛЬНІК:
МІНІСТЭРСТВА
АДУКАЦЫІ
РЭСПУБЛІКІ
БЕЛАРУСЬ

УСТАНОВА
«РЭДАКЦЫЯ ЧАСОПІСА
“РОДНАЕ СЛОВА”»

Часопіс выходзіць
з 1988 года
(у 1988 – 1991,
№№ 1 – 48,
выдаваўся пад назвай
“Беларуская мова
і літаратура ў школе”)

Галоўны рэдактар

Зоя
ПАДЛІПСКАЯ

ЛІТАРАТУРА І ЧАС

Лявонава Ева. Углыб аднаго твора: Нацыянальнае і агульна-началавечае ў вершы "Паязджане" Янкі Купалы.	3
Вабішчэвіч Таццяна. "Наша будучыня ў нашых руках": Літаратурная спадчына Пётры Простага ў кантэксте беларускага адраджэнскага руху пачатку XX ст.	7
Бельскі Алесь. "Ёсць такая зямля...": Канцэпцыя зямлі ў паэзіі Максіма Танка.	12
Саламевіч Янка. Письменніцкія ініцыялы-крыптанімы.	16
Падстаўленка Віталь. Дэструкцыя грамадскай ілюзіі: Вобраз эмансипаванай жанчыны ў беларускай прозе першай трэці XX ст.	19
Фіцнер Таццяна. Праблема гендэрных узаемаадносін у творчасці класікаў беларускай літаратуры XX ст.	20
Грамадчанка Таіса. "Хачу быць жытнім зернем я...": Да 70-годдзя Леаніда Дайнекі.	24
Тарасова Святлана. "Зразумець сваё ўласнае сэрца...": Да юбілею Алены Руцкай.	28
Руцкая Алена. "Але таемнасці не страціў час...": вершы.	30

МОВЫ РЫСЫ НЕПАЎТОРНЫЯ

Кулеш Ганна. Пераклад "Конституции РСФСР" (1918): Першая спроба перадаць паняцці заканадаўства сродкамі сучаснай беларускай мовы.	32
Мароз Валянціна. Прыёмы стварэння літаратурнага вобраза ў беларускіх летапісах.	36
Губкіна Алена. Падпасак, парабак, жабрак: Назвы асоб з суфіксам -ак (-як) у беларускай мове.	39
Піскуноў Фёдар. Дуба ці дубу?: Яшчэ раз пра формы роднага склону назоўнікаў мужчынскага роду ў святле камп'ютэрна-лінгвістычнага аналізу.	40
Бабіч Юрый. "Колер сёмы, колер сёмы фіялетава вядома...": Фіялетава колер і яго адценні ў творах беларускіх пісьменнікаў.	48
Лапуцкая Ірына. Фіялетава колер і яго адценні: 3 гісторыі слоў.	51

МЕТОДЫКА І ВОПЫТ

Лукашанец Аляксандр, Кунцэвіч Любоў, Кандраценя Ірына. Правапіс вялікай і малой літар (§§ 26, 27). Працяг.	54
Зелянко Вольга. Вывучэнне лексікі і фразеалогіі ў лінгвакультуралагічным аспекце: Раздзел "Слова ў тэксце", X клас.	57
Мароз Святлана, Ржавуцкая Марына. Апавяданне або казка паводле прыказкі, якая скіроўвае на разважанне: Урок развіцця маўлення.	61
Саўко Уладзімір. Адушаўлёныя і неадушаўлёныя назоўнікі, род і лік назоўнікаў: Навучанне нормам ужывання назоўнікаў на ўроках беларускай мовы ў XI класе.	65

Герцык Аляксандр. Вывучэнне лірыкі Максіма Танка ў X класе.	69
Міхайлаў Павел, Фацеева Святлана. Заданні па беларускай мове для паўрочнага кантролю ведаў вучняў VIII – IX класаў.	74
Калечыц Алена, Пекач Алена, Цясевіч Алена. Сінтаксіс беларускай мовы: Урок 4. Галоўныя члены двухсастаўнага сказа. Спосабы выражэння выказніка (заданні).	77
Пшанічная Ларыса. Дзеепрыслоўе. Дзеепрыслоўны зварот: 3 паэмы "Новая зямля" Якуба Коласа.	84

КАЛІ ЗАКОНЧЫЎСЯ ЎРОК

Трус Мікалай, Дарагакупец Аксана. Захаванне памяці, пераемнасць традыцый: 3 вопыты стварэння, працы кабінета беларускай філалогіі філалагічнага факультэта БДУ.	86
Канановіч Аляксандр. Уздзенскі край – крыніца духоўнасці.	88
Дзюбак Марыя. Яе Таямнічасць Паэзія: Уступныя заняткі літаратурна-творчага гуртка для вучняў сярэдніх класаў.	89

НАЦЫЯНАЛЬНАЯ І СУСВЕТНАЯ КУЛЬТУРА

Ненадавец Аляксей. Свяшчэнны агонь старажытных беларусаў.	91
Кабржыцкая Таццяна, Рагойша Усевалад, Дзюкава Эла. Даўні і сучасны погляды на гісторыю старажытных русаў.	95
Канановіч Святлана. Праблемы атрыбуцыі аб'ектаў духоўнай спадчыны ў свеце сучаснай культуралогіі.	100
Млечка Алена. Жаночы і мужчынскі вопыт у педагогічным дыскурсе вышэйшай школы.	106
Горава Галіна. Холад і спакой: Семантыка шэрага, аранжавага і фіялетавага колераў у творах беларускага станковага жывапісу.	108
Шаранговіч Наталля. Подых прыроды на палатне [Вячаслаў Паўлавец].	110

Віншую юбіляра! Жураўліныя ключы Міколы Аўрамчыка (31).	
Паэтычная старонка. Аўрамчык М. "Вось яны, прывольныя прасторы..." (31). Руцкая А. Не лёс. "Па шэрых праспектах нясецца скразняк...". "Не было ні грывот, ні расколаў...". Навагодняе. "Помнім прытчу аб мудрым старым..." (30).	
Крытыка і бібліяграфія. Шур В. Патрэбны і своечасовы дапаможнік: Пра кнігу "Лінгвістычны аналіз тэксту" І. Лепешова (53).	
Аляхновіч М. Новы слоўнік па "Правілах..." у новай рэдакцыі: Пра "Слоўнік сучаснай беларускай мовы" У. Завальнюка, М. Прыгодзіча, В. Раманцэвіча (85).	
Каляндар памятных датаў і юбілейных дзён на 2010 год: Сакавік (15, 52, 111).	
Кола гадоў: Каляндар на 2010 год (6, 64).	
Крыжаванка. Рубінчык В. (112).	

Часопіс уключаны ў Пералік навуковых выданняў ВАК Рэспублікі Беларусь для друкавання вынікаў дысертацыйных даследаванняў па філалагічных навуках, мастацтвазнаўстве, культуралогіі, педагогічных навуках (тэорыя і методыка навучання беларускай мове і літаратуры).

У адпаведнасці з Законам аб друку аўтары нясуць адказнасць за дакладнасць прыведзеных у артыкуле фактаў і звестак. Рэдакцыя пакідае за сабой права друкаваць артыкулы ў парадку абмеркавання, не падзяляючы пункту гледжання аўтара.

Пры перадруку спасылка на "Роднае слова" абавязковая.

Патрабаванні да афармлення матэрыялаў і ўмовы для прыняцця матэрыялаў для аспірантаў гл. на сайце часопіса www.rs.unibel.by.

Ева ЛЯВОНАВА

УГЛЫБ АДНАГО ТВОРА

НАЦЫЯНАЛЬНАЕ І АГУЛЬНАЧАЛАВЕЧАЕ Ё ВЕРШЫ “ПАЯЗДЖАНЕ” ЯНКІ КУПАЛЫ

Верш “Паязджане”, напісаны Янкам Купалам 27 снежня 1918 г. у Смаленску, неаднойчы прыцягваў увагу літаратуразнаўцаў. Вячаслаў Рагойша аднёс яго да вершаў “глыбока сімвалічных”, “не бяскрылых вершаў-аднадзёнак, а твораў эстэтычна паўнацэнных, глыбока паэтычных” [8, с. 7]. Твор ацэньвалі як таленавіты, выдатны, але аб’ектам спецыяльнага комплекснага аналізу ён так і не стаў. Між тым з часавай дыстанцыі верш успрымаецца як надзвычай паказальны для Янкі Купалы. Невыпадкова і небеспадстаўна ён фігуруе ў школьнай праграме сярод твораў паэта, прызначаных для абавязковага вывучэння.

На мой погляд, ёсць усе падставы разглядаць верш “Паязджане” як сінтэз нацыянальнага і агульналюдскага, узор мастацкага універсалізму, феномен якога, паводле маіх назіранняў за заканамернасцямі сусветнага літаратурнага працэсу, найчасцей дае аб сабе знаць менавіта ў крызісны час, на скрыжаванні эпох. Якраз на такім часаварэчаісным сумежжы, “на зломе дзвюх эпох злавесным” [3, с. 148] і жыў Янка Купала.

Шэраг даследчыкаў асэнсоўвалі вобразы і матывы верша ў канкрэтна-рэальным, сацыяльным рэчышчы, у святле такіх гістарычных каталізмаў, як Першая сусветная вайна, рэвалюцыя, грамадзянская вайна, бежанства. Уладзімір Калеснік заўважыў, што ў першыя паслякастрычніцкія гады ў Янкі Купалы “поруч з надзеяй нарастаюць адчуванні трывогі і адчаю”, у якасці адной з ілюстрацый назваў верш “Паязджане”, даў пры гэтым наступны каментарый: “У гады ваенных ліхалеццяў беларусы сталі народам-бежанцам... Ці збяруцца, ці вернуцца ў свае гнёзды?” [4, с. 347]. Бясспрэчна, гэты аспект не толькі прысутнічае ў сэнсавай палітры твора, але і з’яўляецца яе дамінантай, аднак не вычэрпвае ўсю семантычную глыбіню верша. Зрэшты, бежанства тут само па сабе перарастае межы канкрэтнага значэння – як лёсу толькі беларусаў: час паказаў, што бежанства стала, па сутнасці, эмблемай усяго XX ст., лёсам многіх народаў.

Яшчэ адно прачытанне верша знаходзім у Антона Адамовіча, які ў свой час успрыняў “Паязджане” як складнік своеасаблівага паэтычнага цыкла, створанага Янкам Купалам “паміж 10 лістапада – 27 снежня 1918 г.”; «у васяродку ягоным, – піша А. Адамовіч, – стаяць чатыры баляды (“Забытая карчма”, “Рунь”, “Буслы”, “Першы сьнег”), аплеценныя й пераплеценныя чатырма-ж вершамі таксама баляднага тыпу (“Удосвітак”, “Буралом”, “Сявец”, “Паязджане”)» [1, с. 716]. Далей ён засяроджваецца менавіта на вылучаным ім “балядавым ядры”, “сшытым” у адзінае цэлае матывам родзічагубства (парыцыду). Вершы, што яго склалі, асэнсоўваюцца А. Адамовічам як алегорыя “найглыбейшага аспэку Купалавае рэакцыі на більшавізм і саветызацыю” [1, с. 716].

Больш разгорнута ўражаннямі ад уласна “Паязджане” А. Адамовіч падзяліўся ў працы “Супраціў саветызацыі ў беларускай літаратуры. (1917 – 1957)”, прысвечанай памяці Адама Бабарэкі. Узгадваючы вобразы маладой дзяўчыны і вяселля, першы з якіх у дарэвалюцыйнай паэзіі Янкі Купалы часта сімвалізаваў “Маладую Беларусь”, а другі – трыумф нацыянальнага руху беларусаў, даследчык бачыў увасабленне гэтых жа “летуценняў-надзей” у вершы “Удосвітак” (1918): “...у вобразе падарожнага – носьбіта нацыянальнае рэвалюцыі, што натужна, але ўсё-ж напорна прабіраецца да свае мэты” [1, с. 774]. “Паязджане” знітаваныя з гэтым вершам часам напісання і тэмай, аднак апошняя інтэрпрэтацыя ў “Паязджане”, паводле А. Адамовіча, «ужо ў супрацьлеглым, змрочным асвятленьні, прадыхаваным самой рэчаіснасцю. Перад намі вобраз вясельнага картэжу – “поезда” ў бяспадаснай сытуацыі, сярод зімовай завірухі ў полі ўначы... Вясельнікі-“паязджане”, ахопленыя жахам, прымерзлыя адно да аднаго... У гэтай алегорыі чытач бачыць бяdotнае становішча беларускага нацыянальнага руху, які жорстка пераследаваўся, заганыўся глыбока ў падполье або ў беспрытульнасць эміграцыі

Ева Аляксандраўна Лявонава – даследчыца сусветнай літаратуры XIX – XX стст. Дацэнт кафедры замежнай літаратуры Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Кандыдат філалагічных навук. Закончыла філалагічны факультэт БДУ (1975). Аўтар кнігі “Плыні і постаці: 3 гісторыі сусветнай літаратуры другой паловы XIX – XX стагоддзяў” (1988), навучальных дапаможнікаў для настаўнікаў “Мировая литература первой половины XX века” (1997, 1998), “Мировая литература второй половины XX века” (1999), “Беларуская літаратура XX ст. і еўрапейскі літаратурны вопыт” (2002), “Агульнае і адрэзанае: Творы беларускіх пісьменнікаў XX ст. у кантэксце сусветнай літаратуры” (2002), адна з аўтараў навучальнага дапаможніка для студэнтаў гуманітарных спецыяльнасцей “История зарубежной литературы. Вторая половина XIX – начало XX веков” (1997), падручніка для IX класа “Беларуская літаратура” (1997), хрэстаматыі-падручніка для XI класа “Літаратура народаў свету: XX стагоддзе” (1999).

бальшавіцкай завірухай» [1, с. 774]. Верш “Паязджане” (“безнадзейны малюнак”) А. Адамовіч тлумачыў як алегорыю бязмежнага расчаравання Янкі Купалы ў сваіх надзеях на нацыянальнае адраджэнне, як негатыўную рэакцыю мастака на рэвалюцыю 1917 г. Звяртае на сябе ўвагу і трактоўка вобраз-матыву завірухі – як бальшавіцкай рэвалюцыі (“бальшавіцкая завіруха”). Гэтаксама, як адну з Купалавых “сімвалісцкіх версій рэвалюцыі” (поруч з “пажарам” і “чырванай паводкай”) [2, с. 106], пазней будзе разглядаць вобраз завірухі і Пятро Васючэнка.

Бежанства беларусаў, эмігранцтва, расчараванне паэта ў гістарычнай перспектыве свайго шматпакутнага народа – гэта далёка не ўсе магчымыя прачытання верша. Рызыкну выказаць меркаванне, што ў фантазмагорыю “Паязджанаў” мог быць уцягнуты і элемент аўтабіяграфічнага. Боль за родны край, фізічныя і духоўныя пакуты, дэпрэсія не маглі не адбіцца на псіхічным стане Янкі Купалы, невыпадкова ён цягам трох гадоў маўчаў як творца. Пазней, у лісце да Браніслава Эпімаха-Шыпілы ад 20 верасня 1922 г., паэт напіша: “Там (у Смаленску. – Е. Л.), жывучы праз увесь цяжкі і жудкі 1918 г., я напярэдае быў, як непрытомны” [6, с. 452].

Нельга не ўбачыць у полісеміі вобразаў і матываў верша, у самой яго назве і абагульнена-сімвалічнага, універсальнага сэнсу – метагістарычнага, арганічна паяднанага, сінтэзаванага з тымі значэннямі, што мелі пад сабой канкрэтна-рэальны (нацыянальны і асабісты) падмурак. Паязджане – гэта людзі-цені, людзі-прывіды, рабы, духоўныя жабракі, гэта метафара адчуванняў людзей ад саміх сябе, неідэнтычнасці, духоўнай неўкарэненасці, санлівасці, немачы, смерці-прыжыцці (або жыцця-ў-смерці) – усяго таго, што Янка Купала не стамляўся выкрываць і цягам папярэдняга свайго творчага шляху, і пазней.

Мастацкім універсалізмам пазначаны не толькі змест верша. Адрэзанаць “Паязджанаў” – жанравая поліфанія, якая ўвабрала ў сябе прыкметы балады, сатыры, фантазмагорыі,

прыпавесці, філасофскага верша. Гэта і маленькая паэтычная антыўтопія, і нават свайго роду пантэміма: надта ўжо выразную, амаль кінемаграфічную карціну прапанаваў нам аўтар.

Не ў меншай ступені поліфанічны стыль верша. У. Калеснік, падкрэсліваючы, што “Купалавыя тропы-вобразы натуральна цягаюць да рамантычнага стылю”, адзначаў: “Палітра Купалавых мікравобразаў убірае ў сябе характэрную для літаратуры пачатку XX стагоддзя ідэалагічную і эстэтычную напружанасць, трывожную дыскусійнасць, дух барацьбы розных канцэпцый жыцця і мастацтва... Купала спрабаваў сінтэзаваць эстэтычную сарыентаванасць і чуйнасць сімвалістаў і іншых неарамантычных плыняў з рэалістычным кірункам і нават з фальклорнай паэтыкай” [4, с. 305].

Верш “Паязджане” – выразнае пацверджанне таго, што паэзія Янкі Купалы, нават на ўзроўні аднаго твора, не ўкладаецца ў межы пэўнага літаратурнага напрамку, стылю. Некаторыя складнікі верша сапраўды адсылаюць да рамантызму, аднак, што ў дадзеным выпадку канцэптуальна важна, адсылаюць па прынцыпе прыцягнення-адштурхоўвання. Як вядома, вобраз-матыў дарогі, шляху, падарожжа быў адным з улюбёных у рамантыкаў (пазней у неарамантыкаў). У рамантычным разуменні – як пераадоленне фізічных і маральных перашкодаў, як няспыны духоўны пошук, як маральна-этычны выбар або паломніцтва ў шырокім сэнсе слова. Ён шматкроць дае аб сабе знаць і ў творчасці беларускага класіка. Максімальна поўна гэтыя значэнні сканцэнтраваны ў радку з верша “На шляху” (1914): “Я – шлях, якому век няма спакою” [7, с. 85]. Праз дзесяцігоддзі гэтая паэтычная формула, што ўзыходзіць да слоў Хрыста “Я – і шлях і праўда і жыццё” (Ян 14, 6, пер. В. Сёмухі), адгукнецца ў “Першай паэме шляху” Алеся Рязанова: “...я той, хто шлях і хто на ім ідзе” [9, с. 54]. Аднак у “Паязджанах” вобраз-матыў дарогі, шляху набывае палемічнае, цалкам адваротнае напавненне. Тут паказана падарожжа, па сутнасці, ніадкуль і ў нікуды; насельнікі “поез-

да” не ўсведамляюць ніякіх прасторава-часавых кропак, ніякай мэты, не маюць ніякай надзеі на вызваленне са сваёй “вечнай дамавіны”. Больш за тое, яны ў дарозе, але не ў руху – застылых ад жаху, вязе іх немаведама куды “поезд”-труна, што патрапіў у палон “злога духа злыбядухі”:

*Едуць, едуць, ані следу,
Ні праслуху, ні прагледу,
Ні прасвету, ні надзеі,
Ўсё ў зацьмішчы, ўсё ў завеі [5, с. 43].*

Гэта нешта нахшталт вечнага блукання Агасфера, вобраз якога неаднойчы інтэрпрэтаваўся ў сусветнай літаратуры. Паводле паданняў, Агасфер ці то ўчыніў здзек з Хрыста і нават падняў на Яго руку, калі Ісус у невымерных пакутах нёс свой крыж на Галгофу, ці то адагнаў Яго ад парога свайго дома, калі Хрыстос хацеў на імгненне прыпыніцца, каб перавесці дыханне. Пакараннем Агасферу і стала яго блуканства, што мусіць доўжыцца да Страшнага Суда і абарочваецца для выклатага падарожніка адвержанацю, непрыкаянацю, адзінотай. Пэўныя сэнсавыя судакрананні мае верш Янкі Купалы і са старазапаветным паданнем пра Каіна – першага ў гісторыі чалавецтва братазайцы, выклатага Госпадам выгнанца са сваёй зямлі, а таксама са шматлікімі літаратурнымі інтэрпрэтацыямі сюжэта пра “Лятучага галандца”.

Створаны мастацкай фантазіяй Янкі Купалы вобраз згубленага ў д’ябальскай завеі вясельнага поезда-прывіда, “вечнай дамавіны” сапраўды нагадвае асуджаны на вечнае блуканне па хвалях мора і часу карабель з камандай нябожчыкаў на борце. Паводле падання, каманда карабля была пазбаўлена жыцця з-за багахульніцтва свайго капітана; сустрэча з гэтым караблём пагражае маракам непазбежнай бядой. Можна прывесці і многія іншыя мастацкія версіі сюжэта пра вечнага падарожнага. Матыў гэты, як вядома, актыўна распрацоўваўся ў літаратуры перадабрамантызму і асабліва рамантызму, мала хто з рамантыкаў не аддаў яму даніну. Пры гэтым у сусветнай рамантычнай традыцыі інтэрпрэтавання выклатага блуканца мелі месца тры асноўныя тэндэнцыі: у межах першай герой пададзены статычным, ён не жадае і не ўяўляе для сябе ніякіх змен, цалкам падпарадкаваны свайму незайздроснаму лёсу. Па другой версіі, герой праз сумненні, адчай, душэўна-духоўныя пакуты прыходзіць да пакаяння і прымірэння з Творцам і грамадствам. Паводле трэцяй, герой адно ўмацоўваецца ў сваёй непакорлівасці.

Відавочна, Купалава варыяцыя ў пэўнай ступені палягае ў першым з трох рэчышчаў: яго персанажы – цацкі ў бязмежнай уладзе “папаўзухі-завірухі”, якая “захліпаецца ад смеху”, “ла-

зам лезе ў сэрца, ў вочы”, вабіць-кліча паязджанаў “снежным начлегам” – смерцю:

*Як у моры, ў белым снегу,
Без днявання, без начлегу,
Ў бездарожжа, ў беспрыстанне
Едуць, едуць паязджане [5, с. 43].*

У святле вышэйпрыведзеных асацыяцый варты ўвагі зачын трэцяй страфы – “Як у моры...”. Палоннікамі менавіта воднай, марской або акіянічнай стыхій станавіліся ў большасці сваёй літаратурныя вечныя блуканцы, і не выключана, што ў пэўнай ступені іх семантыкай генераваны, падказаны беларускаму паэту яго верш “Паязджане”.

Аднак і тут перазовы з рамантычнай традыцыяй увасоблены па вышэйазначаным прынцыпе прыцягнення-адштурхоўвання. Па сутнасці, усе героі-блуканцы ў творах рамантыкаў – гэта не бязвольныя істоты, а асобы: вечнымі падарожнымі яны так ці іначэй станавіліся ў выніку бунту, непрымання або Боскіх законаў светаўпарадкавання, або грамадскага ладу. Сярод гэтых адвержаных сустракаліся і грэшнікі-багаборцы, і высакародныя героі, часам адно не выключала другое, але ў любым выпадку яны былі людзьмі асаблівымі і таму чужымі сярод большасці, сярод усіх астатніх, неслі ў сабе выклік рэчаіснасці, чаго ніяк нельга сказаць пра персанажаў Янкі Купалы. Зрэшты, верш Янкі Купалы – таксама своеасаблівы выклік, выклік і заклік адначасна, але, што называецца, ад адваротнага: выклік сацыяльнай летаргіі беларусаў і заклік схаянюцца нарэшце, узняць галаву, адпрэчыць “злыбядуху”, змяніць існаванне ў “вечнай дамавіне” на вольнае і дзейснае жыццё.

Апроч рамантызму, на верш “Паязджане” наклаў адбітак і сімвалізм з яго сэнсавай полісеміяй, шматгалоссем і рухомасцю вобразаў, іх здольнасцю да сублімацыі перажыванняў самога аўтара, адкрытасцю для новых прачытанняў. Менавіта гэтымі якасцямі адметныя вобразы купалаўскага твора – поезда і паязджанаў, завірухі і поля, у якім “дымна” і “цёмна”, “беспатольна і заломна”.

У спектры канатацый, у атмасферы і паэтыцы верша ёсць сугучнасць і з экспрэсіянізмам, якому, пры ўсёй яго неаднароднасці, уласцівыя настроі бязмежнага трагізму, адчужанасці і адзіноты, распаду асобы, скепсісу ў дачыненні да чалавека і свету, абвостраны суб’ектывізм, падкрэсленая экспрэсіўнасць, абстрагаванасць вобразаў, абагульненасць іх вонкавых і ўнутраных характарыстык, гратэскавасць і ўмоўнасць, наяўнасць у мастацкай сістэме твораў гэтага напрамку вобразаў і матываў, адзначаных стыхійнасцю, разбуральна-гвалтоўнай моцай. У гэтым

плане, з улікам некалькіх асэнсаванняў твора, заснаваных на канкрэтна-гістарычных рэаліях часу, вобраз “злыбдухі, папаўзухі-завірухі” ў “Паязджанах” можа быць вытлумачаны як сімвал не толькі рэвалюцыі, але і вайны – Першай сусветнай і ўсякай наогул, што абарочваецца для людзей матэрыяльным і духоўным рэзрухам і смерцю.

Верш “Паязджане” карэлюе з многімі папярэднімі творамі Янкі Купалы. Паказальна ў гэтым сэнсе, што ў дарэвалюцыйнай творчасці паэта так часта для вызначэння хады-жыцця беларусаў выкарыстоўваюцца лексемы з пэўнымі адценнямі: *паўзіці, бадзяцца, перціся, блудзіць, пхнуцца, брысці, сноўдаць* і да т. п. Згадайма толькі некаторыя Купалавы вершы, у якіх гучаць тыя ж (поруч з іншымі) матывы, што і ў “Паязджанах”: “Як цені”, “Валачобнікі”, “Брату-беларусу”, “Свайму народу”, “У дарозе” і інш. Адгукнуцца матывы “Паязджанаў” і ў паслякастрычніцкіх творах паэта. Дастаткова прыгадаць выраз “*твой народ вернападданы*” з верша “Сыходзіш, вёска, з яснай явы...” (1929).

З сённяшняй часавай дыстанцыі верш успрымаецца не толькі як мастацкі дакумент часу, не

толькі як выява паэтавай душэўнай драмы, што ў многім стала адбіткам тагачаснай драмы беларускага народа, але і як свайго роду “звеставанне” (У. Калеснік), прадбачанне далейшага трагічнага лёсу – свайго і сваёй Радзімы. Блізкае і далёкае, нацыянальнае і агульначалавечае зніталіся ў вершы “Паязджане” – узоры мастацкага універсалізму Янкі Купалы.

Спіс літаратуры

1. Адамовіч, А. Да гісторыі беларускае літаратуры / А. Адамовіч; уклад. і рэд. В. Булгакава. – Мінск, 2005.
2. Васючэнка, П. В. Беларуская літаратура XX стагоддзя і сімвалізм: манаграфія / П. В. Васючэнка. – Мінск, 2004.
3. Жылка, У. Выбраныя творы / У. Жылка; уклад., прадм. і камент. М. Скоблы. – Мінск, 1998.
4. Калеснік, У. Тварэнне легенды: літаратурныя партрэты і нарысы / У. Калеснік. – Мінск, 1987.
5. Купала, Я. Збор твораў: у 7 т. / Я. Купала. – Мінск, 1974. – Т. 4.
6. Купала, Я. Збор твораў: у 7 т. / Я. Купала. – Мінск, 1976. – Т. 7.
7. Купала, Я. Спадчына / Я. Купала. – Мінск, 1922 (рэпринт. выд.).
8. Рагойша, В. Несмяротная душа Беларусі / В. Рагойша // Купала Я. Жыве Беларусь: вершы, артыкулы; уклад., прадм. і камент. В. Рагойшы. – Мінск, 1993.
9. Разанаў, А. Каб мелі шчасце ўваскрасаць і лётаць: паэмы / А. Разанаў. – Мінск, 2006.

Кола гадоў

КАЛЯНДАР на 2010 год

Працяг. Пачатак у № 12, 2009 г.

155 гадоў таму створаны Віленскі музей старажытнасцей, заснаваны Я. Тышкевічам і адкрыты ў 1856 г. у будынку Віленскага ўніверсітэта. Існаваў да 1914 г.

150 гадоў таму нарадзіўся Іван Гарбачэўскі (1860 – 1914), настаўнік, краязнаўца, гісторык, этнограф, фалькларыст, пісьменнік

140 гадоў таму нарадзіўся Пятро Гулевіч (1870 – 1957), казачнік

140 гадоў таму нарадзіўся Станіслаў Трусевіч (1870 – 1918), дзеяч рэвалюцыйнага руху ў Беларусі, у Польшчы і Літве, публіцыст

140 гадоў таму нарадзіўся Пётр Яцына (1870 – 1930?), скульптар

135 гадоў таму нарадзіўся Марцін Кухта (1875 – 1942?), друкар, выдавец кніг на беларускай мове

130 гадоў таму нарадзіўся Янка Окліч (сапр. Язэп Манькоўскі; 1880-я – 1940-я), публіцыст, перакладчык

130 гадоў таму нарадзіўся Міхалка Петрукоў (сапр. Лотыш; 1880? – 1947), празаік

125 гадоў таму нарадзілася Палута (Пелагея) Бадунова (1885 – 1938), дзеячка беларускага нацыянальнага руху

120 гадоў таму нарадзіўся Арол М. (сапр. Сцяпан Пятэльскі; каля 1890 – канец 1917 ці пачатак 1918), паэт, публіцыст, перакладчык, фалькларыст

120 гадоў таму нарадзіўся Іван Гаўрыс (1890 – 1937), жывапісец, графік, педагог

120 гадоў таму нарадзіўся Янук Дарашкевіч (1890 – 1943), паэт

120 гадоў таму нарадзіўся Алесь Ляжневіч (1890 – 1937?), дзеяч культуры, драматург, тэатразнаўца

120 гадоў таму нарадзіўся Пётр Мятла (1890 – 1936), дзеяч нацыянальнага руху, публіцыст

120 гадоў таму нарадзіўся Іван Фурман (1890 – 1935), мастацтвазнаўца і краязнаўца

120 гадоў таму нарадзіўся Юзя Шчупак (сапр. Сайкоўскі; 1890 – 1936), пісьменнік, дзеяч культуры

115 гадоў таму нарадзіўся Янка Маланка (сапр. Маразовіч; 1895 – 1938), паэт, сатырык, журналіст, мастак

110 гадоў таму нарадзіўся Хрыстафор Даркевіч (1900 – 1937), жывапісец, педагог

110 гадоў таму нарадзіўся Адольф Клімовіч (1900 – 1970), грамадскі дзеяч, журналіст, выдавец

110 гадоў таму нарадзіўся Міхал Крошнер (1900 – 1942), кампазітар, заслужаны артыст Беларусі

110 гадоў таму адчынена Мінская абласная бібліятэка імя А. С. Пушкіна

105 гадоў таму нарадзіўся Паўлюк Ананьеў (1905 – 1932), паэт

105 гадоў таму нарадзіўся Пётр Сяўрук (1905 – 1929), паэт

100 гадоў таму створаны Беларускі музычна-драматычны гурток у Вільні. Дзейнічаў да 1917 г.

100 гадоў таму створана прыватнае беларускае выдавецтва Антона Грыневіча ў Пецяярбургу. Існавала да 1914 г.

100 гадоў таму нарадзіўся Алесь Дубровіч (сапр. Аляксей Рэдзька; 1910 – 1942), паэт

100 гадоў таму нарадзіўся Цімох Зарэчны (сапр. Рублёў; 1909 – 1910? – 1944), празаік

Заканчэнне на с. 64.

Таццяна ВАБІШЧЭВІЧ

“НАША БУДУЧЫНЯ Ў НАШЫХ РУКАХ”

ЛІТАРАТУРНАЯ СПАДЧЫНА ПЁТРЫ ПРОСТАГА
Ў КАНТЭКСЦЕ БЕЛАРУСКАГА АДРАДЖЭНСКАГА РУХУ ПАЧАТКУ XX СТ.

Мастацкія і публіцыстычныя творы Пётры Простага (сапр. Ільдэфонс Бобіч), расцярашаныя па беларускіх перыядычных выданнях першай трэці XX ст. і так і не сабраныя пад адною вокладкаю ані самім аўтарам, ані яго сучаснікамі ці нашчадкамі-паслядоўнікамі, сёння мала вядомыя чытачу. Упершыню адносна поўна пастаць гэтага паўзабытага літаратара была прадстаўленая на шырокі чытацкі суд зусім нядаўна, у 2005 г., калі ў анталогіі “Скрыжалі памяці” выдрукавалі побач адразу сем тэкстаў Бобіча-Простага [5, с. 9 – 42]. Інфармацыя, якую, не займаючыся спецыяльнымі росшукамі, можна атрымаць пра знанага ў нашаніўскую пару і міжваеннае дваццацігоддзе “працаўніка дзела беларускага сялянства” [15], таксама даволі сціслая: у даведніках і энцыклапедыях змешчаны фактаграфічна сухія, да таго ж далёка не поўныя і ў асобных выпадках не зусім дакладныя звесткі пра жыццёвы і творчы шлях пісьменніка; у літаратуразнаўчых працах імя яго (зважваючы на адносна невялікі аб’ём напісанага і досыць хуткі пераход з авангарду нацыянальнага літаратурнага руху ў шэрагі бюспрэчна таленавітых, але ўжо не вызначальных для паскоранага развіцця маладога беларускага пісьменства аўтараў) найчасцей сустракаецца толькі ў пераліках – сярод іншых імёнаў пачынальнікаў беларускай пражэсійнай прозы.

У савецкія часы пільнай навуковай увазе да жыцця і літаратурнай творчасці Пётры Простага істотна замінала яго шырокая вядомасць як дзеяча рэлігійнага: больш за трыццаць гадоў пісьменнік самаахвярна працаваў на хрысціянскай ніве – быў каталіцкім святаром-душпастырам, меў здабытую ў самім Рыме ступень доктара філасофіі. Насычаныя біблейскімі матывамі і вобразамі, пранізаныя хрысціянскім светаўспрыманням, творы П. Простага вымушаны пакідаліся па-за рамкамі грунтоўнага літаратуразнаўчага разгляду, і дзесяцігоддзі такіх замоўчванняў і няўвагі, зразумела, не прайшлі без следу. На цяперашні момант (хоць у параўнанні з 1950 – 1980-мі гг. сітуацыя істотна змянілася да лепшага, гл. Трацяк І. Святар, пісьменнік, тэалаг // *Памяць: Гістарычна-дакументальная хроніка Іўеўскага раёна*. Мінск, 2002; Трацяк Я. “...Чалавекам быў ён простым” //

Свіцязь, 1995, № 1) адсутнічае поўная бібліяграфія тэкстаў П. Простага (у прыватнасці, зусім не ўлічаны яго мастацкія пераклады з польскай мовы), не вылучаны этапы творчай эвалюцыі ксяндза-пісьменніка, не зняты цэлы шэраг пытанняў адносна яго біяграфіі. І, на жаль, многія прабелы ў ведах пра літаратурную і грамадска-культурную дзейнасць гэтага неардынарнага чалавека-адраджэнца, відаць, так і застаюцца прабеламі: час страчаны незваротна – з жыцця адышлі родныя, знаёмыя, калегі-святары і паства І. Бобіча, якія маглі б паведаміць штосьці значнае пра яго ідэйныя перакананні, творчыя шуканні і памкненні, пра акалічнасці жыцця, падказаўшы тым самым каардынаты новых літаратуразнаўчых і краязнаўчых даследаванняў. На шчасце, ёсць творы – няхай у пераважнай большасці і цяжкадаступныя. Як і стагоддзе таму, яны кранаюць лірызмам, характам мовы і чыстымі нотаў дабрыні, любові, надзеі.

Ільдэфонс Бобіч нарадзіўся 22 студзеня 1890 г. у сям’і сялян Канстанціна і Юзэфы Бобічаў у вёсцы Дзедзіна Друйскага павета на Віцебшчыне (цяпер Мёрскі раён). Улетку 1909 г. у Коўне завяршыў гімназічную адукацыю, атрымаў якой для выхадца з сялянства было з’яваў досыць рэдкаю. Менавіта падчас навучання ў ковенскай гімназіі ён упершыню заявіў пра сябе як пра беларускага празаіка-адраджэнца, апублікаваўшы – прычым з вялікім поспехам – колькі твораў у віленскай “Нашай Ніве”. Перад юнаком адкрываліся добрыя перспектывы далейшай асветы. Паколькі разам з жаданнем працаваць на беларускай ніве І. Бобіч востра ўсвядоміў і святарскае пакліканне (“*Маё юначае сэрца вагаецца – як быць? Пан кліча мяне. Пан хоча, каб я сваё жыццё прысвяціў Яму. Як быць? Пэўна, выбар адзін – адказаць згодай*”, – з хваляваннем пісаў ён у гэты перыяд [цыт. паводле: 1, с. 21]), было вырашана паступаць у Віленскую духоўную семінарыю. Навучаючыся тут на працягу 1909 – 1911 гг., Бобіч далучыўся да беларускага гуртка семінарыстаў, праявіў сябе добрым навучэнцам і клірыкам.

Здольнага студэнта заўважылі, і ў 1912 г. малады беларус выпраўляецца для атрымання вышэйшай філасофскай адукацыі ў далёкі Рым – у Папскі універсітэт. Не забываючыся ў Вечным

Таццяна Іванаўна Вабішчэвіч – літэратуразнаўца. Кандыдат філалагічных навук (2007), навуковы супрацоўнік аддзела беларускай літаратуры XX і XXI стст. Інстытута мовы і літаратуры імя Якуба Коласа і Янкі Купалы НАН Беларусі. Закончыла Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт культуры (2002), аспірантуру пры Інстытуце літаратуры імя Янкі Купалы НАН Беларусі (2005). Аўтар кнігі “Станаўленне нацыянальнай пэтычнай традыцыі (1900 – 1910-я гг.): фактары, механізмы, этапы” (2009).

горадзе аб працы дзеля адраджэння і росквіту роднай зямлі, І. Бобіч дасылае ў Вільню артыкулы, мастацкія творы, пераклады з польскай мовы, актыўна друкуючыся ў беларускамоўнай каталіцкай газеце “Беларус” (1913 – 1915), выдаўцы якой (А. Бычкоўскі, Б. Пачопка) следам за стваральнікамі “Нашай Нівы” паставілі перад сабою высакародную мэту: несці да “цёмнай беларускай хаты”^{*} і “яшчэ цямнейшай галавы” беларуса “праменьчык свету – навукі і таго людскага жыцця, якім жывуць іншыя народы, шмат шчаслівейшыя ад нас, беларусаў” [13].

У 1914 г. у прымеркаваным да Вялікадня красавіцкім нумары газеты рэдакцыя змясціла радасную для ўсіх беларусаў-каталікоў – прыхільнікаў нацыянальна-адраджэнскай справы – вестку: «...атрымалі мы ліст з Рыма ад нашага супрацоўніка, што ён, быўшы на прыватнай аўдыенцыі (паслуханні), прасіў апостальскага добраславення для рэдактара, супрацоўнікаў і чытачоў “Беларуса” і для ўсіх, хто гэтаму кірунку спагадае, а Святы Айцец Пій X адказаў на гэную просьбу “Va bene così sia!”, што значыць, вельмі ахвотна даю, пасля чаго перажагнаў прасіўшага і сказаў словы добраславенства...» [8]. Сёння дзякуючы ўспамінам Адольфа Клімовіча і іншых вядома, што, хоць на той час у Рыме навучалася некалькі беларусаў-клірыкаў (у прыватнасці яшчэ адзін аўтар “Беларуса” Язэп Рэшаць, допісы якога друкаваліся пад крыптанімамі J. R-č, R.), важны для беларускіх адраджэнцаў знак духоўнай падтрымкі атрымаў ад Папы Рымскага менавіта студэнт філасофіі І. Бобіч.

28 ліпеня 1915 г., ужо ў разгар Першай сусветнай вайны, якая, развешаўшы спадзевы на лепшае, несла Беларусі новыя пакуты і страты, Бобіч быў пасвячоны ў святары. Спачатку служыў вікарыем у Друі, пасля – пробашчам у Ідолце, на Дзісеншчыне, дзе ў 1917 – 1920 гг.

прамаўляў казанні на беларускай мове [6, с. 171]. Ксёндз Бобіч удзельнічаў у з’ездах беларускіх святароў у Мінску (1917) і Вільні (1921), амаль тры гады на пачатку 1920-х выкладаў Закон Божы ў славу-тай Віленскай беларускай гімназіі. З мэтай пашырэння ўжытку беларускай мовы ў касцёле склаў і выдаў тры часткі “**Нядзелішніх Эвангеліяў і навук**” (1921 – 1922). Гісторыю цензурных мытарстваў рукапісу гэтай Бобічавай працы – “першага сучаснага беларускага падручніка духавенству для амбоны” – падае на старонках сваёй кнігі “Родная мова ў святых-нях” (1929) лідэр тагачаснага беларускага хрысціянскага руху Адам Станкевіч [6, с. 179].

Ільдэфонс Бобіч пакідае Вільню ў 1923 г.: рэлігійнае кіраўніцтва адмоўна паставілася да “беларускага ўхілу” таленавітага прапаведніка, і яго перавялі з месца вікарыя Віленскай катэдры на месца пробашча ў мястэчку Германавічы. На Дзісеншчыне ксёндз-доктар працягвае ў час казанняў звяртацца да беларусаў на іх роднай мове, працуе ў мясцовай школьцы, арганізуе моладзевую суполку, але ў гэты час адыходзіць ад актыўнага ўдзелу ў адраджэнскім руху, зусім перастае выступаць у друку як прэзіі, цалкам канцэнтруючыся на душпастырскай і тэалагічнай працы. Так, у 1920 – 1930-я гг. выдае на польскай мове некалькі даследаванняў па тэорыі і практыцы прапаведніцтва [7]. Апошні перыяд жыцця І. Бобіча звязаны з мястэчкам Іўе, куды ў якасці ксяндза і дэкана Вішнеўскага дэканата ён быў пераведзены ў 1930 г. Тут напісаныя два тамы казанняў “**Роднае слова ў касцёле**” і “**Навучайце ўсе народы**”, так і не выдадзеныя да сёння. У гады Другой сусветнай вайны І. Бобіч быў арыштаваны акупацыйнымі нямецкімі ўладамі, амаль год знаходзіўся ў лідскай турме, неўзабаве пасля вызвалення з яе памёр – 28 красавіка 1944 г. Пахаваны святар-пісьменнік на іўеўскіх могілках – побач з касцёлам, дзе служыў.

Ільдэфонс Бобіч стаіць каля самых вытокаў сучаснай беларускай прозы: пісаць ён пачаў не нашмат пазней за такіх прэзіікаў-першапраходцаў, як Цётка, Ядвігін Ш., Якуб Колас. Літаратурны дэбют семнаццацігадовага І. Бобіча адбыўся, як ужо было адзначана, у “Нашай Ніве” – цэнтры беларускай нацыянальна-адраджэнскай актыўнасці пачатку XX ст. Ужо ў студзені 1907 г., менш як праз паўгода пасля заснавання газеты, на яе старонках пабачыла свет апавяданне-мініяцюра “**Слёзы**” [4], падпісанае вельмі паказальным для дэмакратычнага па сваёй сутнасці адраджэнскага руху беларусаў псеўданімам – Пётра Просты. Змест апавядання

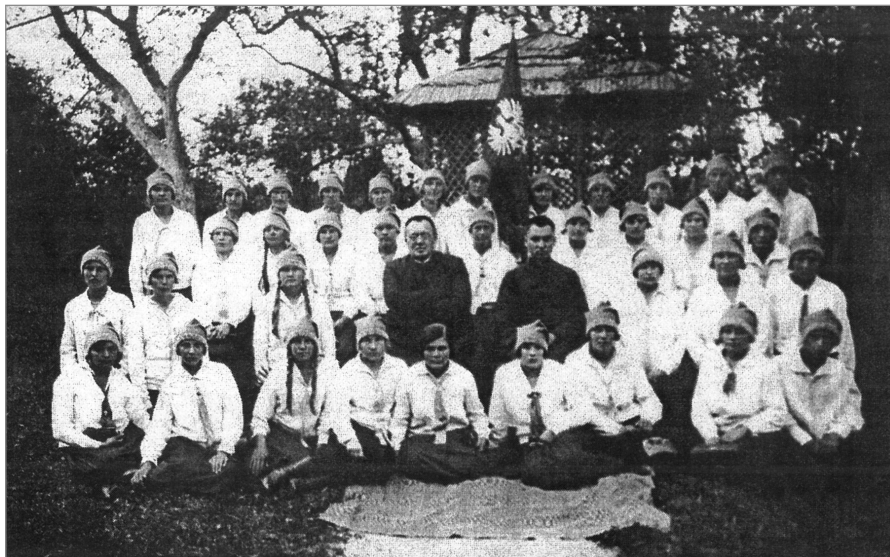
^{*} Тут і далей цытаты падаюцца ў адпаведнасці з нормамі сучаснага правапісу.

таксама яскрава засведчыў адданасць аўтара дэмакратычным, у першую чаргу чалавекалюбным хрысціянскім, ідэалам. Кароткі твор – усяго некалькі абзацаў – перадае каласальную па глыбіні і насычанасці перажываннем чалавечую драму – гісторыю распачы і надзеі, болю і выратавання-ўваскрэсення сілаю любові і спагады.

Сюжэтная канва “Слёз” нескладаная: селянін-беларус, не маючы хлеба, просіць дапамогі ў пана, але атрымлівае адмову і, усімі пакінуты, застаецца замярзаць на морозе каля палаца; нечаканая падтрымка прыходзіць ад іншага гаротніка-мужыка, які дзеліцца з няшчасным тым невялікім, што мае, і вяртае герою галоўнае – веру ў чалавечнасць і дабрыню: *“І той бедны, аджыўшы чалавек павёў другі раз радасным вокам па хаце свайго збавіцеля. Глянуў на яго бяду і на яго сэрца, успомніў палац пана і сэрца яго і ўвесь здрыгануўся. Зноў глянуў на шчыры твар свайго брата-мужыка і заплакаў ціхімі, цёплымі слязамі...”* [4].

Тонка і складана пераплятаючы сацыяльнае і нацыянальнае, агульначалавечае і індывідуальна-асабістае, Пётра Просты выходзіць у гэтым апавяданні на асноватворныя для ўсяго беларускага адраджэння і маладой нацыянальнай літаратуры матывы. Менавіта ў “Слязах”, напрыклад, ці не ўпершыню ў новым беларускім пісьменстве праводзіцца наўпроставое параўнанне мужыка-беларуса з Лазарам Бедным: *“І, дачуўшыся, што ў панскім палацы грэміць вяселле, пайшоў ён, няшчасны мужык, да шчаслівага пана, нібы той Лазар да багацця – напросіць ратунку... Спадзяваўся ён, што пан у гэты радасны вечар не захоча, каб бедны брат яго стагнаў, скрыўджаны, ды плакаў”* [4]. Гэты евангельскі герой, вобраз якога спалучаны з вобразам антычнага музыкі Арфея і трансфармаваны ў лірніка, народнага песняра-прарока, стаў, згодна з У. Конанам (гл.: Конан У. Арфічныя матывы і хрысціянскія архетыпы ў паэзіі Францішка Багушэвіча // Роднае слова, 2001, № 4, с. 22 – 25 і інш.), адным з ключавых архетыпаў беларускай этнічнай культуры, а пазней, напрыканцы XVIII – XIX стст., і адроджанай да жыцця прафесійнай літаратуры беларусаў.

Сапраўдным дасягненнем для нашаніўскай прозы 1900-х гг. былі рэпрэзентаваныя П. Простым лаканічнасць, псіхалагічная напружанасць,

Ксёндз Ільдэфонс Бобіч з моладдзю.

“кніжнасць” мовы. Ужо ў першым апавяданні пісьменнік-дэбютант дасягнуў здзіўляльнай канцэнтраванасці мастацкай думкі (у далейшым гэта стане характэрнай рысай яго творчасці, выдаючы ў І. Бобічу, між іншым, і здольнасці выдатнага прамоўцы, бясспрэчна каштоўныя для будучага святара). “Слёзы” настолькі ўзважаныя ў лексічна-ідэйна-кампазіцыйным плане, што з іх цяжка апусціць хоць бы адзін сказ – як цяжка без істотных у эстэтычным плане страт прыбраць радок з добрага верша: губляецца настрой, інтанацыя, парушаецца гарманічная завершанасць і цэласнасць твора. Дарэчы, менавіта за “стройнасць развіцця дзеяння”, “сціснутасць і гучнасць мовы, надзвычайна пекнай па сваему складу” будзе ў 1913 г. вылучаць пасталелага Пётру Простага з ліку іншых паэтаў і празаікаў М. Багдановіч [2, с. 229].

Перспектыўныя для развіцця беларускай прозы пачатку XX ст. праблемна-стылёвыя тэндэнцыі выявіліся ў “Абразках”, апублікаваных Пётрам Простым у “Нашай Ніве” ў 1909 г. з прысвячэннем Якубу Коласу. Гэтае апавяданне, блізкае па стылістыцы да вершаў у прозе, прынесла маладому аўтару па-сапраўднаму шырокую вядомасць і прызнанне. Яно было названае Сяргеем Палуянам, крытыкам строгім і патрабавальным, “адной з лепшых рэчаў года” [3, с. 107], а ў 1910 – 1920-я гг. неаднаразова перадрукоўвалася ў розных беларускіх выданнях, перакладалася на замежныя мовы (украінскую, польскую) як узор мастацка-выяўленчых магчымасцей нацыянальнага празаічнага слова і паказальны прыклад ідэйнай скіраванасці беларускай літаратуры перыяду “нашаніўства”.

Пётра Просты разважае ў творы над найбольш значным для ўсяго адраджэнскага руху беларусаў пытаннем – пытаннем пра Беларусь, яе

Ксёндз Ільдэфонс Бобіч (злева).

гісторыю і будучыню, яе духоўную сутнасць, пра лёс тых, хто жыве на беларускай зямлі. Шэраг малюнкаў-абразкоў, алюзіўна звязаных з Коласавай творчасцю, у прыватнасці з “Думкамі ў дарозе” (1906), паўстае перад чытачом, і кожны з іх насычаны жывым пачуццём, аўтарскай эмоцыяй. Адчайны смутак змяняецца ўзвышанаю, светлаю вераю ў “лепшую долю, лепшую славу” дзяцей-сыноў занябданай Беларусі, бо пакута і шчырае цяргненне абавязкова мусяць прывесці змучаны нядоляй народ да адраджэння і ўздыму.

Змест і форма “Абразкоў” ужо даюць усе падставы, каб назваць Бобічаў талент цалкам сфармаваным і акрэсленым. Яго светапоглядная аснова – хрысціянска-гуманістычная, ахвярна-слугоўная, а галоўная мастацкая дамінанта – лірычная, з узнёсла-сумнымі, экзістэнцыйна-наструненымі танальнасцямі. Надалей, у перыяд супрацоўніцтва Пётры Простага з каталіцкай газетай “Беларус” (а гэтыя два гады – 1913 і 1914-ы – можна смела назваць зорным часам Бобіча-пісьменніка), ідэйныя пошукі празаіка разгортваюцца ў напрамку ўзмацнення рэлігійнага пачатку і паглыблення адраджэнска-асветніцкага пафасу твораў. (Не лішнім будзе заўважыць, што маральна-этычныя, рэлігійна-дыдактычныя матывы ў “чыстым” выглядзе, без падмацавання іх матывамі адраджэнскімі, выяўляцца ў П. Простага, бадай, усяго аднойчы – у п’есе “Свякроўка”, напісанай у 1917 г. і ўпершыню апублікаванай у 1995 г. у часопісе “Свіцязь”.) Па сутнасці, у 1910-я гг. Пётра Просты ажыц-

цяўляе адну з першых у беларускай літаратуры Новага часу спроб сістэмна расчытаць працэсы нацыянальна-культурнага і сацыяльнага абуджэння беларусаў праз прызму хрысціянскай філасофіі, этыкі і эстэтыкі, пракладаючы тым самым сцяжыну для такіх буйных нацыянальна арыентаваных твораў-мысляроў рэлігійнага кірунку, як Казімір Сваяк (кс. Канстанцін Стаповіч) і інш.

Уласцівы большасці твораў Пётры Простага, апублікаваных у “Беларусе” (“Вера. Надзея. Міласць”, “У калядны ціхі вечар...” і інш.), сінтэз касцельнага красамоўства з прыгожым пісьменствам і філасофска-рэлігійным спасціжэннем беларускага лёсу і сэнсу чалавечага быцця яскрава ўвасобіўся ў своеасаблівай па форме (лірычная проза? рэлігійная публіцыстыка?) малітве-казанні «**“Ойча наш” беларуса**» [9]. Зыходзячы з сумных беларускіх рэалій пачатку ХХ ст., пісьменнік пераасэнсоўвае-развівае тут знакамітыя словы хрысціянскай малітвы, дадзеныя людзям, паводле Евангелля, самім Ісусам Хрыстом. І выяўляецца, што ў спецыфічна беларускім пераламленні “Ойча наш” набывае асаблівую вострасць і духоўную свежасць, бо беларусы, цягам стагоддзяў паняволеныя і абражаныя, як ніхто адчуваюць “голад Праўды і Свету”, прагнуць, каб прыйшло на іх “бедную зямельку” Божае “Каралеўства Праўды і Справядлівасці”.

Кожная з напоўненых высокім духоўным сэнсам просьбаў, уключаных у кананічны тэкст малітвы “Ойча наш”, знаходзіць у Пётры Простага надзённую для беларусаў-адраджэнцаў інтэрпрэтацыю, а сам твор гучыць у выніку як пранікнёна-балючае маленне за Беларусь і беларусаў: *“Хлеба нашага штодзённага дай нам сягоння – і на векі! Долю нам дай, о Божа міласцівы, долю нам дай! Мы енчым так доўга ў паніжэнні і ганьбе; мы здервянелі ў горы нашым і бядзе, але ў душах нашых не загасла жаданне лепшага жыцця... Узбудзі Ты, о Божа, у народзе Тваім працаўнікоў рупных і шчырых грамаду і пайлі ж Ты іх на заглохлую ніву, каб спуставаўне напавілі і засеялі зерне Добра і Праўды*” [9, с. 1]. Як і іншыя творы празаіка, «“Ойча наш” беларуса» вызначаецца выключнай дакладнасцю і эмацыянальнай напоўненасцю мовы: мінімальнай колькасцю слоў перадаецца максімум духоўнага перажывання. Лексіка і агульная настраёнасць гэтага тэксту П. Простага, шмат у чым блізкія да мовы і стылю Святога Пісання, выдатна дэманстравалі ўсім скептыкам камунікатыўна-культурную паўнаватнасць “простаі” беларускай мовы, яе прыдатнасць для богаслужбовай практыкі, для перадачы і вытлумачэння хрысціянскіх ісцін, для шчырай і пранікнёнай размо-

вы з Богам. У гэтым сэнсе творчыя напрацоўкі Пётры Простага можна разглядаць як своеасаблівую падрыхтоўчую глебу для з'яўлення беларускамоўнага перакладу Бібліі (першыя паспяховыя захады да чаго зробленыя, як вядома, у 1920-я гг. – перастварэнні Новага Запавету Антонам Луцкевічам і інш.).

Ідэйныя прынцыпы, якія Пётра Просты паклаў у аснову сваёй літаратурна-мастацкай працы, дастаткова падрабязна, хоць і не комплексна, выкладзеныя і абгрунтаваныя пісьменнікам у шэрагу публіцыстычных тэкстаў (брашура “На што беларусам газеты?”, артыкул “Навагоднія думы” ў № 1 “Беларуса” за 1914 г. і інш.), а таксама ў апавяданні “Каб я быў пясняр...”. Прызначэнне творцы І. Бобіч – цалкам у адраджэнскім духу – бачыць у тым, каб “спяваць для роднай старонкі” [10, с. 1], ускалыхваць “грубы мур цемнаты” [10, с. 1], весці “гаротных да долі” [10, с. 2], будзіць у чытачоў “добрыя думкі і нацыянальнае пачуццё” [11, с. 5], быць сапраўдным “заступнікам народа” [11, с. 4], пры гэтым заўжды памятаючы: “...пачынаць вялікую справу Адраджэння без Бога – гэта тое самае, што будаваць дом на пяску, без трывалых фундаментаў і падпор” [11, с. 12].

Вера ў высокія ідэалы і настойлівая, карпатлівая, самаахвярная праца па іх рэалізацыі ў жыцці – такая ўстаноўка І. Бобіча як пісьменніка-адраджэнца і чалавека, што прысвяціў сябе служэнню Богу. Чысціня сумлення, трываласць перакананняў і актыўнасць бачацца Пётру Простаму галоўнымі ўмовамі індывідуальнага духоўнага ўдасканалення і поспеху ў справе агульнанароднага адраджэння. “*Наша будучыня – у нашых руках*”, – пераканана сцвярджае публіцыст, разважаючы пра перспектывы беларускага руху. І працягвае: “*Але каб яна была пэўнай і прыгожай, усім нам трэба ўзяцца да працы. Ніхто не мае права адсоўвацца ад агульнай культурнай работы; думаць толькі аб сабе, шукаць толькі сваёй выгады – гэта грэх і ганьба, за каторыя будзе мсціцца і Бог, і Бацькаўшчына!*” [12, с. 2]. Запавет Бобіча-публіцыста, адрацаваны ўсім “людзям добрай волі”, гучыць актуальна і сёння.

Для гісторыі беларускай культуры XX ст. постаць Пётры Простага – прыклад таго, як праз малое, прыватнае жыве, развіваецца, набірае моц вялікае – уся нацыянальная літаратура ў цэлым. Нешматлікія па колькасці і невялікія па аб'ёме, але заўжды прыкметныя псіхалагічнай глыбінёй, непадробным аўтарскім хваляваннем і стараннай моўна-стылёвай апрацаванасцю тэксты праяўка-адраджэнца, без сумневу, сталі ў свой час важкім здабыткам маладога нацыянальнага пісьменства, паўплываўшы на станаў-

ленне беларускай мастацкай мовы і фарміраванне лірычнага і духоўна-рэлігійнага напрамкаў нацыянальнай прозы.

Перыяд актыўнай літаратурна-мастацкай дзейнасці Пётры Простага дастаткова кароткі: пакліканне святара, імкненне да “*ціхай працы з Богам для народа*” [14, с. 8] пераважылі жывую цікавасць да літаратурнай творчасці. Аднак у сціплай паводле памераў спадчыне гэтага пісьменніка, як у люстэрку, адбіліся асноўныя лініі духоўнага і нацыянальна-культурнага абуджэння беларусаў на мяжы XIX – XX стст. Прага самаспазнання і ўнутранага росту, павага да кожнага, у тым ліку і “простага” чалавека, шчырае імкненне служыць пакрыўджаным і зняважаным, нарэшце, апора на спрадвечныя хрысціянскія каштоўнасці – веру, надзею, любоў – вызначаюць ідэйную скіраванасць праяўных, публіцыстычных і драматычных твораў Пётры Простага. Самаадданасць Ільдэфонса Бобіча – пісьменніка, беларуса, хрысціяніна – яскрава высвечвае высокагуманістычную сутнасць і духоўную чысціню беларускага нацыянальна-адраджэнскага руху пачатку XX ст.

Спіс літаратуры

1. Адамковіч, А. Святар і пісьменнік / А. Адамковіч // Наша вера. – 1999. – № 2. – С. 21 – 23.
2. Багдановіч, М. За тры гады: Агляд беларускай краснай пісьменнасці 1911 – 1913 гг. / М. Багдановіч // Поўны збор твораў: у 3 т. – 2-е выд. – Мінск: Беларус. навука, 2001. – Т. 2. – С. 223 – 229.
3. Палуян, С. Беларуская літаратура ў 1909 гаду / С. Палуян // Лісты ў будучыню: Проза. Публіцыстыка. Крытыка; уклад., падрыхт. тэксту, прадм., камент. Т. Кабржыцкай, В. Рагойшы. – Мінск: Маст. літ., 1986. – С. 104 – 107.
4. Просты, П. Слёзы / П. Просты // Наша Ніва. – 1907. – 25 студз. (№ 4). – С. 4.
5. Скрыжалі памяці: 3 творчай спадчыны пісьменнікаў Беларусі, якія загінулі ў гады Другой сусветнай вайны: у 3 кн.; уклад., біягр. даведкі пра аўтараў, камент. А. Бельскага. – Мінск: Беларус. кнігазбор, 2005. – Кн. 3. – С. 11 – 42.
6. Станкевіч, А. Выбранае / А. Станкевіч; уклад., прадм. і камент. У. Конана. – Мінск: Кнігазбор, 2008. – 360 с.
7. Bobicz, I. // Encyklopedia katolicka / Katolicki Uniwersytet Lubelski; pod red. F. Gryglewicz, R. Łukaszyka, Z. Sułowskiego. – Lublin, 1995. – Т. II: Bar – Centuriones. – S. 689 – 690.
8. P-ko, B. Wialikaje świata / B. P-ko // Biełarus. – 1914. – 2 kras. (№ 14 – 15). – S. 2 – 3.
9. Prosty, P. “Wojcie nasz” Biełarusy / P. Prosty // Biełarus. – 1914. – 22 studnia (№ 16). – S. 1 – 2.
10. Prosty, P. Kab ja byŭ piaśniar / P. Prosty // Biełarus. – 1913. – 25 maja (№ 4). – S. 1 – 2.
11. Prosty, P. Na szto Biełarusam hazety? / P. Prosty. – Wilnia: Drukarnia “Znicz”, 1914. – 16 s. – (Wydańnie “Biełarusy”. № 6).
12. Prosty, P. Novahodnija dumy / P. Prosty // Biełarus. – 1914. – 3 studnia (№ 1). – S. 1 – 2.
13. Redakcja. Paszto biełaruskaja hazeta / Redakcja // Biełarus. – 1913. – 19 śnież. (№ 39). – S. 1 – 2.
14. Swaja poszta // Biełarus. – 1915. – 2 kras. (№ 13). – S. 8.
15. Z Wilni // Krynica. – 1920. – 25 śnież. (№ 16). – S. 4.

Алесь БЕЛЬСКИ

“ЁСЦЬ ТАКАЯ ЗЯМЛЯ...”

КАНЦЭПЦЫЯ ЗЯМЛІ Ў ПАЭЗІІ МАКСІМА ТАНКА

Зямля – вызначальная прыродная і духоўная канстанта нашага нацыянальнага быцця, а таму з’яўляецца ці не самай галоўнай тэмай беларускай літаратуры. Зямля стала асновай паэтычнага мыслення Якуба Коласа. У. Конан адзначае: «Эстэтычная дамінанта паэмы “Новая зямля” – мастацкая ідэалізацыя роднай зямлі, спрадвечнага сялянскага ладу жыцця. Гэтая традыцыя склалася і развівалася на этапах ідэяна-мастацкага ўздыму нашай літаратуры» [1, с. 87]. Паэтызацыя зямлі і земляробчай працы складае пафас раманаў Кузьмы Чорнага і Івана Мележа, якія глыбока раскрылі менталітэт і душу беларускага селяніна, паказалі, што над беларусам “улада зямлі” мела вялікую сілу. Зямля зрабілася яго страсцю і сэнсам жыцця, “напаўняе ўсё яго існаванне” [2, с. 213].

У мастацкай свядомасці Максіма Танка зямля – надзвычай важны топас і шматкроць паўтаральны вобраз-матыў. Гэта па-філасофску значная тэма творчасці як для яго папярэднікаў у нацыянальнай паэзіі і прозе, так і для знакамітых пісьменнікаў сусветнай літаратуры, пачынаючы ад далёкай Антычнасці: Гесіёд, Сафокл, Лукрэцый, Т. Гардзі, Э. Заля, Л. Талстой, У. Фолкнер, М. Мітчэл, І. Бунін, Г. Ахматава і інш. Больш за тое, можна сцвярджаць, што родная зямля ў мастацкай прасторы Максіма Танка – галоўны ідэяўтваральны цэнтр, з якім спалучана сапраўднае багацце матываў і сэнсаў. Слова-лексэма *зямля* ўваходзіць у назвы многіх вершаў паэта, пастаянна сустракаецца ў яго творах у розных сэнсавых кантэкстах.

Вобразна кажучы, паэзія Максіма Танка – гэта “*перапіска з зямлёй*” (“*Перапіска з зямлёй*”) [3, т. 4, с. 6]. На гэтую акалічнасць звярталі ўвагу многія знаўцы яго творчасці. В. Зуёнак зазначае: “Паэзія Максіма Танка – уся ад зямлі...” [3, т. 1, с. 14]. Можна дадаць: яна зраслася з роднай зямлёй, стала яе непаўторным адлюстраваннем у адметных мастацкіх вобразах, выяўленнем глыбіннай існасці маці-зямлі – жыццядайнай і шчодрай, цяроўнай і трывай, адухоўленай і песеннай. Пачалася перапіска-ліставанне паэта з бацькоўскай зямлёй ад сэрцам адчутых яе галасоў, колераў і пахаў, са слоў захаплення і замілавання навакольным хараством: “...*Зноў над зямлёю бяздонная сіль / Ярка палае зарой*” (“Зноў чутны жаваранкаў галасы...”) [3, т. 1, с. 38]. Гэта было эстэтычнае адкрыццё роднай зямлі, яе

рамантычная паэтызацыя. Свет роднай зямлі шырэй, рабіўся разнастайным для Максіма Танка, уваходзіў у яго паэтычную свядомасць як месца незвычайнае, сімвал высокай красы і выключнай духоўнай каштоўнасць: “*Ёсць куток на зямлі, / Дзе крыніцы звіняць, / З трысняжкі гавораць азёры...*”; “*Ёсць куток на зямлі: / Дзень адзін пражывеш – / Назаўсёды цябе зачаруе*” (“Казка пра музыку”) [3, т. 1, с. 163].

Так стваралася танкаўская паэзія зямлі, паэзія прыроды. Р. Баравы (Рыгор Шырма) заўважыў, што ад “яе вее свежым пахам чорных скібаў паднятай зямлі...” [4, с. VII – VIII]. У заходнебеларускі перыяд паэт стварыў замалёўкі ландшафтнага аблічча роднага краю, у якіх прысутнічае і вобраз зямлі. Гэты вобраз уключаны ў паэтычнае светаадлюстраванне гарманічна, ён паўстае як частка штодзённага сялянскага быцця: “*Сказы зялёныя: хлеб, паша, каровы, зямля, сенакос...*” (“Раніцы сцежка. Іду я вясной...”) [3, т. 1, с. 191]. Не толькі вонкавае, прыроднае вабіць лірычнага героя, зямля займае яго як спрадвечная аснова народнага існавання. Вобразы чорных скібаў зямлі, чорных палосаў і разораў не ствараюць змрочнага ўражання, наадварот, гэтая эстэтыка зямлі ўзвышае героя паэта, раскрывае яго цесную сувязь з народнай глебай. Думка пра зямлю робіць яго ўпэўненым, дае надзею і веру ў адраджэнне духоўных і фізічных сіл, у пачатак чагосьці новага. Сацыяльны лёс беларусаў у Заходняй Беларусі склаўся неспрыяльна, і таму “*песні чорнай зямлі*” Танка нясуць у сабе драматычныя ноты і элегічныя інтанацыі. Паэт са скрухай гаворыць пра “*зямлю ў ярме, зямлю бацькоў святую...*” (“Ізноў перад табой...”) [3, т. 1, с. 112]. Адраджэнне і красаванне роднай зямлі ён увасабляе праз матывы сяўбы: “*Каб на зямлі тут высокае / Наша калоссе цвіло*” (“Палавічнік”) [3, т. 1, с. 66]. Максім Танк, як і Якуб Колас, марыў пра “новую зямлю” – вольную, уваскрэслую да новага жыцця.

Калі жаданнем многіх герояў літаратуры было “будаваць зямлю”, то формула існавання лірычнага героя Максіма Танка – “змагацца за зямлю”. Асабліва выразнай гэтая мэта стала ў гады Вялікай Айчыннай вайны. З лірыкі паэта паўстаў трагічны вобраз заняволенай і здратаванай ворагам зямлі. У абставінах трагедыі, нашэсця “карычневай чумы” ёй трэба было вытрымаць жудасны здзек, руйнаванне, глумленне: “*Гэту зямлю... узрывалі снаряды на тысячы міль*” (“Што за пагоркам сінее...”); “*Недзе стогне зямля / Пад ва-*

Алесь Іванавіч Бельскі – літаратуразнаўца, крытык, педагог. Доктар філалагічных навук (1998), прафесар кафедры беларускай літаратуры і культуры Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта (2002).

Аўтар кніг “Пакуль баліць душа” (1995), “Жывая мова краявідаў” (1997), “Сучасная беларуская літаратура” (1997), “Свет ад травы да зор” (1998), “Краса і смутак” (2000), “Сучасная літаратура Беларусі” (2000), “Экалогія душы” (2003), “Гісторыя беларускай літаратуры XX стагоддзя: гісторыя і сучаснасць” (2005), “Класікі і сучаснікі ў школе” (2005), “Галасы і вобразы” (2008), звыш 400 публікацый у друку. Адзін з аўтараў “Гісторыі беларускай літаратуры XX стагоддзя” (2003, т. 4, кн. 2), вучэбных дапаможнікаў “Беларуская літаратура: XI – XX стст.” (1999; 2-е выд. – 2001), “Беларуская літаратура. 5 клас” (2002, 2003), “Беларуская дзіцячая літаратура” (2008), “Беларуская літаратура. 10 клас” (2009), “Беларуская літаратура. 11 клас” (2009) і інш.

Пад псеўданімам Алесь Ветах выступае як празаік. Выдаў кнігі “Ружовая знічка” (1994), “Хроніка смутку” (1999, Літаратурная прэмія імя Івана Мележа), адзін з аўтараў калектыўных зборнікаў “Карані” (1994), “Вальс пад журлівымі таполямі” (2008), “У Храме зямнога кахання” (2009).

рожай лавінаю танкаў” (“Пісьмо”) [3, т. 2, с. 42]. Паэт перадае псіхалагічна напружаны момант расстання з роднай зямлёй: “Мы адступалі, падпаліўшы / Свае сядзібы і зямлю” (“Мы вернемся”) [3, т. 2, с. 14]. Пакінутая родная зямля адгукаецца ў сэрцы шчымлівым болям і гаркатаю. У памяці часта ажываюць вобразы і малюнкі радзімы. Яе былое прыроднае хараство, стан міру-ідыліі ўспрымаецца цяпер, у час вайны, як страчаны рай. Паэт у адкрытай публіцыстычнай форме заклікае бараніць ад ворага Беларусь, каб яна як мага хутчэй стала “вольнай зямлёю”. Максім Танк выступае палымным патрыётам, змагаром і абаронцам беларускай зямлі:

Блізкі дзень вызвалення твайго,
А пакуль вораг топча палі,
Нашай помсты ўздыймайся агонь
На усёй здратаванай зямлі... [3, т. 2, с. 26].

Падыймайся, Беларусь!

Яго набатнае слова ў абарону айчыны пераклікаецца з гераічнай традыцыяй даўняй паэзіі (“Слова аб палку Ігаравым”, “Пруская вайна” Я. Вісліцкага, “Радзівіліяда...” Я. Радвана і інш.). У паэзіі Максіма Танка з’явілася адчуванне зямлі спрадвечнай, гістарычнай. “У вобліку зямлі” ён імкнецца расчытаць “жывую хроніку вякоў”, убацьць слаўнае мінулае, каб з гераічнай пафаснасцю паэтычнага слова сказаць пра магутнасць і непераможнасць Беларусі. Прыпадаючы да “чорных скіб”, лірычны герой выяўляе духоўнае адзінства з роднай зямлёй, пачуццё сыноўняй адданасці (“Беларусь”). Як сімвал ахвярнасці паўстае вобраз зямлі, палітай крывёй: “Яшчэ буйнейшай расцвіце / Зямля, якую мы любілі, / Якую кроў тваіх дзяцей / Ў баю ахвярна арасіла” (“Бальшак бярозавы пралёг...”) [3, т. 2, с. 29]. Праз традыцыйныя матывы сяўбы, прарастання і квітнення паэт сцвярджае перамогу мірнага зямнога пачатку жыцця (“Пралескі”, “Адыходзячы з хаты”).

У пасляваенны час мацнела, кажучы словамі самога Максіма Танка, “дружба з зямлёю” (“Вясновая ода”) [3, т. 3, с. 107]. Яна была пастаянна ў фокусе ўвагі паэта. Ён шчыра радаваўся, што

“воблік зямлі стаў адменны, другі” (“Першыя барозны”) [3, т. 2, с. 207]. Шчасце чалавека – у мірнай земляробчай працы, у клопатах пра хлеб: “І Хлебу нізкі, да зямлі, / Адаў наклон, як брату” (“Прытча пра Хлеб”) [3, т. 3, с. 303]. Усе гэтыя каштоўнасці набываюць у паэтычна-філасофскім свеце Максіма Танка першаступеннае значэнне. Яны – анталагічная аснова быцця.

У творчасці Максіма Танка атрымала далейшы працяг і развіццё тэндэнцыя паэтызацыі, усялялення роднай зямлі. Сведчаннем таму з’яўляюцца паэтычныя пейзажы “Восень”, “Ляжаць пакошаныя травы”, “Дарогай з сенажаці” і інш. Родная зямля для паэта – крыніца натхнення, творчасці, пастаянных эстэтычных эмоцый: “...Я слухаю з глыбокім хваляваннем, / Як вольная няе зямля мая” (“У дзень свята песні”) [3, т. 3, с. 116]. Успрымання радзімы як свету прыгажосці і цуду вылілася ў хваласпеў, гімн бацькоўскай зямлі. Дакладна заўважыў А. Лойка, што ў танкаўскай паэзіі ўвасобілася “скразная фанатычная думка любові да роднага” [5, с. 160]. Вобразная мова згаданых вышэй вершаў раскрывае маляўнічы, незвычайна прывабны вобраз роднага краю.

Асэнсаванне зямлі як стыхіі жыцця і космасу – вызначальная рыса натурфіласофіі Максіма Танка. Можна сказаць, у яго паэзіі мы назіраем “культывае стаўленне да зямлі, да прыроды”, ён стварае “своеасабліваю алегарычную аўтабіяграфію нацыі, у якой цела Маці-Зямлі – прастора этнічнай тэрыторыі – набывае сакральны сэнс і замацоўваецца праз надзвычай багатую сістэму вобразаў...” [6, с. 98, 104]. У паэтычным светаразуменні Максіма Танка рукі маці паяднаны з зямлёй, і гэта тое адзінае цэлае, што складае аснову жыцця. Невыпадкава матчыны рукі “зямля цалавала” (“Рукі маці”) [3, т. 2, с. 241]. Лес, поле, возера Нарач, нарачанскія сосны, луг, сенажаць і іншыя прыродныя вобразы ствараюць разам ландшафтны “партрэт” роднай зямлі, ці нацыянальны пейзаж, беларускую светабудову.

На пачатку 1960-х гг. паэтычны ракурс Максіма Танка пашырыўся, выйшаў за межы зямной гарызантальнай сеткі каардынат. Ён, як у свой

час рускія сімвалісты, нашы Я. Купала, М. Багдановіч, абраў глабальны погляд на свет – у агульначалавечым і планетарным маштабе. Паэт-рамантык, спалучаючы зямное і касмічнае, прапанаваў вертыкальны “зрэз” у філасофскім пазнанні чалавечага быцця на Зямлі і ў Сусвеце.

У вершы “Касмалогія” аўтар стварае ўласную мадэль светабудовы. Адштурхоўваючыся ад антычных міфаўяўленняў (“Зямля трымаецца на трох сланах...”), ён высвечвае па-народнаму мудрае разуменне зямлі як калыскі жыцця, першапачатку ўсяго існага:

*І пакуль песня будзе гучаць,
Калыска будзе калыхацца,
Зерне прарастаць,
Голуб – віць гняздо пад страхой,
Чарапахы – ісці Млечным Шляхам,
Сланы – пераступаць з нагі на нагу, –
Зямля будзе век
Зелянец, зелянец, зелянец... [3, т. 4, с. 140].*

Зямля трымаецца на адвечных законах прарастання, адраджэння, цыклічнага, паступальнага руху жыцця. Працэс гэты мае гарманічную, складаную спалучанасць і ўзаемаабумоўленасць.

Чалавек стаў суб’ектам касмічнага быцця, яго паэт называе “*Homo kosmikos*”. І вось гэтым чалавекам касмічным завалодалі глабальныя перспектывы сусветнага быцця. Паэт хвалюецца, каб чалавек не страціў сваёй зямной асновы, зямнога прыцягнення, таму і гучыць з яго вуснаў просьба-перасцярога, каб той “не забыў / Знаёмых сцежак і прысад, сваіх жытнёвых ніў” (“Ты, *Homo kosmikos*, мой брат...”) [3, т. 4, с. 126]. Ён перакананы, што чалавек касмічнай эпохі павінен гэтак, як нашы продкі, трымацца зямлі. Бо Зямля – яго дом, радаводны выток – надзейнае і трывалае духоўнае апірышча. Лірычны герой Максіма Танка глыбока, хоць у пэўнай ступені і інтуітыўна, усведамляе крэўную генетычную і духоўную пародненасць з бацькоўскім краем, “радзімай васілька”:

*Гэтая зямля – нічым не прыкметная.
Калі будзеце ехаць, пярэднія колы
Могучь захлынуцца балотам,
А заднія – пяском.*

*.....
І нікому не зразумець -
Чаму, развітваючыся,
Кожны з нас бярэ з сабой
Жменю гэтай зямлі [3, т. 4, с. 199].*

“Гэтая зямля – нічым не прыкметная...”

Паэт настойвае на глыбіннай зямной сутнасці чалавека і гэтак, як і некалі славыты Ф. Скарына, сцвярджае патрыятычнае пачуццё еднасці з родным кутком, той зямлёй, якая кожнаму даруецца як найвышэйшая каштоўнасць ад нараджэння. Нездарма

лірычны герой паэта сцвярджае, што ён, кіруючыся “зорным шляхам”, зможа заўсёды адшукаць “шлях зваротны дахаты... на кампасе сэрца...” (“Зорным шляхам”) [3, т. 3, с. 159]. Пачуццё, нават інстынкт, радзімы – штосьці вельмі магутнае, закладзенае ў чалавеку Богам і прыродай, а таму часам і невытлумачальная гэтая яго сувязь, лучнасць з зямлёй.

Разам з тым Максім Танк прадчуваў надыход эры глабалізму, узнікнення вострых праблем сусветнай значнасці. Таму па-грамадзянску трывожыўся пра тое, што разбураюцца гарманічныя стасункі чалавека з прыродай, нарастае экалагічны крызіс, а народ тым часам аддаляецца ад зямлі, сваёй нацыянальнай глебы:

*Непакой за цябе, зямля мая,
За твой ураджай, спакойны сон,
За дрэва кожнае ў гаях,
За весніх песень перазвон,
Непакой за цябе, зямля мая, –
Мой хлеб надзённы [3, т. 3, с. 92].*

Мой хлеб надзённы.

*Чую, як міжзорныя ракеты
Пралятаюць недзе нада мной...
Можна, мы – апошнія паэты,
Што вось так цікавіцца зямлёй? [3, т. 3, с. 201].*

Дарогай з сенажаці.

Праблему адносін грамадства да прыроды Максім Танк успрымаў як самую надзённую і асэнсоўваў яе ва ўсёй маштабнасці, вастрыні і драматызме. Паэт паказваў разбуральную дзейнасць чалавека як пагрозу вялікай бяды, набліжэнне катастрофы. Ён стаў небяспечным і для Зямлі, і для Сусвету:

*Лячу Млечным Шляхам
І чую: нехта плача.
А гэты – скардзіца Зямля
На свайго сына – чалавека [3, т. 5, с. 108].*

“Лячу Млечным Шляхам...”

*Толькі чуць было,
Паміж сабой гаварылі зоры:
– Асцерагайцеся Зямлі,
На ёй – чалавек [3, т. 5, с. 168].*

Падслуханае.

У вершы “Роздум аб касмічных палётах” паэт зазначае, што экалогія на планеце змянілася і дасягнула крытычнай мяжы. Неспрыяльнымі, нават немагчымымі сталі ўмовы для жыцця, чалавецтва апынулася на парозе Апакаліпсісу. Усё гэта падштурхоўвае паэта ў момант экзістэнцыйнага адчаю да думкі пра пошукі паратунку ў абсягах сусвету. І ўсё ж ён разумее, што іншай планеты пакуль у чалавецтва няма. Таму Максім Танк, задумваючыся над праблемай глабальнага выжывання, заклікае даражыць сваім домам – Зямлёй, шанаваць і берагчы яе:

Ёсць у сусвеце планета Зямля,
Ёсць на Зямлі той краіна адна,
А ў той краіне – прыстанішча, дзе
Сэрца звачэйшыя песні вядзе [3, т. 5, с. 62].
“Ёсць у сусвеце планета Зямля...”

Выразнай сэнсава значнай лініяй праходзіць праз яго паэзію тэма ўдзячнасці, адданасці і вернасці роднай зямлі (“Век”, “Нічым не пацешу нашчадкаў сваіх...”, “Адны гавораць...”, “О родная зямля!..”, “Зямля”, “Я – твой”, “Ёсць такая зямля” і інш.). На думку паэта, зямля – адначасова вялікі і нацыянальны, і агульначалавечы скарб.

Пікам трагізму быцця на беларускай зямлі стала чарнобыльская катастрофа. Паэт у роспачы не ведае, як і чым можна сусцешыць зямлю-карміцельку, якая заўсёды лекавала і ратавала яго, дапамагала ў цяжкую хвіліну. Максім Танк са скрухай малюе апакаліптычную карціну: бульдозеры і далакопы хаваюць “забітую Чарнобылем Зямлю”. Усведамляючы ўвесь цяжар віны чалавека перад зямлёй-шматпакутніцай, ён прамаўляе: “Даруй нам, грэшным / І неразумным, / Маці!” (“Просьба аб дараванні”) [3, т. 6, с. 152]. Вялікае ўзрушэнне зведаў паэт у дні чарнобыльскай навалы, адсюль – і яго расчараванне чалавекам, дакор яму за трагедыю Маці-Зямлі: “Зямля – наша родная Маці. / Толькі ніхто цябе так / Не спустошыў, прызнацца, / Як чалавек. / Часам аж цяжка паверыць, / Што і ён – сын твой...” (“Шмат ты дзяцей уздавала...”) [3, т. 6, с. 179]. Малітоўная просьба аб дараванні, відаць, адзінае, што было магчымым і значным у такую трагічную, горкую хвіліну найноўшай гісторыі.

Такім чынам, Максім Танк – і пясняр, і філосаф зямлі. Ён прызнаваўся, што “без зямлі жыць

не можа” (“Сланечнік”) [3, т. 3, с. 139]. Яго паэзія, як дрэва каранямі, заглыблена ў сваю нацыянальную глебу. Максім Танк стварыў высокі паэтычны культ зямлі. Яна для паэта першасная катэгорыя і высокі крытэрыў у ацэнцы жыцця, чалавека, часу. Паэт засмучаўся, што мы “не ўмеем хадзіць па зямлі”, што праз сваю неабачлівасць і агрэсіўнасць давялі яе да жажлівага стану – “здэрававалі, вытанталі. Пакалечылі” (“Экалогія”) [3, т. 6, с. 16]. Па гэтай прычыне экалагічныя матывы набылі трагічную заостранасць. Філасофія зямлі Максіма Танка грунтуецца на ідэі неўміручасці і будучыні, без чаго ён не ўяўляў перспектывы чалавечага быцця. Паэт не страчваў надзеі, не паддаваўся безвыходнаму песімізму. Яму, паэту зямлі, жадалася аднаго: “...каб наш зямны каўчэг... у будучыню плыў” (“Сем раз адмер...”) [3, т. 6, с. 74].

Спіс літаратуры

1. **Конан, У.** Выбранае / У. Конан; уклад. М. А. Козенкі. – Мінск : Смэлтак, 2009. – 536 с.
2. **Успенский, Г. И.** Власть земли / Г. И. Успенский; сост., авт. предисл. и примеч. А. П. Ланщиков. – М. : Сов. Россия, 1988. – 395 с.
3. **Танк, М.** Збор твораў : у 13 т. / М. Танк. – Мінск : Беларус. навука, 2006 – 2008. – Т. 1 – 6.
4. **Баравы, Р.** Матывы творчасці Максіма Танка / Р. Баравы // На этапах : вершы / М. Танк. – Вільня, 1936. – С. V – XVI.
5. **Лойка, А.** Галгофа : кніга лёсаў / А. Лойка. – Слонім : ГАУПП “Слонім. друкарня”, 2001. – 288 с.
6. **Шамякіна, Т.** Элементы беларускай геасофіі як аснова нацыянальнай літаратурнай класічнай традыцыі / Т. Шамякіна // Беларуская філалогія : зб. навук. прац вучоных філал. фак. БДУ / пад агул. рэд. І. С. Роўды. – Мінск : ВТАА “Права і эканоміка”, 2003. – С. 91 – 105.

КАЛЯНДАР ПАМЯТНЫХ ДАТАЎ І ЮБІЛЕЙНЫХ ДЗЁН на 2010 год

САКАВІК

1 сакавіка – 110 гадоў з дня нараджэння Зіновія Вялікага (1900 – 1983), акцёра

2 сакавіка – 75 гадоў з дня нараджэння Эвеліны Аўчыннікавай (1935 – 1975), актрысы

75 гадоў з дня нараджэння Яўгена Карманова, мастака дэкаратыўна-ўжыткавага мастацтва, жывапісца

3 сакавіка – 155 гадоў з дня нараджэння Палікарпа Бывалькевіча (1855 – пасля 1921), журналіста

4 сакавіка – 120 гадоў з дня нараджэння Вінцука Адважнага (сапр. Язэп Германовіч; 1890 – 1978), паэта і каталіцкага святара

5 сакавіка – 80 гадоў з дня нараджэння Міхаіла Карпука, мастака кіно і тэлебачання, графіка, жывапісца

80 гадоў з дня нараджэння Паўла Сцяцко, мовазнаўцы

6 сакавіка – 100 гадоў з дня нараджэння Аляксандра Мазалёва (1910 – 1970), жывапісца і графіка, педагога

7 сакавіка – 85 гадоў з дня заснавання Полацкай філіі “Маладняка”. Існавала да лістапада 1928 г.

60 гадоў з дня нараджэння Васіля Раінчыка, кампазітара, піяніста, народнага артыста Беларусі

8 сакавіка – 100 гадоў з дня нараджэння Пятра Коноха (1910 – 1994), спевака. З 1950 г. жыў у ЗША, потым у Канадзе

80 гадоў з дня нараджэння Яраслава Пархуты (1930 – 1996), паэта, прэзаіка, гумарыста

10 сакавіка – 90 гадоў з дня нараджэння Аркадзя Марціновіча (1920 – 2009), прэзаіка, паэта, заслужанага работніка культуры Беларусі

80 гадоў з дня нараджэння Мікалая Кірылава (1930 – 2007), мастака-афармляльніка, жывапісца, заслужанага дзеяча мастацтваў Беларусі

70 гадоў з дня нараджэння Аляксандра Даманова, жывапісца

11 сакавіка – 235 гадоў з дня нараджэння Васіля Анастасевіча (1775 – 1845), бібліяграфа, перакладчыка, выдаўца Статута 1588 г.

105 гадоў з дня нараджэння Міхаіла Сеўрука (1905 – 1979), жывапісца і графіка

12 сакавіка – 70 гадоў з дня нараджэння Леаніда Кір’янава, жывапісца

Працяг на с. 52.

Янка САЛАМЕВІЧ

ПІСЬМЕННІЦКІЯ ІНІЦЫЯЛЫ-КРЫПТАНІМЫ

Спынімся на ініцыялах, якія найцяжэй паддаюцца расшыфроўцы. Многія матэрыялы ў прэсе падпісаны не толькі першымі літарамі прозвішча, імя, імя па бацьку або псеўданіма аўтара, але і адвольнымі літарамі. Часта яны супадаюць у розных асоб. Таму і няма мажлівасці лёгка іх раскрыць, расшыфраваць.

Дапамагаюць у гэтым шматтомныя зборы твораў аўтараў або бібліяграфіі іх публікацый, як, напрыклад, артыкул Ю. Бібілы пра творы Цішкі Гартнага ці шасцітомны біябібліяграфічны слоўнік “Беларускія пісьменнікі” (у ім, на жаль, ёсць недакладнасці, але многа каштоўнай інфармацыі). Толькі такіх прац мала, рыхтуюцца яны гадамі, і ў іх трапляецца блытаніна, прыпісванне адных і тых подпісаў розным аўтарам.

Колькі даводзілася сустракацца з адкрытымі лістамі пісьменнікаў, публіцыстаў, журналістаў, з якімі яны звярталіся да рэдактараў, каб сказаць, што хоць і падпісваліся так ці інакш, але не маюць ніякага дачынення да пэўных публікацый. Гэта найперш матэрыялы, падпісаныя літарамі.

Спачатку прывяду некалькі прыкладаў з рускай літаратуры, хоць такіх выпадкаў процьма і ў іншых. В. Трудэлюбоўскі ў “Трудолубивой пчеле” (1759 – 1760) пад вершамі ставіў **В. Т.** “Оду на Баграціёна” Г. Дзяржавін падпісаў **Г. Д.** Пад сваімі творамі А. Пушкін часта ставіў літару **П.**: напрыклад, пад публікацыяй верша “19 октября 1827”. У “Библиотеке для чтения” (1834) “Пікавую даму” ён падпісаў **Р.** (лацінскае “П.”). Гэты яго крыптанім можна сустрэць і ў “Литературной газете”.

Паэт Дз. Мінаеў у вершы “Что в имени тебе моем?” пра такое пісаў:

Иной с фамилией двойною
Пройдёт в журналах без следа,
Другой под буквою одною
Известен многие года.

Трэба шчыра сказаць, што такі спосаб зашыфроўвання прозвішча ці імя меў не самыя лепшыя вынікі, часта забытваў даследчыкаў: розныя аўтары падпісваліся аднолькава. Паспрабуйце здагадацца, хто ёсць хто!

Так, у выданні “Вестник Европы” літарай **В.** пазначаны творы Вяземскага і Жукоўскага. У Вяземскага гэта была першая літара прозвішча, а ў В. Жукоўскага – імя. Пасля літарай **В.**

падпісваліся В. Брусаў і У. Маякоўскі. Першы ў “Ребусе” і “Весак”, другі ў “Новом Сатириконе”. У рускіх часопісах XVIII – пачатку XIX ст. поўныя прозвішчы аўтараў сустракаюцца даволі рэдка: амаль пад усімі творамі стаяць крыптанімы-ініцыялы.

Леў Талстой “Детство” пры першай публікацыі падпісаў **Л. Н.**, а “Отрочество” ўжо **Л. Н. Т.**

На вокладцы папулярнага зборніка пародый “Парнас дыбом” (1926) засведчаны нейкія **Э. С. П., А. Г. Р. і А. М. Ф.** Толькі ў 1960-я гг. былі расшыфраваны гэтыя ініцыялы: Э. С. Паперная, А. Г. Розенберг і А. М. Фінкель.

Часам ініцыялы паходзілі ад аўтарскага псеўданіма: **Б. Б.** – В. Сянькоўскі (ад *Барон Брамбелус*), **Ч.** – М. Някрасаў (*Чурмень*), **М. С.** – М. Ляскоў (*М. Сцябніцкі*) і г. д.

Вельмі часта можна натрапіць на подпісы **N.** і **N. N.** Гэта скарачэнні лацінскіх слоў *neto* (‘ніхто’) і *nomen nescio* (‘імя не ведаю, нехта’). Такія подпісы ставілі Дзяржавін і Карамзін, Бацюшкаў і Грыбаедаў, Гогаль і Дастаеўскі, Някрасаў і Купрын і інш. Нялёгка высветліць, хто хаваўся за такімі подпісамі, каб захаваць інкогніта. Тое самае з апошнімі літарамі лацінскага алфавіта **X, Y, Z.** Як і ў матэматыцы, сэнс іх быў такі – ‘невядомы’. Так, **Н. X.** пад фельетонамі ў “Самарской газете” (1896) М. Горкага трэба было чытаць “*Нехта ікс*”.

Пераходзім да беларускай літаратуры. У “Нашай Ніве” (1906 – 1915) і ў айчынай прэсе 1920 – 1930-х гг. вельмі многія матэрыялы падпісваліся ініцыяламі. Таму іх цяпер, калі не зберагліся архівы рэдакцый, вельмі складана ідэнтыфікаваць.

Пераклад з нямецкай паэзіі на беларускую мову верша Георга Гервега (Наша Ніва, 1907, № 30, 28 вер.) *Якуб Колас* падпісаў адной літарай **К.** Іншыя пераклады ён пазначыў ініцыяламі **К. М.** ад *Кастусь Міцкевіч*: верш “Работніку” (з нямецкай мовы; Наша Ніва, 1907, № 23, 21 чэрв.), апавяданне рускага пісьменніка Аляксандра Купрына “Дэмір-Кая” [Наша Ніва, 1907, № 31, 12 (25) кастр.].

Ад свайго псеўданіма *Тарас Гушча* класік нашай літаратуры зрабіў крыптанім **Т. Г.** (Савецкая Беларусь, 1921, №№ 210, 213, 215; Чырвоная Беларусь, 1930, № 5).

Карыстаўся ён і крыптанімам **Я. К.**, што ідзе ад ягонага псеўданіма *Якуб Колас*.

Янка (Іван Уладзіміравіч) Саламевіч – літаратуразнаўца, крытык, фалькларыст, бібліёграф, перакладчык. Кандыдат філалагічных навук (1971). Закончыў беларускае аддзяленне філалагічнага факультэта Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта (1960), аспірантуру пры кафедры беларускай літаратуры БДУ (1967). Працаваў карэктарам, тэхнічным рэдактарам выдавецкага аддзела Дзяржаўнай бібліятэкі БССР (1960 – 1962), рэдактарам рэдакцыі навучальнай і метадычнай літаратуры, старшым рэдактарам грамадска-гуманістычных навук Выдавецтва вышэйшай, сярэдняй спецыяльнай і прафесійнай адукацыі БССР (цяпер “Вышэйшая школа”). З 1968 г. старшы навуковы рэдактар рэдакцыі літаратуры, мовы, фальклору і этнаграфіі, у 1976 – 1992 гг. загадчык навуковай рэдакцыі народнай асветы і беларускіх слоўнікаў Галоўнай рэдакцыі Беларускай Савецкай Энцыклапедыі (цяпер БелЭн – выдавецтва “Беларуская Энцыклапедыя” імя Петруся Броўкі), з 1992 г. вядучы рэдактар гэтай рэдакцыі, з 1994 г. вядучы рэдактар рэдакцыі літаратуры, мовы, фальклору і этнаграфіі. Адначасова ў 1987 – 1997 гг. выкладаў у БДУ. Лаўрэат Дзяржаўнай прэміі Беларусі ў галіне навукі (1976, за выданне БелСЭ ў 12 т.).

Аўтар манаграфіі “Міхал Федароўскі” (1972), “Слоўніка беларускіх псеўданімаў і крыптанімаў (XVI – XX стст.)” (1983; цяпер рыхтуецца новае, значна дапоўненае выданне). Укладальнік навучальнага дапаможніка для ВУН “Беларуская дзіцячая літаратура: Хрэстаматыя” (1966; у сааўтарстве з М. Пятровічам, А. Налівайкам), зборнікаў “Беларускія загадкі” (1982, 1989), “Мама Мышка сушыла шышкі: Беларускія народныя скорагаворкі” (1983), “Песні XIX – пачатку XX ст.” (1998), кніг выбраных твораў “Доля і хлеб” Г. Леўчыка (1980, разам з Н. Ляшковіч), “Лірнік” М. Арла (1991), “Свіцязь” Я. Чачота (1999), укладальнік і аўтар каментарыяў да анталогіі “Беларуская балада”. Склаў бібліяграфію і напісаў каментарыі да кнігі “Максім Гарэцкі: Успаміны, артыкулы, дакументы” (у сааўтарстве з А. Лісам). Адзін са складальнікаў літаратурна-мастацкага календара “Кола дзён” (1987, 1988). Перакладае з польскай, рускай, украінскай моў.

Артыкулы Янкі Саламевіча, прысвечаныя псеўданімам, друкуюцца з мая 2006 г.

У “Нашай Ніве” (1908, 1913) Янка Купала пазначыў свае матэрыялы літарамі **І. К.**, спалучыўшы сапраўднае імя *Іван* з першай літарай псеўданіма *Купала*.

Подпіс **І. Л.** ад сапраўднага прозвішча паэта **Іван Луцэвіч**. Такімі літарамі былі адзначаны байка “Асёл і навука” [Наша Ніва, 1908, 9 (22) мая], вершаванае апавяданне “Сват” [Наша Ніва, 1908, 1 (14) жн.], карэспандэнцыя “Астрашыцкі гарадок” (Наша Ніва, 1909, 23 ліп.), артыкул “Агляд кніг” (Наша Ніва, 1913, 12 снеж.), у якім аўтар разглядаў кніжкі, выпушчаныя суполкаю “Загляне сонца і ў наша аконца”, артыкул “А ўсё ж такі мы жывём!..” (Наша Ніва, 1914, 16 чэрв.), палемічны артыкул «За “А ўсё ж такі мы жывём!..”» (Наша Ніва, 1914, 20 чэрв.), публіцыстычны артыкул, што стаў перадавіцаю ў газеце, “Вайна і налогі” (1914, 9 кастр.).

Ад сапраўднага прозвішча нашага класіка *Луцэвіч* паходзіць і ягоны подпіс **Л.** пад шарадаю № 5 у “Нашай Ніве”, 1914, 1 мая. Шарада – гэта від літаратурнай гульні-загадкі, калі друкаванае слова адгадваецца паводле апісання яго складоў або літар. У 1914 г. Янка Купала ў “Нашай Ніве” апублікаваў 6 шарад.

Першая частка яго нарыса “Думкі з пабыцця ў Фінляндыі на Іматры” (Наша Ніва, 1910, 15 ліп.) падпісана **Я. К.**, другая ж (1910, 22 ліп.) – **Я. К-а**. Чытач адразу здагадаўся, што гэта Янка Купала, хоць, можа, і не ведаў, хто такі аўтар Я. К. напачатку.

Свой пераклад твора рускай журналісткі і пісьменніцы Марыі Шкапскай “Яшчэ вісеў на блізкім ліхтары” (Полымя, 1926, № 3) Я. Купала пазначыў таксама ініцыяламі імя і прозвішча **Л. І.** (Луцэвіч Іван).

Максім Багдановіч падпісаў артыкул “Глыбы і слаі” (Наша Ніва, 1911, №№ 3 – 5) літарамі **М. Б.** Але ў гэтай жа газеце нехта падпісваў літарамі **М. Б.** артыкулы на сельскагаспадарчую тэматыку. Хто гэта? Пакуль не ўстаноўлена.

Як сведчыць Поўны збор твораў М. Багдановіча (т. 2, 1993), літарамі **М. Б.** падпісана яго нататка “Крестьянин-поэт С. Д. Дрожжин” у яраслаўскай “Северной газете” (1913, № 42, 13 снеж.), артыкул “Безумец” у газеце “Голос” (1914, № 29, 5 лют.), рэцэнзія “М. М. Путеводитель по Галиции и ее курортам” у часопісе “Русский экскурсант” (1915, № 1), пераклады на рускую мову з украінскай з В. Стафаніка [Голос, 1916, № 129, 8 (21) чэрв.; 1916, № 137, 17 (30) чэрв.].

А вось зусім свежы прыклад. У 2005 г. у “Запісах” Беларускага інстытута навукі і мастацтва (Нью-Йорк) надрукавана вялікая бібліяграфія публікацый Вітаўта Кіпеля. Яна адлюстравала навуковую, грамадскую, культурніцкую дзейнасць адданага роднай Беларусі чалавека, яго пазіцыі, перакананні, погляды на падзеі, пра якія ён пісаў. Прыведзеныя там подпісы **В. К.** – гэта, зразумела, скарачэнні яго сапраўднага імя і прозвішча; **В. З.** – першыя літары яго псеўданіма *В. Зубкоўскі*, які ідзе ад дзявочага прозвішча маці; **К.** (Беларус, 1974, № 204; 1983, № 311) – ад яго сапраўднага прозвішча. Трапляюцца там і адвольныя літары **А. Б.** (Бацькаўшчына, 1961, №№ 3, 16, 20, 22, 28), **І. А.** (Напагатове, 1948, № 1), якімі ён падпісваў свае матэрыялы. Як, скажыце, без такой бібліяграфіі можна расшыфраваць названыя подпісы? Ніяк. Бо толькі аўтар ведае, што пад якімі літарамі і дзе ён публікаваў.

Пад літарай **А.**, скажам, друкаваліся **А. Адамовіч**, **Д. Аланскі**, **П. Аляксук**, **Ф. Аляхновіч**, **К. Крапіва** (Атраховіч), **П. Афонскі**, **В. Ахрамовіч**, **А. Будзіловіч**, **А. Есакоў**, **З. Жылуновіч** (Цішка Гартны), **М. Іваньковіч**, **А. Луцкевіч**, **А. Прушынскі** (Алесь Гарун), **Я. Садоўскі**, **А. Шлюбскі** і інш. Каб ідэнтыфікаваць іх, трэба вывучаць гісторыю нашай прэсы, даследаваць і лёс тых, хто пад літарамі друкаваўся. А гэта складана, ды і крыніц мала. Пад ініцыяламі **А. А.** у друку выступалі **А. Адамовіч**, **А. Асіповіч-Асіпчык**, **А. Мартас** і многія іншыя, пад **А. Б.** – **А. Бабарэка**, **А. Багдановіч**, **А. Бадак**, **А. Бартуль**, **А. Белы**, **А. Бензярук**, **Э. Будзька**, **С. Вільчыцкі**, **А. Войцік**, **А. Гзоўскі**, **А. Луцкевіч**, **В. Пераход**, **І. Плашчынскі** і іншыя, пад **А. В.** – **А. Ажгірэй** (Вольны), **А. Бурбіс**, **А. Васілеўскі**, **А. Волкаў**, **А. Вярцінскі**, **Я. Германовіч**, **Я. Гладкі**, **В. Кіпель**, **А. Марціновіч**, **А. Пальчэўскі** і г. д.

А вось некаторыя крыптанімы-ініцыялы ад псеўданіма аўтара: **А. Ч.** – **А. Бабарэка** (ад *А. Чэмер*; Савецкая Беларусь, 1923), **Д. С.** – **Д. Бохан** (ад *Д. Слижень*; Северо-Западный край, 1903), **П. Р.** – **П. Бузук** (ад *П. Росіч*; Маладняк, 1928), **З. В.** – **Л. Войцік** (ад *Зоська Верас*; Беларуская борць, 1935 – 1938), **В. І.** – **Б. Бур’ян** (ад *В. Івін*; Літаратура і мастацтва, 1972), **Г. Б.** – **А. Луцкевіч** (ад *Генрык Букавецкі*; Наша Ніва, 1910 – 1915), **Я. М.** – **І. Фёдараў** (ад *Янка Маўр*; Чырвоная змена, 1928), **С. П.** – **С. Новік** (ад *Сяргей Пяюн*; Сялянская ніва, 1927), **А. В.** – **А. Пальчэўскі** (ад *Алесь Вясковы*; Малады араты, 1925; Савецкая Беларусь, 1927), **А. Н.** – **А. Луцкевіч** (ад *Антон Навіна*; Наша Ніва, 1912, 1914), **Н. А.** – **Н. Кушаль** (ад *Наталля Арсеннева*; Маладое жыццё, 1922), **С. Ё.** – **С. Ёрш** (Газета Слонімская, 1999 – 2000) і многія інш.

Акрамя **Я. Купалы** і **Я. Коласа**, пад літарай **К.** выступалі ў друку **М. Каспяровіч** (Савецкая Беларусь, 1922 – 1925), **А. Клімовіч** (Самапомач, Вільня, 1937 – 1938), **Я. Кіпель** (Беларускае слова, 1956) і г. д.

Літарай **П.** падпісваліся **С. Палуян** (Наша Ніва, 1909), **П. Каравайчык** (Савецкая Беларусь, 1922), **П. Трус** (Полесская правда, 1928), **П. Панчанка** (Літаратура і мастацтва, 1940), **А. Астрэйка** (Раздавім фашысцкую гадзіну, 1941); літарамі **П. Б.** – **М. Гарэцкі** (ад *Панский бизун*; Звезда, 1919), **П. Бадунова** (Адраджэнне, 1922), **П. Бузук** (Полымя, 1926 – 1928), **П. Броўка** (Чырвоная Беларусь, 1930) і інш.

Іншыя літарныя подпісы-крыптанімы: **А. Г.** – **А. Прушынскі** (Звон, 1919), **А. А.** – **А. Александровіч** (Малады араты, 1924), **В. Э.** – **С. Шушкевіч** (ад *Вілі Эрнест*; Літаратура і мастацтва, 1933), **Е. К. Т.** – кампазітар **Я. Цікоцкі** (Літаратура і

мастацтва, 1936), **К. Л.** – **А. Карлюкевіч** (ад *Кастусь Ладунька*; Культура, 1999), **К. Ч.** – **М. Раманоўскі** (ад *Кузьма Чорны*; Савецкая Беларусь, 1923 – 1924), **А. Я.** – **А. Якімовіч** (Беларускі піянер, 1925 – 1928), **В. М.** – **Р. Шырма** (ад *Васіль Майстровіч*; Наша Воля, 1935 – 1936), **Е. Р. Р.** – **Е. Раманаў** (Могилевские губернские ведомости, 1897 – 1900), **Ж. З. Х.** – **З. Жылуновіч** (Полымя, 1924), **В. Т.** – **В. Таўлай** (Звязда, 1931 – 1932), **П. М.** – **М. Пецюкевіч** (Калоссе, 1937 – 1939), **Е.** – **Я. Карскі** (Русский филологический вестник, 1915), **І. Д.** – **І. Дварчанін** (Беларускі звон, 1921 – 1922) і г. д.

Пісьменнікі XIX ст., якія пісалі па-польску і па-беларуску (**Я. Чачот**, **Я. Баршчэўскі**, **А. Вярэга-Дарэўскі**, **А. Ельскі**), таксама часта хаваліся пад літарамі.

Людвік Кандратовіч (Сыракомля) свой першы твор “Паштальён”, заснаваны на беларускім народным паданні, апублікаваў у віленскім часопісе “Athenaeum” (1844) пад літарамі **N. N.**

Адам Мальдзіс, даследуючы перапіску **Янкі Лучыны** з рэдактарам часопіса “Życie” **З. Пшасмыцкім**, устанавіў, што * **S.** – крыптанім беларускага пісьменніка. Пад ім у Кракаве (1889) ён выдаў на польскай мове брашуру “З крывавых дзён. Эпізод з паўстання 1863 г. на Міншчыне”. Каб не мець непрыемнасцей ад цензуры, схаваўся за літарай.

У газеце “Biełarus” (1913 – 1914) пад крыптанімам **А. Z.** (ад псеўданіма *Андрэй Зязюля*) друкаваўся ксёндз **А. Астравіч**, а пад **В. Р.** (1913 – 1915) – **Баляслаў Пачопка**. У газеце “Chryścijańska dumka” (1939) як **Ї. S.** публікаваўся ксёндз **Ч. Сіповіч**.

Пад лацінскімі літарамі **А. К.** у “Беларускай крыніцы” (1927 – 1929) і ў часопісе “Самапомач” (1932 – 1939) выступаў інжынер **А. Клімовіч**.

Этнограф і фалькларыст **Е. Раманаў** рэцэнзію на “Дудку беларускую” **Ф. Багушэвіча** ў “Витебских губернских ведомостях” (1894) (яе перадрукавалі “Гродненские губернские ведомости”), каб схавацца ад пільных цензараў, мусіў падпісаць рэдкай літарай **Б.**

Вельмі цікавы выпадак у беларускай літаратуры, калі сваё прозвішча **В. Ластоўскі** разбіваў на літары **Л. А., С. Т., О. Ё., К. І.** і друкаваўся так у выдаваным ім часопісе “Крывіч” (1924 – 1926).

Антон Луцкевіч у газеце “Przegląd Wileński” (1935 – 1939) ставіў пад сваімі матэрыяламі **А. L.** і **А. Ł.**, а зусім нядаўна **Аляксей Анішчык** у газеце “Kurjer Wileński” (1994) выступаў як **А. А.** лацінкаю.

Прыкладаў такіх можна прывесці многа. Зразумела, што раскрываць падобныя літары нялёгка. Але трэба.

ДЭСТРУКЦЫЯ ГРАМАДСКАЙ ІЛЮЗІІ

ВОБРАЗ ЭМАНСІПАВАНАЙ ЖАНЧЫНЫ Ў БЕЛАРУСКАЙ ПРОЗЕ ПЕРШАЙ ТРЭЦІ ХХ ст.

Грамадская атмасфера першай трэці мінулага стагоддзя насычаная шматлікімі навуковымі канцэпцыямі і філасофскімі тэорыямі адносна імператываў светабудовы, сутнасці індывіда і дыялектыкі прыроднага і сацыяльнага. Карэктуюцца ваенна-рэвалюцыйным часам уяўленні пра чалавека як цэнтральны аб'ект мастацкага адлюстравання, істотна пашыраецца спектр ідэйна-тэматычных, вобразных і стылёвых рашэнняў у літаратуры тых гадоў.

Так, актуалізаваная ідэямі вызвалення асобы і агульнай сацыяльнай роўнасці праблема жаночай эмансipaцыі паступова набывае ў сусветнай мастацкай практыцы глыбокае асэнсаванне. Нават у лакальнай прасторы беларускай літаратуры дадзена праблема вырашаецца варыятыўна.

Ужо на пачатку ХХ ст. у нацыянальнай прозе акцэнтуюцца ўвага на шэрагу пытанняў, сугучных акрэсленай праблеме: штучнасць і згубнасць грамадскай маралі ("Преступление" М. Багдановіча, "Зарабляюць" Ядвігіна Ш.), сацыяльная прадвызначанасць трагічнага лёсу жанчыны ("Гаротная" Ядвігіна Ш.), сацыяльная ізаляванасць асобы ("Лішняя" Цёткі, "Бярозка" Ядвігіна Ш.), жанчына як сінтэз рэальнага і ідэальнага пачаткаў ("Мадонна" М. Багдановіча, "Зялёнка" Цёткі).

У беларускай прозе 1920 – 1930-х гг. поліварыянтна прэзентуюцца жаночыя вобразы з актыўнай жыццёвай пазіцыяй, прагай асобаснай і грамадскай трансфармацыі. Натуральнымі праявамі ідэалагічна-мастацкай стэрэатыпізацыі жанчыны выступаюць вобразы дзяўчат-камсамолак ("На прасторах жыцця" Я. Коласа, "Камсамолка", "Як Настулька камсамолкай зрабілася" М. Зарэцкага, "Лайдачка" І. Барашкі) і маладых жанчын з гаротным мінулым і непакіснай верай у справядлівую сучаснасць ("Люба Лук'янская", "Трэцяе пакаленне" К. Чорнага).

Беларуская "малая" проза, змушана захоўваючы агульнае рэчышча схематызацыі персанажаў, убірае ў сябе неадзінкавыя прыклады гераінь, якія адкрыта (праз непрадказальна трагічны ўласны стан) ці латэнтна (праз падтэкставы дыдактызм апавядання) даказваюць дэструктыўнасць філасофіі новага часу ўвогуле і памылковасць практычнага ўвасаблення тэорыі жаночай эмансipaцыі ў прыватнасці.

Пераканальная варыятыўнасць доследаў гэтай праблемы прыводзіцца ў апавяданнях М. Лынькова ("Гой", "Радо", "Журавель мой, журавель") і асабліва М. Зарэцкага ("Гануля", "Бель", "Дзіўная", "Кветка пажоўклая"). Па-рознаму малю-

юцца пісьменнікамі вынікі жыццёвай і светапогляднай метамарфознасці гераінь твораў. Так, на думку творцаў, падмуркам для духоўна-асобаснага развіцця жанчын з'яўляецца дамінаванне ў іх маральна-этычнай канстанты, пазбаўленай матэрыяльнай звышзасяроджанасці, заснаванай на пазачасавым прырытэце інстытута сям'і і ігнараванні сапраўдных пачуццяў. Таму ў адпаведных творах пасля шэрага драматычных ("Гой" М. Лынькова, "Пачатак шчасця" М. Зарэцкага, "Бяздзетуха" Л. Чарняўскай) і трагікамічных перыпетый ("Адукацыя" Я. Коласа, "Журавель мой, журавель" М. Лынькова) сюжэтным кантрапунктам выступаюць фінальныя сцэны доўгачаканага асабістага шчасця гераінь.

Такім чынам, адна з базісных ідэй эмансipaцыі – пераадоленне адчужэння паміж людзьмі, камунікацыйнага рэгрэсу – выяўляецца ў згаданых творах праз актуалізацыю вобраза сям'і з пазітыўнай дынамікай маральна-этычных узаемадачынненняў яе складнікаў і без патрыярхальнага дагматызму.

Адметную мастацкую групу ўтвараюць, так бы мовіць, іманентна трагічныя вобразы жанчын-пакутніц, якія адчуваюць агульную сацыяльную адрывутасць, асобасную нерэалізаванасць, фізічную і духоўную немач, жывуць пад цяжарам мінулых страт ("Дыягназ" Ц. Гартнага, "Плямы" С. Баранавых, "Веснавыя хмаркі" Л. Чарняўскай).

У апавяданнях "Гануля" (1924) М. Зарэцкага і "Падарожніца" (1927) Л. Чарняўскай прапануецца канструктыўнае рашэнне для пазбаўлення ад сацыяльна прышчэпленых комплексаў бяссілля асобы, безальтэрнатыўнасці лёсу – гэта высакароднае слугаванне іншым, пакрыўджаным і зняважаным:

"Вялікая праца. Шмат работы, карыснай, цікавай. І ўсё дзеля сваёй пакрыўджанай гаротнай сястры" [1, с. 123] ("Гануля" М. Зарэцкага).

"...Я такая. І ўвесь адказ тут. ...Увайшла я ў вагон, вы сумны сядзіце, а мне дужа весела, я і пашкадавала вас. Думаю: аддам я яму крыху сваёй веселасці. Мне яшчэ многа застанеца" [2, с. 51] ("Падарожніца" Л. Чарняўскай).

Як мы адзначалі раней, гіпербалічная грамадска-класавая мараль вядзе да папулярызацыі ідэй дэструктыўнасці і легітымнага гвалту, пашырае маральны вакуум. Пры гэтым, на думку пісьменнікаў, менавіта ў жаночай свядомасці генерыруецца тэорыя ўсеагульнай (і асобаснай таксама) дэструктыўнасці: *"...на-мойму, рушыць – дык рушыць! Усё... дашчэнту"* [1, с. 135] ("Бель" М. Зарэцкага).

Непрыманне эмансіпаванымі жанчынамі з апавяданняў М. Зарэцкага кодэкса маральна-этычных паводзін, прафанацыя паняццяў кахання, сямейных каштоўнасцей, неадэкватна ўспрынятая ідэя вызвалення асобы ператвараюць развагі гераінь у абсурдна-небяспечную тэорыю: *“Мы будзем працаваць і цешыцца жыццём... <...> Мы вольныя, нічым не звязаныя... Шчасця як многа – глыбокага, поўнага, нічым нічым не абмежаванага!”* [1, с. 203] (“Дзіўная” М. Зарэцкага).

На думку пратаганістаў гэтых твораў, вытокі паспяховай сацыялізацыі асобы знаходзяцца ў прыманні ідэй асновасутнаснай моцы калектыву і волі калектыву як апрыёрнай дадзенасці, адзіна магчымай ісціны. Так, Марына Гарнова з апавядання “Кветка пажоўклая” (1926) кажа: *“...чалавек разбаўляецца ў масе, губляе сябе, забываецца на сваё асабістае і жыве, поўніцца гэтым агульным уздымам. Там неяк робішся смелым, адважным, пазбаўляешся ўсякіх сумненняў, усякай жудасці жыццёвай. <...> А дрэнна аднаму, цяжка. Думкі розныя, пустата... Моцы няма, бо моц толькі ў грамадзе...”* [1, с. 255].

Эфемернае абагаўленне калектывнай моцы бачыцца персанажам асабліва пажаданым (ці нават неабходным) на фоне ўласнай слабасці, якая перадусім выяўляецца ў свядомасці герояў пад цяжарам сумнення ў прапагандаваных тэзісах ці ў сітуацыі персанальнай адказнасці.

Экспансія ў свядомасці гераінь завуаляваных ідэй сацыяльнага абсурду першапачаткова стварае ілюзію лагічнай унармаванасці рэчаіснасці, але паступова асэнсаванне распаду (ілжывасці) грамадскай маралі вядзе да псіхалагічнага распаду асобы.

Марына Гарнова з апавядання “Кветка пажоўклая” – максімальна поўнае ўвасабленне вобраза “сталёвай” жанчыны – сканчае жыццё пад коламі цягніка. Вобразы цягніка, чыгункі ўспрымаюцца ў творы трагічнымі сімваламі грамадства, прывабнымі ў сваёй гуллівай дынамічнасці і зманлівай перспектыве, але непакіснымі ў праявах жалезнай волі.

Такім чынам, у найлепшых узорах беларускай прозы першай трэці ХХ ст. праблема жаночай эмансіпацыі часта раскрываецца ў форме самаадмаўлення, самаасуджэння, іманентнай ідэйнай дысфункцыі. Асэнсаванне пісьменнікамі дэструктыўнасці дадзенай з’явы экстэнсіфікуе трагічныя матывы ў творах, апасродкавана сцвярджаючы ідэі сапраўднага гуманізму.

Спіс літаратуры

1. **Зарэцкі, М.** Кветка пажоўклая : апавяданні, апошні / М. Зарэцкі. – Мінск : Маст. літ., 2002. – 431 с.

2. **Чарняўская, Л.** Апавяданні / Л. Чарняўская. – Мінск : Маст. літ., 1983. – 175 с.

Віталь ПАДСТАЎЛЕНКА,

кандыдат філалагічных навук,

дацэнт кафедры беларускай літаратуры Віцебскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя П. М. Машэрава.

Літаратура ў кантэксце жыцця

ПРАБЛЕМА ГЕНДЭРНЫХ УЗАЕМААДНОСІН У ТВОРЧАСЦІ КЛАСІКАЎ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРЫ ХХ ст.

Праблема ўзаемаадносін полаў (гендэрных узаемаадносін) хвалюе чалавецтва на працягу ўсяго яго існавання. Тэма гэтая спрадвечная і заўсёды новая, шматаспектная і невычарпальная, яна шырока адлюстраваная ў сусветным мастацтве і літаратуры ў прыватнасці. І айчыннае мастацтва слова не з’яўляецца выключэннем. Мы прааналізавалі мастацкія творы беларускіх класікаў, звярнуўшы ўвагу на адзін з аспектаў гэтай праблемы – становішча незамужняй жанчыны, якая чакае дзіця, адносіны да яе з боку суседзяў, унутраны стан гераінь твораў, іх паводзіны ў сітуацыі выбару паміж злачынствам і грамадскім асуджэннем. Мы выявілі вымушаную ізаляванасць, неабароненасць жанчын у падобнай сітуацыі.

Спрадвечная і, як традыцыйна лічыцца, асноўная функцыя жанчыны – нараджаць – можа

прыносіць ёй радасць або няшчасце не толькі як практычная магчымасць / немагчымасць яе ўвасаблення. Цяжарнасць і нараджэнне дзіцяці – гэта своеасаблівае легалізацыя інтымных адносін мужчыны і жанчыны, прад’яўленне іх грамадскасці, што можа іх ці ўхваліць, ці асудзіць. Вядома, што да замужняй жанчыны, якая па нейкіх прычынах не можа нарадзіць, адносіны раней былі негатыўныя (бяздзетнасць спакон веку лічылася вялікім горам мужа і жонкі). У той самы час грамадства звяртае ўвагу на законнасць / незаконнасць нараджэння дзіцяці. Стаўленне да цяжарнай жанчыны і жанчыны-маці абумоўлена сацыякультурнымі нормамі, якія яшчэ нядаўна патрабавалі пазітыўнага стаўлення толькі да замужняй цяжарнай жанчыны.

Прымаючы пад увагу той факт, што пісьменнікі адначасна фіксуюць сацыяльныя нормы і выяўляюць сваё бачанне пэўнай праблемы, заўважым, што грамадства вельмі лаяльна ставіцца ў такой сітуацыі да хлопцаў, якія, так бы мовіць, “паспрыялі” дзяўчыне. Што і адлюстроўваюць мастацкія тэксты. У іх мы не знойдзем духоўных перажыванняў герояў, у той час як аўтары-мужчыны падрабязна апісваюць маральныя (і нават фізічныя) пакуты гераінь.

Сучасныя даследчыцы ў галіне гендэрных пошукаў лічаць, што “грамадства імкнецца кантраляваць жанчыну, наўмысна пазбаўляючы яе стану ўнутранай гармоніі і самастойнасці”. Адбываецца такое маніпуляванне найперш пры дапамозе “даведзенага да фарсу хрысціянскага комплексу віны” [1, с. 214]. Маецца на ўвазе, што з часоў Евы ў грамадскай свядомасці трывала замацавалася традыцыя абвінавачваць жанчыну не толькі ў першародным граху, але і ва ўсіх тых бедах чалавецтва, адказнасць за якія павінна несці і мужчынская яго палова. Вобраз Дзевы Марыі, хоць таксама даволі ўплывовы ў мастацтве і грамадскай свядомасці, так і не змог рэабілітаваць жанчыну ў патрыярхальным грамадстве.

Апавяданне “**Маці**” **Максіма Гарэцкага**, напісанае амаль стагоддзе таму, акурат і паказвае вынікі такога кантролю над жанчынай. Адсутнасць магчымасці агучыць сваю праблему і знайсці падтрымку хоць бы ў каго-небудзь штурхае галоўную гераіню на злачынства. Пры гэтым напачатку забойства дзіцяці ўяўляецца ёй не такім страшным, як сорам ад агалашвання сваёй цяжарнасці. Нарадзіўшы ў хляве, таемна, стрымліваючы стогны, каб не выдаць сябе праз невыносны боль, маладая маці спачатку спрабуе задушыць дзіця, але ў час спыняецца: “*Што робіш? – у сябе спыталася без слоў, і раптам рукі адарвала, і застыгла ў страсе. Толькі сэрца буйна стукала, і ўся яна калацілася*” [2, с. 174]. Гераіня ліхаманкава шукае выйсце з сітуацыі і ўрэшце рашаецца падкінуць немаўля на ганак паповага дома. На момант адчуўшы ў душы палёгку ад знойдзенага рашэння, дзяўчына ўспамінае, што дзіця “*пакінула там у кохце сваёй, а па кохце ў папавых даведаюцца, чый...*” [2, с. 175]. Гераіня зноў пабегла ў двор, каб забраць рэчыўны доказ (“*кохту ратаваць*”), і, дакрануўшыся да немаўляці, зразумела, што яно ўжо нежывое. Дзяўчына, трацячы ўсведамленне рэальнасці, узяла дзіця “*і, як бы мімаволі, не думаючы, пайшла ў канец сяла да рэчкі*” [2, с. 176]. Калоцячыся ад холаду і ліхаманкі, аплакваючы немаўля і сваё няўдалае дзявоцтва, маладая маці “*выплела з касы істужку, да жалеза прывяза-*

ла, а другім канцом – за яго. Потым апошні раз прытуліла да сябе. Завінула і яго і шыну ў кохту, рукавамі завязала і падышла да самае вады” [2, с. 176].

Што спарадзіла такі ўчынак? Ці толькі бездухоўнасць, бессардэчнасць маладой маці? Згодна з тэкстам твора – не. Устаноўка гераіні – “*каб толькі мінуць сораму*” [2, с. 171] – указвае на грамадскую скіраванасць праблемы. Расплачваюцца за свой учынак, нясе адказнасць і маральную, і фізічную ў асноўным жанчына. М. Гарэцкі з уласцівай толькі яму манерай пісьма перадае боль душы, адзіноту, безвыходнасць, “*горкую крыўду на ўсіх*”, што апанавалі гераіню твора. Фінал апавядання застаецца адкрытым. Як з такім цяжарам у душы дзяўчына будзе жыць? Ці ўвогуле будзе жыць? Аўтар не дае адказу. Яму не дазваляюць гэта зрабіць і жанравыя межы твора. Адназначна адно – загублена жыццё не толькі немаўляці, загублена бесклапотная маладосць і, хутчэй за ўсё, шчаслівая будучыня галоўнай гераіні.

Больш адказаў на пастаўленыя пытанні дае **Іван Мележ** праз вобраз Хадоські Канапляначкі са знакамітай “**Палескай хронікі**”. Твор Мележа напісаны значна пазней, аднак падзеі ў часавым вымярэнні набліжаны да тых, што акрэсліў Гарэцкі. Іх раздзяляе ўсяго дзесятак-паўтара гадоў. Зразумела, што комплекс сацыяльна-культурных патрабаванняў грамадства застаўся нязменным. У дадзеным кантэксце жыццё Хадоські варта разглядаць як адзін з мажлівых варыянтаў выхаду са становішча (маецца на ўвазе яе фізічная і духоўная рэабілітацыя пасля наведвання знахаркі). Канапляначка ўзрастае духоўна, прайшоўшы праз усе выпрабаванні. Першапачаткова адвечнае пытанне “што рабіць?” Хадоська вырашае як згоду на самагубства. Яна ледзь не патанула ў балотным возеры, што завецца Чорным вокам. Потым усё ж наважваецца ісці да знахаркі, як параіў ёй Яўхім. “Быць асуджанай вяскоўцамі здалося страшнейшым за найвялікшы хрысціянскі грэх – забойства свайго дзіцяці – Хадосьцы” [3, с. 36]: “*Ад адной думкі, што гэта можа адкрыцца, яна гатова была памерці. Яна несла ў сабе сваю бяду, сваю горкую тайну адна, адна кідалася, шукала з распаччу: што рабіць? Білася, шукала і не знаходзіла, збаўлення не было. Яе чакала ганьба. Людская пагарда і ганьба. Калі яна бачыла ў думках гэты час, у яе так балела душа, што смерць здавалася ёй радасцю*” [4, с. 356].

У абодвух творах цяжарныя жанчыны нясуць свой грэх на адзіноце. У такой сітуацыі ў іх няма падтрымкі ні маральнай, ні псіхалагічнай. Гэта іх гора, іх таямніца, іх няспраўджаная

радасць. Даверыцца каму-небудзь – значыць не мінуць сораму. Няспраўджаныя кавалеры ў разлік не бяруцца. Бо найперш зацікаўленыя ў тым, каб зробленае (іх учынак) не стала вядомым, даступным грамадскасці. Адзіны дарадчык у пакрыўджаных дзяўчат – Бог, у Яго просяць літасці, заступніцтва. А гераіня М. Гарэцкага нават пасылае небу грозьбы: *«Часам плакаць пачынала, грашыць навывшніму. Малілася: “Памажы, калі грэх мне ў тым! Не папусці, раз дзяўчыне не дазволена. Не хацела ж я. Абмахнула ся тады, цяпер – вызвалі. Памажы, каб ніхто не даведаўся. Бо лаяцца грэшына пачну. На царкву брахаць, на абразы, на святое. Бо мяне ж бацька абаб’е да смерці, з хаты мяне вытурывае. Матка ў слёзах сваіх утопіць. Уся сям’я дакорамі загрызе. Людзі засмяюць мяне, бедную, гразёю закідаюць мяне...”»* [2, с. 172].

Звернем увагу на мужчынскія вобразы ў творах. Так, у аповяданні “Маці” М. Гарэцкага хлопец (“біялагічны” бацька) узгадваецца толькі ва ўспамінах галоўнай гераіні: *“Выехаў у свет зараз пасля таго. Нават не развітаўшыся. Муціць, забыўся на ўсё...”* [2, с. 172]. На наш погляд, хлопец ад’язджае якраз таму, што не “забыўся на ўсё”. Ён папросту вырастоўваецца ўцёкамі, збягае ад адказнасці. Як відаць з твораў, такі ўчынак тыповы для мужчын у падобнай сітуацыі. Так, Хадоська адкрываецца Яўхіму і чуе ў адказ абразы, папрокі. Усведамляючы сваю прычаснасць (саўдзел), ён не адчувае адказнасці і цудоўна ведае, як гэтай адказнасці пазбегнуць: спрацоўвае стэрэатып грахоўнасці жанчыны. Яўхім абвінавачвае Хадоську ў распусце, выказвае няўпэўненасць у сваім бацькоўстве: *“Нагуляла, значыцца?.. Цяпер шукаеш, хто вінаваты?.. <...> Ад мяне не магло!”* [4, с. 230]. Герой не абцяжарвае сябе і згрызотамі сумлення: *“І наогул, хіба гэта мужчынская справа – за дзеўку думаць? Сама прыдбала, сама няхай і думае, як збыць!..”* [4, с. 231]. Яго думкі скіраваныя ў будучыню, да новых перамог (і, адпаведна, ахвяр). Яўхім калі і перажывае за ўчыненае, то толькі таму, што яно можа пашкодзіць яго сватанню да Ганны. Хадоська ж – гэта мінулае, сарваная кветка. Пра дзіця, якому даў жыццё, ён не думае. “На фоне Канапляначкі, ад якой зыходзяць боская любоў і дараванне, больш відавочнай становіцца разбуральная сутнасць Яўхіма. Ён ганьбіць маладосць дзяўчат, дае пачатак жыццям, якія асуджаны на смерць” [3, с. 34] яшчэ да нараджэння. Тут дарэчы будзе прывесці высновы вучоных-антрапологаў наконт таго, што “плямёны, якія знаходзяцца на найбольш нізкай стадыі развіцця, ніякім чынам не звязваюць інтымныя адносіны паміж мужчынам і жанчынай з наступнай ця-

жарнасцю і нараджэннем дзіцяці” [5, с. 163]. Бо “часавы (у дзевяць месяцаў) разрыў паміж зыходнымі і фінальнымі падзеямі з’яўляецца вельмі доўгім” [5, с. 163]. Напрошваецца рытарычнае пытанне, а ці многа змянілася з тых часоў у псіхалогіі і паводзінах некаторых мужчын?

Паказальным у гэтым кантэксце з’яўляецца вобраз **Лявона Бушмара** з аднайменнай аповесці **Кузьмы Чорнага**, якога бралі сумненні наконт таго, ці ягоныя дзеці. Ён патрабаваў праўды, доказаў свайго бацькоўства і ў Амілі (“Ад мяне?.. А можа, ад каго іншага?” [6, с. 257]), і ў Гелены (“Гэта мой?.. А не хлусіш?” [6, с. 284]), адпаведна, абражаючы першую, а потым і другую жонку недаверам.

Вобраз выганаўскай староўкі Ганны з трылогіі **“На ростанях” Якуба Коласа** – яшчэ адзін яскравы прыклад безабароннасці і бяспраўя жанчыны перад мужчынам, соцыумам і дзяржавай. Я. Колас у адрозненне ад М. Гарэцкага і І. Мележа падае іншы сцэнары развіцця падзей. Жанчына пакідае дзіцяці жыццё, пры гэтым цяжар клопату і выхавання кладзецца цалкам на яе плечы. “Біялагічны” бацька (настаўнік Мітрафан Васільевіч), як і мужчыны – героі разгледжаных вышэй твораў, не нясе ніякай адказнасці за ўчынак.

Жыццё Ганны ўвесь час напрамую залежыць ад мужчын: мужа – п’яніцы і жабрака, настаўніка Мітрафана Васільевіча, Лабановіча. Ад пабояў мужа яна здолела ўцячы (“Біў яе без усякай прычыны, можа, таму, што на свеце жыць нялёгка” [7, с. 266]), бо была з ім на роўных у сацыяльным плане. А вось Мітрафану Васільевічу супраціўляцца пабаялася, бо не хацела страціць утульнае для яе месца староўкі (жыллё і працу адначасова). Гэтую залежнасць і бяспраўе і выкарыстоўвае несумленны настаўнік. А калі стан жанчыны зрабіўся яўным усім жыхарам вёскі, папярэднік Лабановіча (як бачым, гэта традыцыйны для мужчын дзеянні) пераязджае на новае месца працы і пазбягае адказнасці за створанае.

Староўка Ганна з бояззю чакае прыезду ў школу Лабановіча і яго “прысуду”: *“Яна так баіцца новага настаўніка. Яна ўпэўнена, што ён скажа ёй выбірацца вон са школы: нашто яна яму такая брыдка ды яшчэ цяжарная? <...> Не бываць ёй у школе – і людзі кажуць так... Яна са страхам чакала вырашэння свайго лёсу”* [7, с. 266]. Пастаянная няўпэўненасць і страх сталі адметнасцю светаўспрымання і дачкі староўкі, “і яна баіцца яго [Лабановіча]”. Самае негатыўнае ў гэтай сітуацыі, што “людзі кажуць так” – грамадства ўжо вынесла прысуд Ганне. Вяскоўцы ўспрымаюць як норму той факт, што жанчы-

на-маці з'яўляецца непатрэбным цяжарам, бо не ў стане працаваць на поўную сілу, да таго ж за яе плячыма яшчэ дзве душы патрабуюць ежы. Таму яны былі здзіўленыя высакароднасцю новага настаўніка Лабановіча, які дазволіў цяжарнай Ганне застацца на пасадзе старошкі, адно прасіў яе пакінуць школу на некаторы час, каб нараджэнне дзіцяці не адбылося пры вучнях. А абавязкі старошкі ўзяўся выконваць сам.

Больш удала складваецца лёс парабчанкі **Любы Лук'янскай** з аднайменнага рамана **Кузьмы Чорнага** [9]. Млынар Корбут, даведаўшыся, што дзяўчына цяжарная, праганяе яе са службы: *“Ну? Скора ў цябе будзе байструк ад гэтага Стафанковічыка?.. Памятай, што ў маёй хаце байструка быць не павінна”* [9, с. 36]. Дзяўчына адначасна страчвае прытулак, працу і кавалак хлеба, разгубленая, яна першапачаткова не ведае, *“што цяпер рабіць і дзе дзецца”* [9, с. 44]. Заўсёды лаканічны, К. Чорны не заважае ўвагу на ўнутраным стане дзяўчыны. Праўда, адзначае, што ў гераіні часам з'яўлялася *“адчуванне вінаватасці перад усім светам”* [9, с. 53]. Аўтарская ўвага скіравана на дзейсны характар Любы, яе прагу лепшага жыцця, працавітасць, цяроплінасць, рашучасць. Варта адзначыць і той факт, што, зацяжараўшы, Люба Лук'янская не хаваецца ад людзей, а наадварот імкнецца да іх: шукае парады, дапамогі, дапамагае сама. Цяжарнасць стала быццам штуршком да дзеяння, пачаткам пераўвасаблення дзяўчыны: *“З тых дзён усе заўважылі ў Любе перамену: яе маўклівасць саступіла месца імкненню да людзей, пры чым гэта было часта нават, можа, і празмерна: яна загаварвала з жанчынамі так, быццам хацела і не смела пра штосьці наведзіць”* [9, с. 36]. Для яе з самага пачатку была непрымальнай думка пра самагубства ці забойства дзіцяці, хоць вельмі хацелася вярнуць дзявочую бесклапотнасць: *“Як добра не мець дзіцяці, не мець жывата, не мець болю, быць такой, як да той зімы! Як было добра ў млынаровай кухні!..”* [9, с. 53]. Люба вельмі баялася нарадзіць нежывым неданашанае дзіця, баялася, што тады яе абвінавацяць у забойстве: *“А калі народзіцца нежывое дзіця, і прыйдуць і скажуць, што я яго задушыла? Няхай бы хто зайшоў!..”* [9, с. 53].

Пісьменнік, бясспрэчна, аддае даніну і часу, і абставінам, і ідэалогіі. Не толькі выжыць, але і жыць годна гераіня можа, бо атрымлівае адукацыю і працуе на фабрыцы, аформіўшы сына ў яслі.

Паводзіны Сашкі Стафанковіча тыповыя для такой сітуацыі. Калі ён даведваецца, што Люба нарадзіла дзіця і шукае яго, то пры першай магчымасці з'язджае з горада і не паказваецца

там больш за дзесяць гадоў: *“Сашка стаяў пры акне ў вагоне, і, як толькі поезд крануўся, на душы ў яго стала страшэнна лёгка: з кожнай секундай ён аддаляецца ад таго месца, дзе жыве яна і з ёю нейкая малая істота, агідная і непатрэбная”* [9, с. 76]. Аднак страх усё ж не пакідае яго, больш за тое, гэтае пачуццё становіцца сапраўднай фобіяй: Стафанковіч баіцца дзяцей увогуле і нават пазней, ажаніўшыся, забараняе жонцы мець іх. Бацька Стафанковіча таксама да пары не хоча прызнаваць унука, пытаючы ў Любы: *“А чым гэта можа быць даказана, што гэта мой унук?.. А хто ведае, з кім ты там гуляла!”* [9, с. 80]. Аднак жыццёвыя цяжкасці толькі даюць трываласці галоўнай гераіні, і жыццё ў выніку паварочваецца да яе светлым бокам.

Прааналізаваныя творы, напісаныя ў розныя гады, выяўляюць стаўленне грамадства першай трэці мінулага стагоддзя да незамужняй жанчыны, якая чакае дзіця. Гэтае стаўленне, як бачым, адмоўнае. Вылучаецца з шэрага твораў аповесць *“Люба Лук'янская”*, дзе К. Чорны не столькі агучвае грамадскую думку, колькі падае ўласнае бачанне праблемы. Жанчына-маці ўзнятая ім на недасягальную для большасці герояў-мужчын твора вышыню, дзе ўжо няма месца абразам і знявазе. Абставіны мацярынства пры гэтым аўтарам не бяруцца ў разлік. Бо важныя не яны, а тое, як спраўдзіцца жанчына ў ролі маці. Выпрабаванне мацярынствам, як відаць з тэксту, Люба Лук'янская праходзіць годна.

Спіс літаратуры

1. **Ровенская, Т.** “Виновата ли я...?” или Феномен гендерной вины (на материале женской прозы 80-х – начала 90-х годов) / Т. Ровенская // Гендерные исследования. – 1999. – № 3. – С. 214 – 224.
2. **Гарэцкі, М.** Маці / М. Гарэцкі // Збор твораў : у 4 т. – Мінск : Маст. літ., 1984. – Т. 1 : Апавяданні. – 446 с.
3. **Кавалюк, А.** Святло душы мележаўскай Канапляначкі / А. Кавалюк // Роднае слова. – 1999. – № 11. – С. 34 – 39.
4. **Мележ, І.** Людзі на балоце / І. Мележ. – Мінск : Маст. літ., 1991. – 400 с.
5. **Киселева, Т. Р.** Социальный образ женщины в культурах мира / Т. Р. Киселева // Общественные науки и современность. – 2003. – № 3. – С. 162 – 171.
6. **Чорны, К.** Лявон Бушмар : выбраныя творы / К. Чорны. – Мінск : Беллітфонд, 2000. – 608 с.
7. **Колас, Я.** На ростанях : трылогія / Я. Колас. – Мінск : Юнацтва, 1982. – 702 с.
8. **Мілет, К.** Тэорыя сэксуальнай палітыкі / К. Мілет // ARCHE : Кабеты. – 1999. – № 3. – С. 6 – 41.
9. **Чорны, К.** Люба Лук'янская : раман / К. Чорны. – Мінск, 1961. – 143 с.

Таццяна ФІЦНЕР,

кандыдат філалагічных навук,
дацэнт кафедры беларускай літаратуры
Гомельскага дзяржаўнага ўніверсітэта
імя Ф. Скарыны.

Таіса ГРАМАДЧАНКА

“ХАЧУ БЫЦЬ ЖЫТНІМ ЗЕРНЕМ Я...”

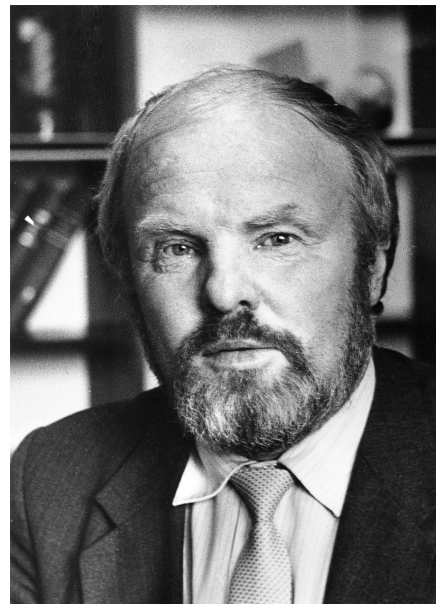
ДА 70-ГОДДЗЯ ЛЕАНІДА ДАЙНЕКІ

Паэт і празаік Леанід Дайнека найперш вядомы чытачу як аўтар гістарычных раманаў “Меч князя Вячкі” (1987), “След ваўкалака” (1988), “Жалезныя жалуды” (1993). Першы з іх у 1987 г. быў адзначаны Літаратурнай прэміяй СП БССР імя Івана Мележа. У 1990 г. раманы “Меч князя Вячкі” і “След ваўкалака” прынеслі Л. Дайнеку Дзяржаўную прэмію БССР імя Кастуся Каліноўскага за творы літаратуры і мастацтва для дзяцей.

Такая “выбранасць” у дачыненні да тэматычна і жанрава разнастайнай творчасці пісьменніка тлумачыцца абуджанай цікавасцю да мінулага роднай зямлі, недастатковай і сёння распрацаванасцю гістарычнай тэмы ў беларускай літаратуры, хоць, безумоўна, у апошнія тры дзесяцігоддзі тут зроблена нямала. Л. Дайнека аказаўся ў ліку тых, хто прадоўжыў закладзеную У. Караткевічам традыцыю мастацкага ўзнаўлення і асэнсавання падзей нацыянальнай гісторыі.

На жыццёвай дарозе пісьменніка, які нарадзіўся за год да Вялікай Айчыннай вайны (28 студзеня 1940 г. у в. Змітраўка 2-я Клічаўскага р-на), розныя па часе і геаграфіі вехі: заканчэнне сярэдняй школы на роднай Клічаўшчыне (1956), праца на будоўлях Калінінграда і Свядлоўскай вобласці. У Ніжнім Тагіле беларускі хлопец скончыў тэхнічнае вучылішча (1959) і працаваў электрыкам на металургічным камбінаце. Потым служыў у арміі, вучыўся на аддзяленні журналістыкі БДУ, працаваў на тэлебачанні ў Віцебску і Мінску. Без малога два дзесяцігоддзі (з 1972 да 1989 г.) Л. Дайнека займаў пасаду адказнага сакратара часопіса “Малодосць”. З 1989 да 1991 г. ён працаваў загадчыкам рэдакцыі паэзіі выдавецтва “Мастацкая літаратура”.

Як пісьменнік Л. Дайнека пачынаўся з лірыкі, хоць сярод ранніх публікацый у армейскай газеце “Красный боец” побач з вершамі былі таксама апавяданні і нарысы. Першымі яго кнігамі сталі паэтычныя зборнікі “Галасы” (1969), “Бераг чакання” (1972), “Начныя тэлеграмы” (1974). Сказанае ў іх маладым аўтарам выглядала больш важкім і цікавым, чым апублікаванае ў першым зборніку апавяданняў “Бацькава крыніца” (1976). Захапленне лірыкай не прайшло з гадамі малодасці: і ў сталага творцы, аўтара кніг прозы, жыве патрэбнасць у паэтычным слове. У 1980 – 1990-я гг. выйшлі новыя зборнікі

70

вершаў і паэм (“Вечнае імгненне”, “Сняжынкi над агнём”), з’яўляліся падборкі ў перыядычным друку.

Тэматычны абсяг лірыкі Л. Дайнекі дастаткова шырокі: вёска, горад, сучаснасць, мінулая вайна, якая “няшчадна апаліла” і яго “падмурак жыцця”, далёкая гісторыя, уласная біяграфія і біяграфія народжанай вялікім Кастрычнікам магутнай краіны... Апошняе можна разглядаць як даніну часу, як прадвызначанае ідэалагічнымі абставінамі выяўленне патрыятызму савецкага чалавека. Аднак, варта адзначыць, у Л. Дайнекі, як і ў большасці іншых яго калег па пярэ, захапленне перамогамі і дасягненнямі “сям’і народаў”, неабсяжнай, “ад Брэста да Курылаў”, Радзімы было непадробным і шчырым. Варта мець на ўвазе і тое, што сярод бязмежных прастораў вялікай радзімы, з якімі малады чалавек знаёміўся непасрэдна, не згубіліся Беларусь і радзінная вёсачка Змітраўка. Зусім натуральна ў кнігах Л. Дайнекі суседнічаюць з ідэйна іншымі наступныя радкі:

Мне не жыць без зямлі,
што крывёю бацькоўскай паліта.
Мне не дыхаць без поля, дзе маці спявала мая.
Я люблю гэта неба, і сонца, і слова, і жыта.
Толькі тут я жыву.
Толькі тут паміраць буду я [5, с. 19].

Леанід Дайнека ў адным з вершаў вобразна выказаў уласнае пісьменніцкае крэда – “быць

жытнім зернем” [5, с. 39] сярод свайго народа, што можна разумець як жаданне пакінуць на полі нацыянальнай літаратуры вартыя, патрэбныя суайчыннікам мастацкія творы.

Думка пра свой народ, яго гістарычны лёс, сучаснае становішча выразна прачытваецца ў прозе Л. Дайнекі. Раманная форма, да якой хутка звярнуўся пісьменнік, выводзіла на мастацкае асэнсаванне праблем гістарычнай памяці беларусаў.

У дылогіі “**Людзі і маладымі**” (1978), “**Запомнім сябе маладымі**” (1981) узнёўляецца вельмі складаны, а на той час, калі пісаліся раманы, і недастаткова даследаваны перыяд нацыянальнай гісторыі: Кастрычніцкая рэвалюцыя, нямецкая і белапольская акупацыі і ў гэтых умовах станаўленне беларускай дзяржаўнасці. Зразумела, для аўтара дылогіі аказалася звышцяжкім узняцця над уяўленнямі сваёй эпохі. У адпаведнасці з афіцыйнай трактоўкай у рамане “Запомнім сябе маладымі” сцвярджаецца, што лёсаносная для народа падзея – утварэнне Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі – адбылася на канферэнцыі секцыі РКП(б) у Смаленску. Усебеларускі ўстаноўчы з’езд, які папярэднічаў канферэнцыі і быў разгнаны бальшавікамі, паказваецца пісьменнікам як нацыяналістычны і малазразумелы простаму працаўніку. Сяляне-дэлегаты, апаражніўшы торбачкі з харчам, збіраюцца вяртацца дамоў у самы разгар спрэчак пра лёс роднага краю.

Беларускі варыянт “хаджэння па пакутах” – пошуку чалавекам свайго месца ў жорсткім змаганні двух светаў – не набыў у дылогіі належнага вырашэння і па прычыне мастацкіх пралікаў раманіста-пачаткоўца. Учынкі, паводзіны галоўных герояў твора родных братоў Антона і Кузьмы Радзімовічаў не заўсёды псіхалагічна падрыхтаваны і матываваны, перыпетыямі іх жыццёвых лёсаў залішне часта кіруе не логіка падзей і логіка развіцця характараў, а збег абставін, выпадак. «Застаючыся шмат у чым верным сацыялагітарскім прынцыпам і схематызму савецкай літаратуры ў адлюстраванні “праўды жыцця і праўды характараў”, – слухна адзначае В. Шынкарэнка, – аўтар прытрымліваецца абавязковага кантрастнага падзелу герояў на сваіх і чужых, белых і чырвоных, выстаўляе ворагаў новай улады агіднымі пачварамі, нелюдзямі... і відавочна ідэалізуе прыхільнікаў бальшавізму, ленінскай праўды» [1, с. 475].

Леанід Дайнека з сынамі Сцяпанам, Сяргеем, Зміцерам і жонкай Зінаідай.

Разам з тым у першым вялікім эпічным творы Л. Дайнекі былі і пэўныя мастацкія знаходкі. Сярод іх – вобраз настаўніка Андрэя Новіка. Новік – дэлегат Усебеларускага з’езду і, бадай, адзіны персанаж у дылогіі, каго па-сапраўднаму хвалюе лёс беларусаў, праблема дзяржаўнасці свайго народа. Выказаныя гэтым героем у спрэчцы з матросам-балтыйцам Сцяпанам Дыдо высновы таксама нейкім чынам выяўляюць узровень гістарычнай самасвядомасці беларускага грамадства сярэдзіны 1970-х гг., аднак яны маюць праблемны характар. На “інтэрнацыялісцкую” рэпліку матроса, што “*бальшавікі за ішчасце ўсяго свету б’юцца*” [4, с. 286], настаўнік гаворыць пра немагчымасць любіць усё чалавецтва, бо “*нават сонца асвятляе адразу толькі палову зямлі*” [4, с. 286]. Потым ён пераводзіць размову ў рэчышча асабліваасцей беларускай нацыянальнай праблемы: “*Цяжка быць сынам недзяржаўнага народа. Чалавек заўсёды шукае свае карэнні ў гісторыі, у справах продкаў, і не супраць таго, каб частка іхняй славы, іхняга святла ўпала і на яго. Назавіце сябе палякам, і ўжо тваімі робяцца і Капернік, і Міцкевіч. Аб’явіўся рускім – і тваёй будзе Кулікоўская бітва, твае – і Пётр Вялікі, і Ламаносаў. Некаму першаму трэба мець мужнасць, каб сказаць усяму свету: я нічога не маю. Я – беларус. Я не хачу чужой славы, а буду ствараць сваю*” [4, с. 287]. Уяўленне Новіка пра сваю радзіму сутнасна адрозніваецца ад уяўленняў пра Беларусь іншых герояў дылогіі – рускага кадэта Дамажырава і члена Сацыялістычнай грамады Аркадзя Гайкевіча. Для першага з іх Беларусь – гэта “*ўскраіна геаграфічная і духоўная*” [4, с. 24], для другога – “*сырая этнаграфічная маса паміж Прыпяццю і Заходняй Дзвіною*” [3, с. 287].

Таіса Канстанцінаўна Грамадчанка – літаратуразнаўца. Кандыдат філалагічных навук (1981). Закончыла філалагічны факультэт Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта (1976), аспірантуру пры Інстытуце літаратуры імя Янкі Купалы Акадэміі навук Беларусі (1979), дактарантуру пры Беларускаім дзяржаўным педагагічным ўніверсітэце імя Максіма Танка (2004). Працавала навуковым супрацоўнікам Інстытута літаратуры імя Янкі Купалы АН Беларусі. З 1992 г. – дацэнт кафедры беларускай літаратуры БДПУ. Аўтар манаграфій “Жывая памяць народа: Нарыс творчасці Івана Чыгрынава” (1984), “Перад праўдай высокай і вечнай: Беларуская проза сёння” (1991), “Сучасны беларускі раман” (2006).

Сёння відавочна, што погляд Андрэя Новіка на мінулае народа далёка не ва ўсім слушны і правільны, аднак у дадзеным выпадку аўтар ішоў за праўдай часу, як узноўленага ў дылогіі, так і таго, у якім нараджаўся твор. У наступных раманах, напісаных на гістарычным матэрыяле, ён аспрэчваў песімістычныя высновы свайго героя адносна беларускай мінуўшчыны. У “Мячы князя Вячкі”, “Следзе ваўкалака”, “Жалезных жалудах” прысутнічае момант першаадкрыцця гістарычнага факта, першазнаёмства з гістарычнымі постацямі нацыянальнага мінулага. У. Караткевіч у інтэрв’ю канца 1960-х згадваў князёў Давыда Гарадзенскага і Вячкі, якія вызначыліся ў барацьбе з крыжакімі: “Пра гэтых пакуль што не напіша ніхто. А трэба! Трэба зберагчы народную памяць аб нашых слаўных продках, аб лепшых старонках сваёй гісторыі” [7, с. 425]. Праз два дзесяцігоддзі названыя У. Караткевічам гістарычныя асобы ўвайшлі ў літаратуру дзякуючы творам В. Іпатавай і Л. Дайнекі.

Руская даследчыца Н. Каранеўская, разглядаючы праз призму праблемы *аўтар – герой* змены ў паэтыцы гістарычнага рамана, вылучае два новыя тыпы персанажаў, якія з’явіліся ў літаратуры 1960 – 1980-х гг. «Услед за героем – сапраўды існавалай асобай, якая сыграла значную ролю ў гісторыі, і прыдуманым героем – так званым звычайным чалавекам – у літаратуру ўвайшоў “забыты” герой рэальнай гісторыі, а таксама герой умоўны» [6, с. 262]. Для беларускай літаратурнай сітуацыі 1980-х, а дзесьці нават і 1990-х гг., “забыты” герой нацыянальнай гісторыі – самая тыповая з’ява. Калі ў рускай і іншых славянскіх літаратурах уздымаліся з нябыту ўсё ж персанажы другарадных, што, безумоўна, ніяк не змяншае іх чалавечую і грамадска-сацыяльную значнасць, то ў беларускай пад гэта вызначэнне падпадалі амаль усе нацыянальныя гістарычныя дзеячы і творцы. “Забытымі”, невядомымі былі як дзяржаўныя “мужы” – уладары ВКЛ, палітыкі, пераможцы бітваў (напрыклад, Грунвальдскай), якія мелі ўплыў на лёсы іншых

народаў, – так і асобы, што неслі народу асвету, стваралі літаратуру, музыку, арганізавалі тэатры і выступалі на самых прэстыжных сцэнах свайго часу, узбагачалі чалавечства навуковымі адкрыццямі. Выключэнняў тут няма.

Раманы Л. Дайнекі побач з творамі М. Арочкі (“Крэва”, 1982), К. Тарасава (“Пагоня на Грунвальд”, 1986),

У. Арлова (“Дзень, калі ўпала страла”, 1988) распачыналі знаёмства з гаспадарамі Полацкага княства і Вялікага княства Літоўскага. У творах пісьменніка не толькі некаторыя персанажы, але і асобныя сюжэтныя лініі прывязаны да прата тыпнай асновы. Так, старонкі “Хронікі Лівоніі” выразна праچытваюцца ў рамане “**Меч князя Вячкі**”. Перыпетыі лёсу кукейнаскага князя, які (пра гэта сведчыць сярэдневяковая хроніка) можна бараніць заходнія землі Полацкай дзяржавы ад крыжакоў, сталі сюжэтнай канвой твора. Ствараючы ў рамане “**След ваўкалака**” вобраз Усяслава, пісьменнік, па сутнасці, амаль без змен увёў занатаваныя ў “Аповесці мінулых гадоў” падзеі 1068 г.: палон князя, яго нечаканае вызваленне паўсталымі гараджанамі, перамога ў бітве з ханам Шаруканам, кароткачасовае княжанне ў Кіеве... Раманы Усяслаў Чарадзеі аб’ядноўвае хрысціян і язычнікаў, дзякуючы чаму атрымлівае перамогу над полаўцамі. Князь паказваецца патрыётам і абаронцам сваёй зямлі, мужным і смелым воінам, мудрым палітыкам.

У рамане “**Жалезныя жалуды**” ўзнаўляецца больш позні этап нацыянальнай гісторыі – стварэнне моцнай сярэдневяковай дзяржавы Вялікага княства Літоўскага, – падзеі чаго знайшлі адлюстраванне ва ўласнабеларускіх летапісах і хроніках. Князь Міндоўт, які распачаў аб’яднанне літоўскіх і беларускіх зямель, паўстае на старонках твора чалавекам жорсткім, падступным, хітрым. У залежнасці ад палітычнай сітуацыі ён некалькі разоў мяняе веру і не адчувае пры гэтым страху ці згрызотаў сумлення. “*Маці мая, мяне нарадзіўшы, скуру мне дала. Гэта першая вера мая, адвечная вера прадзедаў. Потым летняе адзенне я апрануў. Гэта руская вера. Апрану зімовы кажух. Гэта будзе рымская вера. А перад смерцю скіну з сябе ўсе чужыя адзежы і зноў вярнуся голы ў лона агню свайго і веры сваёй*” [2, с. 119], – гаворыць князь сыну. Адмоўныя якасці князя падсвечваюцца вобразамі яго спадручных – Казлейкі і Жэрнаса, чалавека і дзіка, якія сеюць у свеце зло, падман, здраду. Характар, учынкi Міндоўга выводзілі пісьменніка на

асэнсаванне філасофскай праблемы мэты і сродкаў яе дасягнення.

Усяслаў Чарадзеі, Міндоўт на старонках твораў раскрываюцца перш за ўсё як гістарычныя дзеячы, абаронцы ці стваральнікі старажытнай дзяржавы. Пэўным выключэннем выступае полацкі князь Уладзімір, якога Л. Дайнека паказвае антыподам патрыятычна настроенаму кукейноскаму князю Вячку, што, пэўна, не зусім стасуецца з гістарычнымі фактамі. Прынамсі, у аповесці У. Арлова трактоўка гэтага персанажа іншая: адпаведна матэрыялам “Хронікі Лівоніі” князь Уладзімір з’яўляецца галоўным ворагам гэтонаў.

Побач з рэальнымі гістарычнымі асобамі (Вячка, Уладзімір, Альбрэхт, Усяслаў, Ізяслаў, Міндоўт, Войшалк, Даўмонт і г. д.) у раманах Л. Дайнекі дзейнічаюць створаныя фантазіяй аўтара персанажы, якія дапамагаюць узнавіць падзеі, зразумець жыццё, канфлікты, праблемы аддаленых эпох, – Якаў з Гарэлай Высі, летапісец Клімята і яго юны памагаты, кемлівы сялянскі хлопчык Мірошка (“Меч князя Вячкі”), залатар Белаваход, жартаўнік Ядрэйка (“След ваўкалака”), язычнікі вяшчун Валасач, асілак Курыла Валун, прыгажуня Лукера (“Жалезныя жалуды”) і інш. Асобныя персанажы нясуць пэўны сімвалічны і філасофскі падтэкст: найперш гэта кіраўнікі брацтва рахманаў Добры і Светлы – героі другога рамана пісьменніка, а таксама Казлейка і дзік Жэрнас у трэцім рамана.

Даследчыца В. Шынкарэнка слушна прапонуе “з імем Л. Дайнекі... звязваць з’яўленне ў айчынным літаратуры гістарычнага рамана цыкла” [1, с. 479], хоць сам аўтар не рабіў спроб аб’яднаць у трылогію “Меч князя Вячкі”, “След ваўкалака”, “Жалезныя жалуды”. Нягледзячы на тое, што героямі выступаюць розныя рэальныя і створаныя фантазіяй пісьменніка асобы, паказваюцца розныя перыяды нацыянальнай гісторыі, шэраг пастаўленых аўтарам праблем сапраўды аб’ядноўвае творы і сведчыць пра агульную шырокую і шматпланавую задуму аўтара ў дачыненні да далёкага мінулага народа. Л. Дайнека звярнуўся да ключавых момантаў гісторыі, звязаных з фарміраваннем беларускай нацыі і дзяржаўнасці. Ён імкнуўся да рэалістычнага і дакладнага ўзнаўлення падзей, побыту, ладу жыцця, нораваў нашых продкаў. Ва ўсіх трох раманах паказваецца складаная, зацятая барацьба за душы славян новай і старой рэлігіі – хрысціянства і язычніцтва, якая прадвызначала і абумоўлівала многія канфлікты як асабістага, так і агульнаграмадскага жыцця. Гэтыя і іншыя моманты надаюць творам неабходную для цыкла цэласнасць. Варта адзначыць, што ў беларускай літаратуры на мяжы стагоддзяў з’явіўся яшчэ

адзін гістарычны цыкл: раманы В. Іпатавай “Залатая жрыца Ашвінаў”, “Вяшчун Гедзіміна”, “Альгердава дзіда”.

Рэаліі апошняга вялікага эпічнага твора Л. Дайнекі **“Чалавек з брыльянтавым сэрцам”** (1994) былі падказаны эпохай перабудовы, а таксама станам грамадства, сучаснай цывілізацыі ў цэлым. Пісьменнік шырока выкарыстоўвае ў рамана элементы ўмоўнасці і фантастыкі. Вялікая Эра Плюралізму (ВЭП) – так назваў аўтар час рамана дзеяння – яшчэ не настала. І каб яна па-сапраўднаму заявіла пра сябе, патрэбна шмат намаганняў усіх разам і кожнага паасобку. Патрэбна паразуменне са Старой Цывілізацыяй (ЦС), якая помсціць за знішчаныя лясы, атручаныя хімікатамі рэкі, за Чарнобыль, што не толькі забівае і забірае жыцці, але і нараджае жажлівых пачвар-мутантаў. Сучасная цывілізацыя з яе спажывецкай скіраванасцю на задавальненне матэрыяльных запатрабаванняў чалавека і мегатонамі брудна выклікае да жыцця жажлівае паўсюльснае Нішто, якое пачынае палываць за людзьмі.

Нішто – народжаная з побытавых і тэхнічных адходаў Клаака – перайшло ў твор з ранейшага рамана пісьменніка **“Футбол на замініраваным полі”** (1982). Праз вобраз Івана Памалейкіна ў гэтым творы аўтар паспрабаваў спалучыць сучаснасць і ваеннае мінулае, паказаць сувязь паміж імі. Так, “эластычнае сумленне” (якое апраўдвае кожны амаральны ўчынак) галоўнага героя фарміруецца ў гады вайны. Мірнае жыццё паказала, што Іван так і не навучыўся быць сумленным з самім сабою і з тымі людзьмі, з якімі звёў лёс. Вялікае і малое прыстасавальніцтва Памалейкіна ў вайну і мірны час высвечваюць цалкам станоўчыя героі Павел Моніч, Зоя Гардзеі, Дар’я Антонаўна. На фоне беларускай прозы пачатку 1980-х гг. раман “Футбол на замініраваным полі” вылучаўся зваротам да гарадской праблематыкі.

Спіс літаратуры

1. **Гісторыя беларускай літаратуры XX стагоддзя** : у 4 т. – Мінск, 2003. – Т. 4, кн. 2.
2. **Дайнека, Л.** Жалезныя жалуды / Л. Дайнека. – Мінск, 1993.
3. **Дайнека, Л.** Запомнім сябе маладымі / Л. Дайнека. – Мінск, 1981.
4. **Дайнека, Л.** Людзі і маланкі / Л. Дайнека. – Мінск, 1978.
5. **Дайнека, Л.** Мая вясна саракавая / Л. Дайнека. – Мінск, 1979.
6. **Исторический роман в литературах социалистических стран Европы.** – Москва, 1989.
7. **Караткевіч, У.** Збор твораў : у 8 т. / У. Караткевіч. – Мінск, 1991. – Т. 8, кн. 2 : 3 жыццёпісу, нарысы, эсэ, публіцыстыка, постаці, крытычныя артыкулы, летапіс жыцця і творчасці.

“ЗРАЗУМЕЦЬ СВАЁЎ ЛАСНАЕ СЭРЦА...”

ДА ЮБІЛЕЮ АЛЕНА РУЦКАЙ

Пра аўтара гэтых слоў бібліяграфічны даведнік “Беларускія пісьменнікі” суха і дакладна паведамляе: вучылася ў дзесяцігодцы, на філалагічным факультэце БДУ, працавала настаўніцай беларускай мовы і літаратуры...

Зразумела, фармат выдання вымагае такой падачы звестак пра асобу. Але міжволі ловіш сябе на думцы, як стандартнасць выкладання не стасуецца з сапраўдным абліччам паэта, тым больш калі гэты паэт – жанчына.

Алена Руцкая... Ужо ў самім імені творцы закладзена нешта рамантычнае, лёгкае.

Для тых, хто асабіста знаёмы з паэткай, тым больш падаюцца недакладнымі скупыя на пачуцці словы з даведніка. “Мудрая, памяркоўная, дасціпная...” (А. Петрушкевіч) – вось далёка не ўсе азначэнні, якімі можна ахарактарызаваць гэтага чалавека. “Паэтычнае слова прасякнута любоўю і ўдзячнасцю да людзей роднай зямлі” (П. Маляўка) – гэта толькі частка таго, што выяўляе паэзія Алены Руцкай.

Можна з упэўненасцю сказаць: кожны, хто так ці інакш судакранаўся з гэтай арыгінальнай творчай асобай, мог бы выказаць яшчэ не адну падобную думку.

У свой час і мяне закранулі такія простыя па разуменні і глыбокія па думцы радкі:

*Не магу я ў сабе разабрацца,
Зразумець сваё ўласнае сэрца.
І здаецца ж, не панна з палаца,
Што ад смутку не знае, дзе дзецца.*

Падалося, што аўтарка вычитала ў маіх душэўных сховах самае трапяткое і заповітнае.

Пазней, калі лёс нас звёў як калег і аднадумцаў, стала зразумела: Алена Вітальеўна валодае рэдкім дарам адчування складу душы, павеваў настрою чалавека, валодае выключнай сілы далікатнасцю ў выяўленні адчутага і ўбачанага.

Сёлетні год для Алены Руцкай пазначаны юбілейнай урачыстасцю, хоць салідная круглая дата неяк мала стасуецца з яе асобай, заўсёды актыўнай, неспакойнай, дзейснай. Важкі набытак званняў і пасада нагадвае пра пройдзены шлях: выдатнік асветы, заслужаны настаўнік Беларусі, дацэнт кафедры беларускай літаратуры, паэтка, член Саюза пісьменнікаў Беларусі, сябра рэдакцыйнай рады часопіса “Беларуская мова і літаратура”.

Можна задацца пытаннем: адкуль столькі жыццёвай энергіі, дзе выток, што надае ёй сілы ў нястомнай працы?

Месцам народзінаў А. Руцкай стала шчучынская зямля, што славіцца сваімі даўнімі паэтычнымі традыцыямі, а вось ход у больш шырокі свет дала Слонімшчына – край не менш паэтычны і не менш даравіты на таленты.

І хоць сёння свой прыстанак паэтка знайшла ў Гродне, выдавочна: у ёй моцна трымаецца памяць пра тыя мясціны, што вызначылі яе будучы лёс. Трымаецца ў памяці Алены Вітальеўны і яшчэ адно вельмі дарагое для яе месца. Паміж Баранавічамі і Слонімам некалі знаходзілася вёска Лахазва, з якой звязаны род Руцкіх. Няма ўжо даўно гэтай вёскі, але жыве памяць пра яе ў тых, хто і сёння лічыць яе радзінным месцам. Штогод у першую нядзелю лета адбываецца на месцы колішняга паселішча сустрэча яго былых жыхароў, іх нашчадкаў. Як своеасаблівы духоўны падмацунак гэтае месца застаецца вельмі дарагім, прыцягальным і для Алены Руцкай.

Шчырая прывязанасць да малой радзімы не застаецца незаўважанай і неацэненай. У Слоніме адна з залаў мясцовага музея прысвечана паэтцы. Па сведчаннях землякоў, А. Руцкая – адна з творцаў, якія “найбольш ярка адлюстравалі Слонім у сваіх творах”. І з гэтым нельга не пагадзіцца. Пранікнёным лірызмам насычаны многія вершы, прысвечаныя роднаму гораду:

*Тапалёвая, Садовая, Падлесная –
Назвы вуліц – сонечнымі песнямі
Вы ў маё маленьства увайшлі.*

Вучоба ў БДУ падаравала А. Руцкай магчымасць далучыцца да жыцця самой сталіцы. І, ве-

рагодна, светлы малады парыў, пра які так захоплена сказана ў радках “*Маладосць – веснавая крылатасць, / Непатольная прага адкрыццяў...*”, нарадзіўся менавіта ў гэтым месцы.

Пры нагодзе Алена Вітальеўна ахвотна распавядае пра свае студэнцкія гады, дзе мелі месца і цікавая вучоба ў слынных майстроў роднага слова, і добрае сяброўства, і няспынны творчы пошук.

Так складалася ў А. Руцкай, што ў сваім жыцці яна вядзе дзве адметныя лініі, якія вельмі ўдала перасякаюцца: паэтычная творчасць і выкладчыцкая праца. Апошняя ні ў якой меры не стала перашкодай у творчым жыцці паэткі. У школе таленавітага майстра-педагога чакалі дапытлівыя вучні, а ў друку з’яўляліся новыя вершы, выйшаў паэтычны зборнік “Роздум”, дзе таксама знайшлося месца новым уражанням:

*У класе зноў паэзіі урок,
Зноў юнакі спрачаюцца заўзята,
І, пра каханне выбраўшы радок,
Чытаюць, чырванеючы, дзяўчаты.*

Педагагічнае майстэрства А. Руцкай высока ацэнена ўзнагародамі, прызнаннем калег, настаўнікаў, яе педагагічны вопыт запатрабаваны і ў школе, і ў ВНУ. Яна і цяпер застаецца адным з вядучых спецыялістаў у галіне метадыкі выкладання літаратуры, рыторыкі. Выкладчыкам роднай мовы адрасаваны яе выданні “Тыдзень беларускай мовы і літаратуры ў школе” (2000); “Пазакласная праца па беларускай літаратуры” (2000); “Метадыка выкладання беларускай літаратуры” (2004); “Беларуская літаратура ў школьным выкладанні. Вучэбна-метадычны дапаможнік” (2006).

Ужо больш за дзесяць гадоў Алена Вітальеўна з’яўляецца нязменным членам журы рэспубліканскіх алімпіяд па беларускай мове і літаратуры. І таму не магло быць інакш – менавіта на верш А. Руцкай кампазітарам Алегам Петкуном быў створаны гімн алімпіяды, які вось ужо некалькі гадоў натхняльна заклікае:

*Плыві, плыві, ладдзя алімпіяды,
Пад ветразямі ведаў праз гады.
Няхай навукі вабяць далягляды
Таленавітых, творчых, маладых!*

У пісьменніцкім багажы паэткі гэта не адзіны, напісаны паводле яе вершаў музычны твор, ёсць яшчэ песні “Дзявочая вясна”, “Добрай ночы, школа”. Згаданыя прыклады выразна ўказваюць

Алена Руцкая і Анатоль Іверс.
Віншаванне пры ўступленні ў Саюз пісьменнікаў.

на арганічнае спалучэнне ў паэтычных творах прастаты і музычнасці з лексічнай трапнасцю і глыбакадумнасцю.

Выклікаюць цікавасць у аматараў паэзіі сатырычныя вершы, байкі А. Руцкай. Дасціпны гумар, шматзначны сэнс, лёгкасць успрымання – вось іх адметныя адзнакі, ці гэта трапны пазнавальнай сітуацыяй гумарыстычны верш “У чужым воку парушынка”, ці актуальная для многіх выпадкаў байка “Праверка”.

Мастацкі свет А. Руцкай застаецца паранейшаму цікавым і прыцягальным сваёй непаўторнай эмацыянальнай афарбоўкай, натуральнасцю паэтычнай мовы. Аўтарка піша пра звычайныя падзеі, звыклыя для нас паўсядзёжныя рэчы, але гэтая паўсядзёнасць прасякнута высокай духоўнасцю, жыццёвай мудрасцю.

Паэзія А. Руцкай у пэўнай ступені адлюстраванне і яе жыцця, небяспарнага, неспакойнага, і ў той жа час узвышанага і плённага.

Цяпер у жыцці і творчасці А. Руцкай знакавы этап, пра які, думаецца, трапна выказаўся амерыканскі пісьменнік Эдвард Вільям Бок: “У гэтыя гады чалавек авалодвае тым, на чым грунтуецца сапраўдныя дасягненні, набывае тое, што можна аддаваць іншым, пазнае тое, чаму яшчэ можна вучыць, дадумвае тое, што павінен яшчэ стварыць”.

Аленай Вітальеўнай сапраўды шмат набыта і спазнана, “засеяна зерне светлай дабрыні”, а многае яшчэ чакае здзяйснення.

Святлана ТАРАСАВА,
старшы выкладчык кафедры беларускай літаратуры
Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы.

Алена РУЦКАЯ

*“АЛЕ ТАЕМНАСЦІ НЕ СТРАЦІЎ ЧАС...”***НЕ ЛЁС**

“Не лёс” – як шырма для слабых,
Нібы пілюлі для спакою,
Што парыванняў кволы ўздых
Заглушыць марнасці напоем.

Ні хваляванняў, ні турбот –
Паплач, як над ліхім здарэннем, –
Бо словы гэтыя, што плот
Між барацьбой і прымірэннем.

“Не лёс”, – я думаю, сказаў
Той першы, хто ў цяжкой знямозе
Да кроплі сілы ўсе аддаў
Крутой, пакутлівай дарозе.

“Не лёс”, – скажы, калі жыццё
Замрэ ва ўласным адчуванні,
Калі ідзеш у небыццё
З апошняй хвіляю змагання.

* * *

Па шэрых праспектах нясецца скразняк,
Па вулачках ціхіх паходжае вецер.
Так розна нам, людзі, жывецца на свеце
У хатках прытульных, ў бязлікіх мурах.
Як гэты скразняк працінае душу
І студзіць у ёй цеплыню і спагаду,
І селіць ўзамен безаблічную радасць
Ад рэчаў, карысных сяброў і пасада.
Не, мы не забыліся, мудры паэт,
Мы проста не знаём, як клічуць суседа,
І зглухла у тлуме будзённым бяседа,
Забыўся чароўны аеравы пах.
Вяртаемся ў храм, дзе веры свято,
З надзеяй, што нешта ў сабе уратуем,
Што боскае чашу напоўніць пустую
І з весткай ратоўнаю вернецца птах.

* * *

Не было ні грымот, ні расколаў,
Горкіх сварак, крыўдных абраз.
Мы з табой, як сляды ад колаў,
Ходзім побач апошні час.

Тчэцца наша сцежка двайная,
Два слядочкі побач уе:

Каб сысціся – слоў не хапае,
Каб растацца – сіл не стае.

НАВАГОДНЯЕ

Я чую зноў маленства ціхі крок:
Шчымлівае, шчаслівае чаканне,
І елачкі духмянае дыханне,
І цацак бляск праз таямнічы змрок.

Жаданні, як вясёлкавы кілім,
Пра лялькі, пра абновы, пра цукеркі...
Гады змялі, як фанцікі-паперкі,
Уменне шчыра цешыцца ўсім.

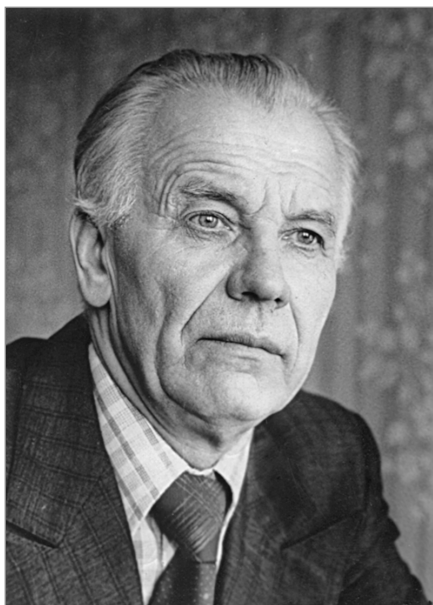
Але таемнасці не страціў час
Паміж адвечнымі – было і будзе.
З гарчынкай смутку думаю аб цудзе,
Што той ліхтарык веры ўсё ж не згас.

Як у дзяцінстве, чараўніца-ноч
Збірае заповітныя жаданні,
Калі гады прыходзяць на спатканне, –
Ты толькі гэту стрэчу не азмроч.

* * *

Помнім прытчу аб мудрым старым,
Што даводзіў,
Сынам даўшы ў рукі лазіны,
Проста як
Іх раструшчыць, узяўшы
Пруткі па адным.
Іх тады не скрышыць,
Калі будуць у счэпе адзіным.
Забываемся мы назусім,
Што не звязаш,
Пруткі не злажыўшы, вязанкі;
Тым мацней,
Чым іх болей сабралі
У снопе тугім,
І прынеслі, як дар,
І з найлепшага – не з падаянкі.
Братніх спадчын каштоўны струмень
Сілу ўсім надае, як жывая вадзіца,
Толькі той,
Хто прыйшоў, бы жабрак,
Ад свайго не збярогшы і цень,
Той пустой амялой
На галіны чужыя садзіцца.

ЖУРАЎЛІНЫЯ КЛЮЧЫ МІКОЛЫ АЎРАМЧЫКА

90

Мікола Аўрамчык нарадзіўся 14 студзеня 1920 г. у вёсцы Плёсы Бабруйскага раёна. Вучыўся ў школах у вёсках Плёсы і Цялуша. У 1938 г. паступіў на філалагічны факультэт Мінскага педагагічнага інстытута (вучыўся разам з А. Вялюгіным, А. Коршакам, М. Ермаловічам), адначасова працаваў у рэдакцыі газеты “Піянер Беларусі”. У час Вялікай Айчыннай вайны ўдзельнічаў у баях на Паўночна-Заходнім і Волхаўскім франтах. Пры акружэнні ў чэрвені 1942-га патрапіў у палон да іспанцаў, пасля да немцаў, быў вывезены ў Рур на каменнавугальныя шахты. У красавіку 1945 г. быў вызвалены англічанамі. Пасля вайны працаваў на аднаўленні Данбаса. Скончыў філалагічны факультэт Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта (1949).

Паэт працаваў у рэдакцыях газет “Чырвоная змена”, “Літаратура і мастацтва”, у часопісе “Полымя”. Дваццаць сем (!) гадоў, у 1953 – 1980-м, загадваў аддзелам паэзіі часопіса “Маладосць”. Дапамог выйсці ў вялікі літаратурны свет многім маладым беларускім творцам. Сябра Саюза пісьменнікаў СССР з 1947 г.

Першыя вершы Мікола Аўрамчык апублікаваў у 1937 г. у бабруйскай газеце “Камуніст”. Драматычны ваенны лёс адлюстравана ў ягонай паэзіі, як і шчырая любоў да Айчыны. Ён аўтар кніг паэзіі “Пярэдні край” (1949), “Шляхамі дружбы” (1952), “Ключы жураўліныя” (1960), “Універсітэцкі гарадок” (1967), “Агледзіны” (1969), “Як на далоні” (1970), “Дрэва дружбы” (1973), “Радовішча” (1976), рамана “У падзямеллі” (1986), апавесці “Палон” (1989).

Узнагароджаны ордэнамі “Знак Пашаны”, Айчыннай вайны II ступені і медалямі. Лаўрэат Літаратурнай прэміі імя Янкі Купалы (1964) за зборнік “Сустрэча былых канагонаў”. Заслужаны работнік культуры Беларускай ССР (1980).

Мікола Аўрамчык пераклаў на беларускую мову паасобныя творы Дж. Байрана, А. Міцкевіча, Л. Украінкі, І. Франка, М. Джаліля, Г. Эміна, зборнікі вершаў С. Міхалкова “А што ў вас?” (1950), В. Бычка “Тры сястры” (1953), паэму М. Нагнібеды “Васілёк” (1961) і інш.

Вось яны, прывольныя прасторы,
Роднае зямлі спакон вякоў!..
Паабанал аржаное мора
Ледзь не хлыне на балышак з бакоў.

Па-над абеліскамі-слупамі
Дуб-асілак з гордай галавой,
Тройчы расстраляны перунамі,
Выглядае вежай вартавой.

А як пеўні абвясцяць світанне,
Разам з дбайным сонцам аглядаць
Гэтыя бяскрайнія ўладанні
Бусел падымаецца з гнязда.

Апячэ дзяўчына ранкам буднім
Ногі аб расу на мураве,
Ледзяной вады глыне са студні
І курлыкне хрыпла журавель.

Калі бачыў ты, як тут шугае
Бэз ліловым полымем ля хат,
Ад якога сполахі мільгаюць
Ў шыбах вокан і ў вачах дзяўчат;

Як кініць перад пачаткам лета
Квецень перагрэтая садоў
І ружовай пенай белацвету
Пырскае на разамлелы дол;

Калі чуў, як салаўі тут хорам,
Захлынаючыся ад красы,
Прапалоскваюць, бы лудзяць, горлы
Срэбнымі крупінкамі расы;

Калі звечару пасля змяркання
Адчуваў, душою малады,
Як у сэрцах спее тут каханне,
А ў садах – духмяныя плады;

Калі бачыў, як святлом барвовым,
Азарыўшы да вяршынь лясы,
Незгасальным полымем ліловым
Тут гараць увосень верасы;

І калі не днямі, а гадамі
Адчуваў ты зблізку і здаля,
Як тут хлебам, мёдам і грыбамі
Пахне навакол сама зямля, –

Зразумееш ты тады, магчыма,
Не пражыць чаму мне без яе
І чаму ўсё тут перад вачыма
У ружовых фарбах паўстае.

1958 г.

Падрыхтавала
Крысціна ПУЧЫНСКАЯ.

МОВЫ РЫСЫ НЕПАЎТОРНЫЯ

ПРЭМ'ЕРА РУБРЫКІ

Беларускае заканадаўства мае даўнюю гісторыю. Старабеларускае канцылярска-юрыдычнае пісьменства займала галоўнае месца ў сістэме стыляў старабеларускай літаратурнай мовы. Страта беларускай мовы ў канцы XVII ст. дзяржаўнага статусу мела вынікам яе выцясненне з афіцыйнага ўжытку. Традыцыя выпрацоўкі спецыфічных для такіх мэт лінгвістычных сродкаў была на доўгі час перапынена і ўзнавілася толькі ў пачатку XX ст. Сучасная беларуская мова мае ґрунтоўны лексічны і граматычны патэнцыял для абслугоўвання заканадаўчай сферы. Па публікацыях новай рубрыкі паспрабуем прасачыць, як выпрацоўваліся на працягу мінулага стагоддзя і працягваюць удасканальвацца ў наш час спецыфічныя для мовы закона тэрміны, лексічныя формулы, сінтаксічныя канструкцыі. Матэрыялы да гэтай рубрыкі будзе рыхтаваць кандыдат філалагічных навук, дацэнт кафедры гісторыі беларускай мовы Белдзяржуніверсітэта Ганна Кулеш.

Мова заканадаўства

Ганна КУЛЕШ

ПЕРАКЛАД “КОНСТИТУЦИИ РСФСР” (1918)

ПЕРШАЯ СПРОБА ПЕРАДАЦЬ ПАНЯЦЦІ ЗАКАНАДАЎСТВА СРОДКАМІ СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

“Конституция РСФСР” 1918 г. – першая савецкая канстытуцыя. У гэтым жа годзе з мэтай папулярызацыі ідэй сацыялізму яна была перакладзена на беларускую мову і асобным выданнем надрукавана ў Маскве. Пераклад, падрыхтоўка да друку і публікацыя ажыццяўляліся з ініцыятывы Беларускага нацыянальнага камісарыята (Белнацкома), што існаваў у якасці аддзела Народнага камісарыята па справах нацыянальнасцей РСФСР з лютага 1918 г. да сакавіка 1919 г. [2, с. 448].

Як адзначалася ў часопісе “Чырвоны шлях”, што выдаваўся Петраградскім аддзелам Белнацкома ў 1918 г., мэта стварэння гэтай арганізацыі – адыграць ролю аб’яднальніка ўсіх рэвалюцыйна-дэмакратычных сіл Беларусі, правадніка здаровых нацыянальных ідэй сярод беларусаў, якія жывуць у Расіі, і абаронцы ўсіх беларусаў-працаўнікоў, іх культуры, мовы і самабытнасці [3, с. 16]. Аддзяленні Белнацкома дзейнічалі таксама ў Смаленску, Віцебску, Саратаве [2, с. 448].

З самага пачатку існавання Белнацком займаўся выдавецкай дзейнасцю. Выходзіла “Дзяніца” – першая савецкая беларускамоўная газета. Акрамя таго, выдаваліся зборнікі твораў беларускіх паэтаў, белетрыстаў і публіцыстаў, перакладныя брашурны агітацыйнага характару [5, с. 37]. Пра тэматыку перакладных публікацый выдавецкага аддзела Белнацкома можна меркаваць па абвестцы ў часопісе “Чырвоны шлях”: “Толькі што выйшлі з друку і прадаюцца ў Выдавецкум аддзелу Беларускага Нацыянальнага Камісарыяту... вось якія кніжкі:

Кій. Республика Радау. Пераклад Неманскаго.

Палуботак. 8 гадзін працы. Пераклад Ч. Р-ча. Дыкштэйн. Чым людзі жывы. Пераклад Змітра Капыляніна.

Друкуюцца:

Кій. Што такая сацыялізм. Пераклад Неманскаго.

Лаурсевіч. Чаго хочучь прыяцелі люцкія. Пераклад Змітра Капыляніна”* (“Чырвоны шлях”. 1918. № 7-8. С. 38).

Як бачым, пазначаны і аўтары перакладаў. Але гэта псеўданімы. *Неманскі* – пісьменнік, навуковец і грамадскі дзеяч Іван Андрэевіч Пятровіч, літаратурныя творы падпісваў псеўданімам *Янка Неманскі*; *Ч. Р-ч* – беларускі тэатральны і грамадскі дзеяч Часлаў Іванавіч Родзевіч, брат драматурга, публіцыста, паэта Леапольда Родзевіча; *Змітро Капылянін* – пісьменнік, дзяржаўны дзеяч Зміцер Хведаравіч Жылуновіч, найбольш вядомы псеўданім якога – *Цішка Гартны*. У ліку перакладчыкаў літаратуры па прапагандзе ідэй сацыялізму даследчыкі дзейнасці Белнацкома называюць таксама дзяржаўнага дзеяча Дзмітрыя Чарнушэвіча, пісьменніка і грамадскага дзеяча Восіпа Дылу [12, с. 27]. Хтосьці з іх (або сумеснымі намаганнямі) пераклаў і згаданую канстытуцыю. Гэты пераклад цікавы як адна з першых спроб пера-

*Пры цытаванні захаваны графічныя і моўныя асаблівасці арыгінала.

даць спецыфічныя для заканадаўства паняцці сродкамі сучаснай беларускай мовы. Па-беларуску былі складзены таксама і некаторыя акты перыяду аднаўлення беларускай дзяржаўнасці, напрыклад “Статут Цэнтральнай рады беларускіх арганізацый” (1917), акты Беларускай Народнай Рэспублікі [10]. Аднак гэтыя дакументы вельмі невялікія памерам, а іх мова з-за выразна агітацыйна-прапагандысцкага зместу больш блізкая да публіцыстыкі, чым да заканадаўства.

Звернем увагу на пераклад тэрміналагічнай лексікі як аднаго з асноўных інфарматыўных кампанентаў і спецыфічных стылеўтваральных сродкаў мовы закона. Увогуле варта адзначыць, што перакладаць спецыяльныя тэксты пры адсутнасці ў мове, на якую ажыццяўляецца пераклад, распрацаванай тэрміналогіі – справа няпростая. Выпрацоўка беларускай юрыдычнай тэрміналогіі пачалася толькі ў сярэдзіне 1920-х гг., калі Камісія па савецкім будаўніцтве Інбелкульту, створаная ў 1924 г., “рабіла першыя спробы падысці да вывучэння беларускага права” [6, с. 58]. Разгарнулася ж работа па ўкладанні юрыдычнай тэрміналогіі пасля пераўтварэння названай камісіі ў Праўную секцыю, пры якой існавала асобная тэрміналагічная камісія*, куды “ўвайшлі ўсе тыя сябры секцыі, якія ведалі беларускую мову” [6, с. 59]. У 1918 г., калі перакладалі тэкст Канстытуцыі РСФСР, можна было разлічваць толькі на ўласнае валоданне беларускай мовай. Магчыма, удзельнічаў у перакладзе і хтосьці з дзеячаў Белнацкома, хто меў юрыдычную адукацыю. Такія меркаванні можна выказаць, напрыклад, адносна Генадзя Багдановіча, які ў пачатку 1918 г. працаваў загадчыкам юрыдычнага аддзела Беларускага нацыянальнага камісарыята ў Петраградзе. Ён закончыў Яраслаўскі юрыдычны ліцэй і меў пэўны вопыт заканатворчай працы: у 1917 г. ад Беларускай сацыялістычнай грамады ўвайшоў у Асобую нараду па падрыхтоўцы праекта закона аб выбарах ва Устаноўчы сход Расіі [1, с. 71].

Вядома ж, перакладчыкі імкнуліся стварыць такія беларускамоўныя тэксты канстытуцый, які, згодна з патрабаваннямі новых улад, быў бы зразумелы працоўным масам [11, с. 146]. Цяжкасці для асэнсавання магла выклікаць у першую чаргу спецыяльная лексіка іншамовнага паходжання. Адным з найбольш пашыраных спосабаў перадачы такой лексікі па-беларуску

Ганна Іванаўна Кулеш – мовазнаўца. Кандыдат філалагічных навук (1992). Дацэнт кафедры гісторыі беларускай мовы Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Закончыла БДУ (1977). Займаецца пытаннямі гісторыі беларускай літаратурнай мовы, лексікалогіі, культуры мовы. Аўтар больш як 90 публікацый. Сааўтар хрэстаматыі для студэнтаў філалагічных факультэтаў “Гісторыя беларускага мовазнаўства (1918–1941)”, дапаможнікаў для старшакласнікаў і абітурыентаў “Рэпетытар па беларускай мове: фанетыка, арфаграфія і правапіс” і “Рэпетытар па беларускай мове: марфалогія і правапіс”.

стаў падбор уласнамоўных аналагаў. Паводле нашых назіранняў, такім спосабам перададзены 37 лексічных адзінак. Прыкладзём некалькі паралельных фрагментаў арыгінальнага і беларускага тэкстаў канстытуцый, захавашы іх графічныя і моўныя асаблівасці: *декларация прав трудящегося и эксплуатируемого народа* (заголовок главы первой) – *даклярацыя прау працоўнага і абіранага народу* (назва раздзела першага); *уничтожение эксплуатации человека человеком* (ст. 3) – *зруйнаваньня абіраньня чалавека чалавекам* (арт. 3); *беспощадное подавление эксплуататоров* (ст. 3) – *бязміласэрдная задаўленьня абірайцаў* (арт. 3); *декретируется вооружение трудящихся* (ст. 3ж) – *узаканяецца вааружэньня працоўнага народу* (арт. 3ж); *вырвать из когтей империализма* (ст. 4) – *вырваць з кіпцяу ваяўнічства* (арт. 4); *варварская политика* (ст. 5) – *грабежная палітыка* (арт. 5); *в период между съездами* (ст. 12) – *у перарыўкі паміж з’ездамі* (арт. 12); *проживающим на территории Российской Республики* (ст. 20) – *якія живуць на зямлі Расейскае Распублікі* (арт. 20); *конструкция Советской власти* (заголовок главы третьей) – *будова Радавае уласці* (назва раздзела трэцяга); *Народный Комиссариат юстиции* (ст. 43д) – *Народны Камісарыят справядлівасці* (арт. 43д); *право контроля* (ст. 62) – *права сачыць* (арт. 62); *экспроприации буржуазии* (ст. 79) – *абнішчэння буржуазеі* (арт. 79); *пролетарии* (ст. 89) – *працоўны народ* (арт. 89).

Станоўчым бокам імкнення да контрنامінацыі сродкамі сваёй мовы можна назваць стымуляванне словаўтваральных магчымасцей беларускага слоўніка, у выніку чаго ў тэксце ўжыты шэраг аднакаранёвых неалагізмаў: *абірайца* – *абіранне* – *абіраны*. Аднак замена ўжо ўсталяваных у сусветнай юрыдычнай практыцы тэрмінаў інтэрнацыянальнага характару (г. зн. такіх, што маюць агульнае паходжанне і ўжываюцца ў многіх мовах з адным і тым жа значэннем, але афармляюцца ў адпаведнасці з фанетычнымі і марфалагічнымі нормаў гэтых моў) хавае ў сабе і пэўную небяспеку.

* Для ўкладання тэрміналогіі па ўсіх галінах навукі ў лютым 1921 г. Навукова-літаратурны аддзел Народнага камісарыята асветы стварыў Беларуска-навукова-тэрміналагічную камісію [7, с. 211].

Пры падборы ўласнамоўных адпаведнікаў да іншамоўнай тэрміналагічнай лексікі трэба абсалютна дакладна захоўваць семантычную тоеснасць, што ў дадзеным выпадку вымагае не толькі лінгвістычных, але і юрыдычных ведаў. Аднак, як відаць з прыведзеных прыкладаў, гэтае патрабаванне далёка не заўсёды вытрымана. Звяртае на сябе ўвагу, напрыклад, беларускі адпаведнік да тэрміна *юстыцыя*. У артыкуле 43 пры пералічэнні назваў народных камісарыятаў рускаму *комиссариат юстиции* адпавядае *камісарыят справядлівасці*. Перакладчык узнавіў першапачатковае значэнне этымона (зыходнага слова): лац. *iustitia* – ‘справядлівасць’ [4, с. 733]. Але слова *справядлівасць* выкарыстоўвалася з больш шырокім семантычным аб’ёмам, чым тэрмін *юстыцыя*, і таму не магло выступаць як эквівалент яму. Не вытрымана эквівалентнасць і пры перакладзе такіх тэрмінаў, як, напрыклад, *экспропріацыя буржуазіі* – *абнішчэння буржуазіі*, *вырваць из когтей империализма* – *вырваць з кіпцю ваяўніцтва*, *право контроля* – *права сачыць*, *пролетарии* – *працоўны народ*.

Уласнамоўнымі лексэмамі былі заменены і некаторыя тэрміналагічныя словазлучэнні з іншамоўным кампанентам: *в целях уничтожения паразитических слоев общества* (ст. 3е) – *дзеля таго, каб знішчыць дармаедаў* (арт. 3е); *на нетрудовые элементы возлагается отправление иных военных обязанностей* (ст. 19) – *на гультайоў ускладаюцца іншыя ваенныя павіннасці* (арт. 19).

Варта адзначыць, што такі пераклад не толькі недастаткова дакладна перадае сэнс тэрміналагічных спалучэнняў, але і вызначаецца стылістычнай неадпаведнасцю арыгіналу. Замена спецыяльнай лексікі (*паразитические слои общества*, *нетрудовые элементы*) на сродкі размоўнага стылю (*дармаеды*, *гультай*) стварае ў тэксце закона стылістычны дысананс, разбурае гарманічную сістэму лінгвістычных сродкаў, уласцівых мове заканадаўства.

Знайсці беларускія адпаведнікі да ўсіх іншамоўных тэрмінаў, натуральна, было немагчыма. Зразумеласць пэўнай часткі такіх слоў дасягалася з дапамогай метаду, вядомага яшчэ старажытнаму пісьменству, – гласіравання, г. зн. раскрыцця іх семантыкі ў тэксце або на палях. Гэтак у беларускім тэксце раскрыта значэнне 21 адзінкі. Дзеля параўнання варта ўдакладніць, што арыгінальны тэкст мае толькі адну глосу – на слова лацінскага паходжання *аннулирование: закон об аннулировании (уничтожении)* займов (ст. 3г) – *закон аб знішчэнні пазычак* (арт. 3г).

Гласіраванне ажыццяўлялася некалькімі спосабамі. Адзін з іх – падбор сінонімаў, г. зн. аднаслоўных адпаведнікаў, уласцівых тагачаснаму

беларускаму узусу, якія прыводзіліся ў дужках непасрэдна ў перакладным тэксце канстытуцыі: *установление коренных начал федерации* (ст. 8) – *установа фундамэнтных пачаткаў федэрацыі (хаурус)* (арт. 8); *против ига капитала* (ст. 3г) – *супраціў уціску капіталу (грашаунічства)* (арт. 3г); *автономные областные союзы* (ст. 11) – *аўтаномныя (асобныя) вобласныя хаурусы* (арт. 11); *право амнистии, общей и частичной* (ст. 49с) – *права амністыі (памілавання) агулам і часткаю* (49с); *ратификация мирных договоров* (ст. 51б) – *ратыфікацыя (зацвярджэння) згодных умоваў* (арт. 51б).

Часам іншамоўнае слова суправаджалася некалькімі сінонімамі: *устраивать... митинги* (ст. 15) – *рабіць... мітынгі (сходкі, зборні)* (арт. 15).

У некаторых выпадках, наадварот, іншамоўны тэрмін з рускага тэксту выступаў у якасці сіноніма да яго беларускага адпаведніка. Выкарыстоўваючы такі спосаб, перакладчык меў на мэце ўвесці “пабольш сваіх, народных слоў і надаць ім канкрэтнае, тэрміналагічнае значэнне” [8, с. 163]. Так, напрыклад, у перакладным тэксце выкарыстоўваецца агульнаўжывальнае слова *падвучванне*, а лацінізм *прапаганда*, замест якога яно ўведзена, падаецца як сінонім. Пры гэтым перадаць па-беларуску слова іншамоўнага паходжання *антирелигиозный* перакладчык паспрабаваў спосабам тлумачэння, выкарыстаўшы недапасаванае азначэнне *супроціў усякае веры: свобода религиозной и антирелигиозной пропаганды* (ст. 13) – *свабода веры і падвучвання (прапаганда) супроціў усякае веры* (арт. 13).

З дапамогай сінонімаў удакладняўся сэнс ужытых перакладчыкам беларускіх варыянтаў не толькі да інтэрнацыянальных тэрмінаў, але і да некаторых рускіх, малавядомых тагачаснаму беларускаму узусу: *утверждение председателя С.Н.К.* (ст. 49п) – *зацвярджэння Старшогі (Прадсядацця) Рады Народных Камісараў* (арт. 49п); *его заменяет председатель избираемой комиссии* (ст. 69) – *яго замяняе старшы (прадсядацель) выбарчае камісіі* (арт. 69); *образуются... отделы во главе с заведующими отделами* (ст. 63) – *гуртуюцца... атдзелы з старшымі над імі (заведучымі)* (арт. 63).

Субстантыў *старшы* ў прыведзеных прыкладах замяняе адразу дзве рускія назвы асобы: *председатель* і *заведующий*. Аднак у мове закона строга дзейнічае патрабаванне адназначнасці тэрміна ў межах сваёй тэрмінасістэмы. Інакш немагчыма зразумець, рознымі словамі абазначаны адны і тыя ж паняцці ці не.

Акрамя падбору сінонімаў, выкарыстоўваўся і спосаб тлумачэння – у дужках прыводзілася спалучэнне слоў, што раскрывала змест інша-

моўнага тэрміна: *в осуществление социализации земли* (ст. 3а) – *каб ужыць сацыялізацыю (агульная карыстання)* зямлі (арт. 3а); *в установлении диктатуры* (ст. 9) – *каб устанавіць дыктатуру (ую паунату уласці)* (арт. 9); *все технические и материальные средства* (ст. 14) – *усе тэхнічныя (усе машыны і прылады)* і матэрыяльныя рэчы (арт. 14); *исходя из солидарности трудящихся* (ст. 20) – *звьяртаючы увагу на салідарнасьць (памяркоўная, жытняя сябраваньня) працоўнага народу* (арт. 20); *утверждение бюджета Р.С.Ф.С.Р.* (ст. 49л) – *зацьвярджэньня бюджэту (прыходу і расходу) Р.С.Ф.С.Р.* (арт. 49л).

Выкарыстоўваліся і іншыя прыёмы тлумачэньня. Напрыклад, прыметнік *расавы*, утвораны ад галіцызма *раса*, тлумачыцца не непасрэдна ў тэксьце, а з дапамогай спасылкі ўнізе старонкі: *признавая равные права за гражданами независимо от их расовой и национальной принадлежности* (ст. 22) – *прызнаючы роўныя правы за грамадзянамі незалежна ад іх расавае^{*)} і нацыянальнае прыналежнасьці* (арт. 22).

^{*)}Асобны па крыві і коляру народ. Увесь народ у сьвеця падзяляцца на некулькі такіх расаў, як напр. белая, чорная, жоўтая ды інш.

Як адзінкавае зафіксавана і тлумачэньне без увядзеньня іншамоўных слоў у беларускі тэкст: *достижения... демократического мира... без аннексий и контрибуций* (ст. 4) – *дасягнуць... дэмакратычнай згоды... бяз атрэзау чужое зямлі і бяз усякага штрафу грашымі, ці іншымі рэчамі* (арт. 4).

У асобных выпадках сэнс аднаго і таго ж іншамоўнага тэрміна ўдакладняўся ў беларускім тэксьце рознымі спосабамі, а значыць, і рознымі лексічнымі адзінкамі.

Тлумачэньне (праз словазлучэньне): *федерация Советских национальных республик* (ст. 2) – *федэрацыя (вольны злук) Радаў нацыянальных республік* (арт. 2).

Сінанімія (адным словам): *установление коренных начал федерации* (ст. 8) – *установа фундамэнтных пачаткаў федэрацыі (хаурус)* (арт. 8).

Такі пераклад у імкненьні дасягнуць зразумеласці палажэньняў канстытуцыі парушаў адзінства ўжыванай тэрміналогіі: “...правовое паняцце павінна абазначацца адным і тым жа тэрмінам ва ўсім заканадаўстве, а розныя паняцці не могуць абазначацца аднолькавым тэрмінам” [9, с. 13]. Разам з тым неабходна падкрэсліць, што пэўная непаслядоўнасьць у перакладзе спецыяльнай лексікі была цалкам заканамерная і апраўданая. Тагачасныя аўтары і перакладчыкі, якія пісалі па-беларуску, не мелі і з аб’ектыўных прычын не маглі мець вопыту выкарыстання беларускай мовы ў сферы заканадаўства. У сваёй

маўленчай практыцы яны арыентаваліся на на-яўныя ўзоры. На момант перакладу канстытуцыі такімі ўзорамі з’яўляліся мастацкія і публіцыстычныя тэксты. Апошнія па сродках выразнасці былі бліжэй да заканадаўчай мовы, і таму не дзіўна, што адзначаныя спосабы перадачы або вытлумачэньня спецыяльнай лексікі, малазразумелай на той час масаваму чытачу, часткова пераймаліся з беларускіх перыядычных выданняў, перш за ўсё з “Нашай Нівы”. А гэта дае падставу сцвярджаць, што на пачатковым этапе спецыфічныя лінгвістычныя сродкі для перадачы паняццяў заканадаўства “вырасталі” з публіцыстыкі.

Вартасць перакладу першай савецкай канстытуцыі заключаецца ў тым, што быў створаны прэцэдэнт ужывання беларускай мовы ў заканадаўчай сферы. Аўтар беларускага тэксту яшчэ да пачатку мэтанакіраванай выпрацоўкі беларускай тэрміналогіі выпрабаваў на практыцы пэўныя спосабы і прыёмы перадачы спецыяльных паняццяў уласнамоўнымі сродкамі. Вопыт гэтай працы даваў магчымасць наступнікам улічыць не толькі яе набыткі, але і пралікі.

Спіс літаратуры

1. Багдановіч Генадзь Васілевіч // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі : у 6 т. – Мінск : БелЭн, 1993. – Т. 1. – С. 271.
2. Беларускі нацыянальны камісарыят // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі : у 6 т. – Мінск : БелЭн, 1993. – Т. 1. – С. 448.
3. Белорусский национальный комиссариат // Чырвоны шлях. – 1918. – № 1-2.
4. Булыка, А. М. Слоўнік іншамоўных слоў : у 2 т. / А. М. Булыка. – Мінск : БелЭн, 1999. – Т. 2. – 736 с.
5. Деятельность Белорусского национального комиссариата за период февраль – октябрь 1918 г. // Чырвоны шлях. – 1918. – № 9-10.
6. Інстытут беларускай культуры / апрац. А. І. Цвікевіч. – Мінск : Дзярж. выд-ва Беларусі, 1926. – 118 с.
7. Крамко, І. І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы / І. І. Крамко [і інш.]. – Мінск : Навука і тэхніка, 1968. – Т. 2. – 340 с.
8. Лексікалогія сучаснай беларускай літаратурнай мовы / пад рэд. А. Я. Баханькова. – Мінск : Навука і тэхніка, 1994. – 463 с.
9. Пиголкин, А. С. Основные особенности языка законодательства как особого стиля литературной речи / А. С. Пиголкин // Ученые записки Всесоюзного научно-исследовательского института советского законодательства. – М., 1972. – Вып. 26. – С. 3 – 20.
10. Помнікі гісторыі права Беларусі // [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу : <http://www.pravo.by/lawhistory/information.htm>.
11. Прянишников, Е. А. О языке правовых актов / Е. А. Прянишников // Ученые записки Всесоюзного научно-исследовательского института советского законодательства. – М., 1966. – Вып. 6. – С. 143 – 165.
12. Скалабан, В. В. Издательская деятельность Белорусского национального Комиссариата (1918 – 1920 гг.) / В. В. Скалабан // История книги, книжного дела и библиографии в Белоруссии [сб. науч. статей]. – Минск, 1986. – С. 26 – 49.

ПРЫЁМЫ СТВАРЭННЯ ЛІТАРАТУРНАГА ВОБРАЗА Ў БЕЛАРУСКІХ ЛЕТАПІСАХ

Тэкст панегірычнага жанру пад умоўнай назвай “Пахвала Вітаўту” ўзнік у Смаленску на пачатку XV ст. разам з пратографам першага беларускага зводу і захаваўся ў розных рэдакцыях летапісаў, а таксама асобна ў гістарычных зборніках. У спісах першага беларускага зводу – Супрасльскім, Слуцкім і Акадэмічным – “Пахвала Вітаўту” змешчана паміж Смаленскай хронікай і кароткімі смаленскімі запісамі 1432 – 1445 гг. Летапісная “Пахвала...” прысутнічае і ў спісах другога зводу – Красінскага, Румянцаўскім, Рачынскага, Еўраінаўскім і Альшэўскага, дзе таксама выступае самастойным фрагментам. Літаратуразнаўчы аналіз пацвярджае набліжанасць “Пахвалы Вітаўту” да панегірычнай традыцыі, дзе ўслаўленне вялікага князя Вітаўта (1350 – 1430) паводле сваёй сутнасці ўзведзена да апалогіі. Слушна адзначае В. Чамярыцкі, што праз моц і веліч асобы Вітаўта праводзіўся погляд і на дзяржаву Вялікае княства Літоўскае як на галоўны цэнтр палітычнага аб’яднання ўсіх беларускіх (“літоўскіх”) і ўсходнеславянскіх зямель [1, с. 12]. Пачатак твора вытрыманы ў тоне жыццйна-царкоўным, чым набліжаецца да першакрыніцы – тэксту Святога Пісання (параўн.: у летапісе – “Таину таити цареву добро есть, а дела велика господаря поведати добро жь есть”, у царкоўных тэкстах – “Таину цареву добро хранити, дѣла же Божія открывати славно”). І хоць летапісны тэкст “Пахвалы...” не з’яўляецца непасрэдным пераказам з хрысціянскіх кніг, шмат якія розначытанні выяўляюць як усвядомленую, так і падсвядомую арыентацыю летапісцаў на царкоўны тэкст: «Но понеже писано есть: “Братия, бога боитесь, а князя чтите”» (Акад., с. 108)*. Прыслоўе *понеже*, правільна ўжытае ў Акадэмічным спісе, у Супрасльскім і Слуцкім атрымала інтэрпрэтацыю формы і зместу: «Но по ней же по писаному есть: “Братие, бога боитесь, а князя чтите”» (Супр., с. 58); «Но по ней же есть писано: “Братя, бога боитася, а князя чтите”» (Сл., с. 75). Гэта выклікала змену сінтаксічнай канструкцыі, але сэнсавая фраза засталася арыентаванай на Святое Пісанне.

Скіраванасць да ўзмацнення элементаў урачыстай пахвалы на адрас вялікага князя Вітаўта

асабліва выразна праявілася ў формулах намінацыі гэтай найвышэйшай тытулаванай асобы: “Хочю вамъ поведати о великомъ князи Александре, зовемень Витовѣти литовскомъ и рускомъ, иных многих земель господарь” (Супр., с. 58). Тэксталагічныя назіранні паказваюць: складальніку першага зводу было надзвычай важна падкрэсліць, што Вітаўт валодае Літоўскаю і “ўсёю Рускаю зямлёю”, дзеля чаго гэтая інфармацыя паўтараецца двойчы: “Сии князь велики Витовт, бѣше ему держащи великое княжение Литовское и Руское, инья многие земли, сопроста реку вся Руская земля” (Супр., с. 58). Каб пераканаўча сцвердзіць, што князь Вітаўт з’яўляецца сапраўдным гаспадаром дзяржавы і карыстаецца міжнародным аўтарытэтам, быў выкарыстаны шэраг стылістычных прыёмаў. Так, для забеспячэння адпаведнасці паміж гістарычным і літаратурным вобразам вялікага князя Вітаўта задзейнічана сістэма разнастайных па форме намінацыйных словазлучэнняў. Па тэксце “Пахвалы...” можна не толькі прасачыць пашырэнне і частотнасць ужывання такіх выразаў, але і разгледзець шляхі развіцця іх вобразнай асновы. Пры гэтым неабходна адзначыць, што ў якасці апорных слоў выступаюць сінанімічныя назоўнікі *гаспадар*, *князь*, *цар*, дамінуе сярод якіх слова *гаспадар*. Пры ім прыметнікі *вялікі* і *слаўны* набываюць пераноснасць і ўжываюцца ў ролі эпітэтаў: *велики(и) господарь*; *славны(и) / славны господарь / господар*; *сѣлавныи господарь Витовѣть*; *славны(и) осподар велик(ыи) князь Витовт*. Паралельна па ўсім тэксце “Пахвалы...” выкарыстоўваюцца і ўстойлівыя бязвобразныя тэрміналагічныя словазлучэнні з кампанентам *вялікі*, пры гэтым прамое значэнне прыметніка *вялікі* захоўваецца пры абодвух назоўніках – *князь і гаспадар: великыи князь Александро, зовемии Витовѣть; велик(ыи) осподарь, зовеми Витовт; славны(и) господарь велики(и) князь Александр, зовеми Витовт; велики(и) князь Александр, зовемии Витовѣт литовски(й) и руски(й), иных многих земель господарь* (Супр., с. 58 – 59). Дзеля параўнання важна паказаць, што ў пагадовым запісе (В лѣто 6939), які папярэднічае “Пахвале Вітаўту”, Вітаўт тытулуецца толькі *вялікім князем: князь велики Витовѣт Кестутевичь; князь велики / велики князь Витовт*.

Але не толькі праз разгорнутыя тэрміналагічныя намінацыі [ад двухкампанентных *велики(и)*

*Прыклады даюцца па выданні: Полное собрание русских летописей. – М.: Наука, 1975. – Т. 32. Хроники: Литовская и Жмойтская, и Быховца. Летописи: Баркулабовская, Аверки и Панцырного. (Акадэмічны спіс – с. 103 – 114, Супрасльскі спіс – с. 36 – 67, Слуцкі спіс – с. 68 – 84.)

господарь; велики(и) князь да шматкампанентных кантамінацый *славны(и) осподар велик(ыи) князь Витовт; велики(и) князь Александр, зовемы Витовт литовски(й) и руски(й), иных многих земель господарь* і інш.] беларускія летапісцы праводзілі ідэю ўзвышэння постаці вялікага князя Вітаўта. Замацаванне яго высокага аўтарытэту пацвярджалася і разгорнутай сістэмай сродкаў называння тых дзяржаўных дзеячаў, з кім Вітаўт быў у прызных адносінах і хто выказваў вялікаму князю сваю пашану: *господарь Угорьскои земли, зовемыи цесарь римьски; король угорьскии, зовемыи цесар римьскии; великии князь московьски; князи велицы немецкыи; господарь земли Мольдавскои и Босарабьския; осподарь тои земли Болгарскои, иные велицы князи (тферьскии, резаньскии, Одоевьскии)* і інш. Завяршаецца пералік наступным абагульненнем: *тии же велицы господари велицы земли велицы князи* (Супр., с. 58 – 59). Афіцыйныя тытулы дзяржаўных асоб, якія вызначаюцца намінацыямі *господарь, цесарь / цесар, король, царь / цар, велики(и) князь, князь*, паводле пераканання летапісца, павінны былі падвысіць і статус вялікага князя Вітаўта. Падкрэслім: па-за межамі “Пахвалы...” у летапісным фрагменце пад годам 6939 пералік Вітаўтавых гасцей вядзецца выключна афіцыйна: “...созваша к собе короля польского... князя великого московского... князя великого тферьского... мистра немецкого и пруского” і г. д. (Супр., 57).

Асобныя семантыка-стылістычныя формулы, сінтаксічныя канструкцыі ў тэксе “Пахвалы...” сведчаць пра вызначанасць летапісцаў на правядзенне ідэалагічнай канцэпцыі твора. Так, розначытанні Супрасльскага, Слуцкага і Акадэмічнага спісаў дакладна праяўляюць жаданне далучыць да тытула Вітаўта поруч са словамі *гаспадар* і *князь* яшчэ і назоўнік *цар*. У Супрасльскім спісе пад уплывам такога падсвядомага імкнення магла змяняцца структура асобных сказаў. Напрыклад, у словазлучэнні *славны(и) князь / гаспадар* пакідаўся толькі прыметнік *славны(и)* (назоўнік *князь / гаспадар* апускаўся), які далей па тэксе спалучаўся з фразай *еже есть царь над всею землею*: “Како не почюдимся чести великого господара, еже которые земли на восточе или на западе приходяще поклоняются славному, еже есть царь над всею землею, и тои пришед поклонися славному господарю великому князю Александру, зовему Витовту” (Супр., с. 59). Такая інтэрпрэтацыя правакуе неадназначнае ўспрыманне выказвання: фраза “поклоняются славному, еже есть царь над всею землею” можа быць запісана на адрас Вітаўта – “цара над усімі царамі”, у той час як прачытанне “*еже есть царь над всею землею; и тои пришед поклони-*

ся” ўтрымлівае зусім іншы сэнс. У Слуцкім спісе логіка выказвання скіравана на ўтрыманне парытэтнасці паміж вялікім князем / гаспадаром / царом Вітаўтам і найвышэйшымі кіраўнікамі гэтага свету: “Како не почюдимся чти великого господара, иж которые земли на устоце или на западе приходяще поклоняются славному господарю, иж есть царь над всею землею, и тои пришед поклонися славному царю великому князю Александру” (Сл., с. 75). Але гэта не азначае, што тэкст Слуцкага летапісу найбліжэйшы да першакрыніцы: ужыванне слова *царь* замест *господарь* паказвае, хутчэй за ўсё, на пазнейшую аўтарскую рэдакцыю тэксту ў параўнанні з Супрасльскім. Тым больш што ў Акадэмічным спісе на гэтым месцы ўжыты назоўнік высокага стылю *ццарь*, да якога сэнсава і стылістычна прыроўнены выразы *славны(и) господарь / славны(и) господарь велики князь Александр, зовемы Витовт*: “Како не почюдимся чести великого того господара, еже которые земли на восточѣ или на западѣ приходяще поклоняются славному господарю, еже есть ццарь над всею землею, и тои пришед поклонися славного господарю великому князю Александру, зовемому Витовту” (Акад., с. 108). Яшчэ ў адным летапісным фрагменце ў выніку аб’яднання ў адзін складаны сказ двух простых праявілася падсвядомая скіраванасць летапісца на падвышэнне тытула вялікага князя Вітаўта. У Акадэмічным спісе пераструктурызацыя фразы прывяла да ўскладнення намінацыі *славныи господарь* разгорнутым азначальным словазлучэннем *благовѣрныи же и христолюбивыи царь царигородьскии*, што таксама выклікала змену сэнсу выказвання: “Еще же и турецкии царь честь велику и дары многы подоваше славному господарю, благоверному же и христолюбивому царю цариградскому, и тому с нимъ у великой любви живущу” (Акад., с. 108). У Супрасльскім і Слуцкім спісах на гэтым месцы чытаюцца два сказы. Першы перадае адносіны да Вітаўта турэцкага, а другі – царыгародскага цара: “Еще же и турускы царь честь велику и многы дары и подаваши. Славному господарю, благовѣрному же и христолюбивому царю царигородьскому и тому с нимъ во велицей любви живущи” (Супр., с. 58 – 59); “Еще же и турецкии царь честь велику и дары многы подоваше. Славному господарю, благоверному же и христолюбивому царю цариградскому, и тому со нимъ у великой любви живущу” (Сл., с. 75). Такім чынам, хоць у самой “Пахвале...” і не раскрываецца намер Вітаўта здабыць карону, але асобныя мясціны тэксту паказваюць, што летапісец валодаў такой інфармацыяй (нагадаем, што пад годам 6939 у першым летапісным зводзе гаворыцца пра спробу каранацыі Вітаўта).

Мастацкая адметнасць “Пахвалы...” як фрагмента першага беларускага летапіснага зводу ў своеасаблівай стылізацыі пад архаічныя формы, падладжванні пад каноны царкоўнаславянскай мовы. Дзеля дасягнення пастаўленай мэты выкарыстоўваецца класічная для жанру пахвалы сістэма зачынаў, уставак-звязак і канцовак тэксту, якая прысутнічае ў трох спісах – Супрасльскім, Слуцкім і Акадэмічным: “*Таину таити цареву добро есть*, а дела велика господаря поведати добро жь есть” (Супр., с. 58); “*Яко же бы мощно кому испытати высота небьская и глубина морская, тоже бы исповедати мощно сила и храбрость того славного господаря*” (Супр., с. 58); “*Также и вамь хоцю вамь азь поведати о славномь томь господари, но не мощно исповедати ни писанию предати дьла великого князя*” (Супр., с. 58); “*Яко же река пресходящи всю землю человеческыи скоты пояющи, а сама не вмялящи, такожь и славны господарь и множество цареи отпускаеть на орду, а в него большало цареи навчено*” (Супр., с. 59); “*Яко же бо от моря множество вод исходяще, тако и от сего мудрость великаго господаря князя великаго Витовта*” (Сл., с. 109) і інш. Такім чынам, гэты адносна невялікі ўстаўны летапісны фрагмент, створаны ў стылі панегірычнага жанру, дае шырокі спектр назіранняў у межах устойлівых, выпрацаваных грэка-візантыйскай літаратурай прыёмаў урачыстага мастацкага выказвання.

Усяго “Пахвала...” вядомая ў 8 летапісных і 2 нелетапісных спісах. Адзін з варыянтаў пазалетапіснай “Пахвалы Вітаўту”, змешчаны ў рукапісным зборніку слоў Ісаака Сірына XV ст., у адпаведнасці з датаваным запісам 1428 г. быў перапісаны па замове епіскапа Смаленскага Герасіма ў Смаленску з арыгінала 1420 г.: “Съ сѣже книги преписана бысть книга сия на вторую книгу. при великомъ князи Александрѣ. зовома, Витовтѣ. Тогда бо емоу многа лѣтъ соущи держащъ великое княженѣ Литовское, и Роуское, и инаа великаа княженѣ. Спроста реши вса Роуская земля” [2, с. 417]. Гэты фрагмент пад назвай “Похвала Витовту” надрукаваны асобным тэкстам у XVII т. Поўнага збору рускіх летапісаў (с. 417 – 420) і, паводле меркавання рэдактараў, з’яўляецца вытрымкай з “Пахвалы...”, якая ёсць ва ўсіх спісах заходнерускіх летапісаў. Такой думкі прытрымліваўся таксама М. Грушэўскі [3]. В. Чамярыцкі, наадварот, убачыў у “Пахвале...” 1428 г. правобраз летапіснай “Пахвалы Вітаўту” [4, с. 90]. Невялікі аб’ём і сцісласць выкладу нелетапіснай “Пахвалы...” сапраўды даюць падставы разглядаць яе ў якасці вытворнай з нейкага больш поўнага тэксту. Але супастаўленне старонак вядомых на сёння летапісаў і правядзенне параўнальнага аналізу рэдактарскай апрацоўкі нелетапіснага і летапіснага тэкстаў даюць пэўныя факты для разважанняў.

Найперш трэба адзначыць, што ў гэтым фрагменце, як і ў летапісах, Вітаўт намінуецца *вялікім / слаўным князем / гаспадаром Аляксандрам / Вітаўтам: велики(и) князь Александр(ь), зовома Витовт; славны(и) господарь, велики(и) князь Александр(ь), зовомы(и) Витовт; славныи гсдорь, велики князь Александрь, зовомыи Витовтѣ*. Аднолькавыя намінацыі ў розных інтэрпрэтацыях паўтараюцца і ў дачыненні да ўладароў іншых краін: напрыклад, слова *гаспадар* ужываецца і ў поўнай форме (*господарь*), і без г прыстаўнога (*осподарь*), а таксама запісваецца з вынасным с (*гсдорь Молдавьскои земли*); такое напісанне ілюструе працэс трансфармацыі лексемы (ад *господарь* да *государь*). Паводле дзеяслоўных паказчыкаў у гэтым спісе назіраецца паслядоўнае ўжыванне імперфекта як стылістычнага сродку, які па традыцыі перайшоў яшчэ з усходнеславянскага летапіснага перыяду: (*крепко*) *служахоу, подавахоу, приношахоу* і інш. Але ў тэксце сустракаюцца і дзеясловы цяперашняга часу трэцяй асобы множнага ліку з канчаткам *-ть*: *служать, приходятъ*, у той час як у спісах першага зводу на іх месцы маем імперфект: *служаху, прихажоуху*. Усё гэта схіляе да высновы, што як у летапіснай “Пахвалы Вітаўту”, так і ў “Пахвалы...” 1428 г. магла быць агульная крыніца, якая ў першым выпадку пашыралася, а ў другім скарачалася.

Лінгвістычны аналіз летапіснай “Пахвалы Вітаўту” пацвярджае, што гэты твор задумваўся ў пачатку XV ст. дзеля ідэалагічнага і гістарычнага абгрунтавання ўнутранай і знешняй палітыкі Вялікага княства Літоўскага. Беларускія летапісцы скіравалі свой погляд на вялікага князя Вітаўта, каб ва ўрачыста-ўзнёслым стылі ўславіць яго як мудрага і магутнага ўладара. Дзеля гэтага і быў выкарыстаны стылістычны прыём вербалізацыі гэтага літаратурна-мастацкага вобраза.

Спіс літаратуры

1. **Беларускія летапісы і хронікі.** – Мінск : Беларус. кнігазбор, 1997. – С. 12.
2. **Полное собрание русских летописей**, изданное по Высочайшему повелению Императорскою Археографическою комиссией. – СПб., 1907. – Т. XVII. Западнорусские летописи. – 649 с.
3. **Грушевский, М. С.** “Похвала великому князю Витовту” / М. С. Грушевский // Записки наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1895. – Т. XVIII. – С. 1 – 16.
4. **Чамярыцкі, В. А.** Беларускія летапісы як помнікі літаратуры. Узнікненне і літаратурная гісторыя першых зводаў / В. А. Чамярыцкі. – Мінск, 1969. – 192 с.

Валянціна МАРОЗ,
кандыдат філалагічных навук.

Артыкул рэкамендаваны да друку кафедрай беларускай мовы Беларускага дзяржаўнага тэхналагічнага ўніверсітэта.

ПАДПАСАК, ПАРАБАК, ЖАБРАК НАЗВЫ АСОБ З СУФІКСАМ -АК (-ЯК) У БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

Сучасны суфікс *-ак (-як)*, на думку В. Хацкевіч, аб'ядноўвае ў сабе некалькі розных суфіксаў, суадносных з рускімі *-ок і -ак (-як)* [7, с. 186]. А. Дзяменцьеў тлумачыў мяккасць асновы перад суфіксам *-ак* у некаторых словах тым, што ў эпоху станаўлення славянскіх моў існавалі два суфіксы *-ак і -як*, аднак дакладна высветліць узаемаадносіны паміж асновай і гэтымі суфіксамі не ўяўляецца магчымым [4, с. 238]. З гэтым меркаваннем пагаджаўся і П. Вярхоў [2, с. 14]. Першапачатковым значэннем суфікса *-ак (-як)* ён лічыў памяншальна-ласкальнае, якое страцілася ў сучаснай беларускай мове [3, с. 63].

Адыменных утварэнняў на *-ак* у гісторыі беларускай мовы налічваецца значна больш, чым аддзяяслоўных. Акрамя гэтага, у беларускай мове вылучаецца значная колькасць іншамоўных запазычанняў, якія ў рознай ступені падпарадкаваліся суфіксацыі на *-ак (-як)* [3, с. 68]. Нягледзячы на тое, што назоўнікі з такім суфіксам у стараславянскай мове абазначалі асоб паводле характэрнай прыметы і роду заняткаў [5, с. 113], пры апісанні ўтварэнняў на *-ак (-як)* даследчыкі акцэнтуюць увагу на неасабовых утварэннях з *-ак (-як)* і назвах асоб паводле якой-небудзь якасці. Толькі В. Хацкевіч адзначае, што частка назоўнікаў на *-ак (-як)*, утвораных ад асноў дзеясловаў, абазначае асобу па сталым занятку або па становішчы ў пэўны момант [7, с. 186].

У мове 20-х гг. XX ст. былі распаўсюджаны формы на *-ака (-яка)*. У лінгвістычнай літаратуры існуе два пункты погляду на гэты суфікс. Многія даследчыкі лічаць мэтазгодным вылучаць самастойныя суфіксы ў формах на *-ака (-яка)* [3, с. 69 – 70].

Па нашых падліках, утварэнні з суфіксам *-ак (-як)* складаюць каля 2% ад агульнай колькасці назваў асоб паводле дзейнасці, зафіксаваных у перакладных слоўніках 20-х гг. XX ст. Большасць гэтых назваў захавалася без фармальных змен. Палова з іх зафіксавана ў слоўніках нашага часу без семантычных або канатацыйных змен (*марак, падпасак, рыбак, спявак*). Некалькі слоў, паводле сучасных слоўнікаў, перайшлі ў перыферычныя пласты беларускай лексікі: сталі размоўнымі (*ваяка, службака*) або ўстарэлымі (*парабак*). Слова *жабрак* значэнне 'наёмны работнік для сельскагаспадарчых работ' змяніла на 'той, хто жабруе, жыве з міласціны'.

Асобныя словы змянілі словаўтваральны афікс (*плывак – плывец, пасродак – пасрэднік*).

Пэўная колькасць назваў асоб паводле дзейнасці ўвогуле не зафіксавана ў сучасных слоўніках: *вяршак* (наезнік), *кавалёнак* (памочнік каваля), *лазмак* (акрабат), *пахолак* (слуга), *рудак* (шахцёр).

У беларускай літаратурнай мове нашага часу пры дапамозе суфікса *-ак (-як)* назоўнікі ўтвараюцца ад назоўнікаў, прыметнікаў, лічэбнікаў, дзеясловаў і займеннікаў. Агентыўныя назоўнікі ўтвараюцца ад назоўнікаў і прыметнікаў. Адназоўнікавыя ўтварэнні абазначаюць асоб па мясцовасці (*сібірак, пярмяк*), тып непрадуктыўны; па аб'екце дзейнасці, занятку (*марак, рыбак*), тып малапрадуктыўны. Адпрыметнікавыя назоўнікі абазначаюць асоб, для якіх характэрна прымета, названая ўтваральным словам (*бедны – бядняк, чужы – чужак*), тып малапрадуктыўны. Такім чынам, цяпер назвы асоб паводле дзейнасці пры дапамозе суфікса *-ак (-як)* утвараюцца ад назоўнікаў, гэты тып малапрадуктыўны [1, с. 220].

У народнай мове тып, па якім пры дапамозе суфікса *-ак* утвараюцца назвы асоб па спецыяльнасці, занятку, лічыцца прадуктыўным [6, с. 134].

Спіс літаратуры

1. **Беларуская граматыка** : у 2 ч. – Мінск : Навука і тэхніка, 1985. – Ч. 1.
2. **Варановіч, З. Б.** Асабовыя суфіксальныя аддзяяслоўныя назоўнікі ў сучаснай беларускай літаратурнай мове / З. Б. Варановіч // Весн. Беларус. дзярж. ун-та. Сер. 4. Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. – 1977. – № 1. – С. 25 – 28.
3. **Вярхоў, П. В.** Назоўнікі з суфіксамі *-ак, -як, -ака, -яка* ў беларускай мове / П. В. Вярхоў // 3 жыцця роднага слова : лексікалагічны зборнік. – Мінск : Навука і тэхніка, 1968. – С. 63 – 71.
4. **Дементьев, А. А.** Употребиение суффиксов *-ак, -як, -ук, -яук* при твердых и мягких основах / А. А. Дементьев // Уч. зап. Куйбышевского гос. пед. и учит. ин-та им. А. А. Куйбышева. – Вып. 9. – Куйбышев : ОГИЗ, Куйбышевское изд-во, 1948. – С. 237 – 242.
5. **Лукашук, М. П.** Адпрыметнікавыя назоўнікі з суфіксамі *-ак, -ач, -ар* у сучаснай беларускай мове / М. П. Лукашук // Беларуская мова і мовазнаўства : міжвуз. зб. – Мінск : Выд-ва БДУ, 1974. – 230 с.
6. **Сцяцко, П. У.** Беларускае народнае словаўтварэнне : Афіксальныя назоўнікі / П. У. Сцяцко. – Мінск : Навука і тэхніка, 1977. – 320 с.
7. **Хацкевіч, В. Б.** Суфіксальнае словаўтварэнне назоўнікаў, якія абазначаюць асобу мужчынскага полу ў сучаснай беларускай мове / В. Б. Хацкевіч // Даследаванні па беларускай і рускай мовах. – Мінск : БДУ, 1958. – С. 175 – 193.

Алена ГУБКІНА,
кандыдат філалагічных навук.

Фёдар ПІСКУНОЎ

ДУБА ЦІ ДУБУ?

ЯШЧЭ РАЗ ПРА ФОРМЫ РОДНАГА СКЛОНУ НАЗОЎНІКАЎ МУЖЧЫНСКАГА РОДУ
Ў СВЯТЛЕ КАМП'ЮТЭРНА-ЛІНГВІСТЫЧНАГА АНАЛІЗУ

Варыянты канчаткаў назоўнікаў мужчынскага роду ў родным склоне адзіночнага ліку традыцыйна вызначаюцца ў рамках аднясення адпаведных назоўнікаў да пэўных семантычных груп [1]. Некаторы час існаваў у нейкім сэнсе ліберальны падыход да выбару паміж формамі *-а* (*-я*) і *-у* (*-ю*), што зыходзіў з усведамлення класіфікацыйных праблем. Так, Я. Лёсік, які першым даў дэталізаваны варыянт класіфікацыйна-групавога падзелу назоўнікаў [2], звярнуў увагу на раўназначнае ўжыванне канчаткаў *-а*, *-у* ў шэрагу слоў (з *плота* – з *плоту*, з *моста* – з *мосту*, з *дома* – з *дому*) і канстатаваў: “Пакуль нельга даць цвёрдага правіла, якое б дакладна паказвала, якія назоўнікі маюць у родным склоне канчатак *-а*, а якія – *-у*, і, відаць, **не будзе памылкі, калі ў некаторых няпэўных выпадках ужыць канчатак** (вылучана намі. – **Ф. П.**) *-а* ці *-у*, напр.: *правапіса* – *правапісу*, *камітэта* – *камітэту*, *летаніса* – *летанісу*...” Аналагічнае меркаванне выказаў і граматыст А. Багдановіч [3]: “...правесці пэўныя межы паміж словамі, якія прымаюць канчатак *-а* (*-я*), а якія *-у* (*-ю*), **немагчыма** (вылучана намі. – **Ф. П.**)” – і далей: “...падзел назоўнікаў на групы з канчаткамі *-а* і *-у* не зусім дакладны і толькі больш-менш адпавядае сапраўднасці”. Ускосную падтрымку гэтая пазіцыя пазней знайшла і ў найгрунтоўнейшым манаграфічным даследаванні прафесара М. Жыдовіч: “...у беларускай мове назіраецца паралельнае ўжыванне канчаткаў *-у* і *-а*... пачынаючы ад самай старажытнай пары і да нашага часу. Даная сучаснай беларускай мовы сведчаць, што разглядаемы працэс з’яўляецца жывым працэсам і цяпер” [4].

Пачынаючы з першых акадэмічных выданняў арфаграфічнага слоўніка ў 1948 г., руска-беларускага [5] і беларуска-рускага [6] слоўнікаў быў дадзены старт традыцыі адлюстравання канчаткаў роднага склону *-а* / *-у* як граматычных паказчыкаў у перакладных і арфаграфічных слоўніках. Праблема варыянтнасці канчаткаў была фактычна пераведзена ў слоўніковую плоскасць. Тым самым карыстальнікі ўсіх узроўняў моўнай падрыхтоўкі былі фактычна пазбаўлены магчымасці самастойна кіравацца нормамі граматыкі, якімі цяжкімі ці неадназначнымі яны ні былі б, і змушаны рабіць выбар у вузкіх межах пазнак слоўнікавага артыку-

ла, у большасці выпадкаў безварыянтны нават для мнагазначных назоўнікаў*. З пашырэннем утрыравана-перабольшанага разумення паняцця нарматыўнага слоўніка**, перадусім на сферу хутказменнай семантыкі слова і рэестравага складу, зарадзіўся, як падаецца аўтару, і атрымаў сваё развіццё канфлікт паміж шматлікімі суб’ектамі моўнай практыкі – у першую чаргу журналістамі, рэдактарамі выдавецтваў, пісьменнікамі, навучэнцамі – і часткай лексікографай і граматыстаў. Менавіта вызначэнне статусу формаў роднага склону з канчаткамі *-а* / *-у* знаходзіцца ў цэнтры зоны супярэчнасцей. Відавочна, такі стан рэчаў выклікае заклапочанасць у лінгвістычным супольніцтве, якая атрымлівае выхад у канстатацыях ад кансерватыўна-ахоўнага характару, “...тыя ж, хто карыстаецца беларускай мовай... павінны прытрымлівацца ўжо вызначаных правіл, асабліва, калі гэтыя правілы ясныя, як божа дзень” [1], – да трывожна-аналітычных, – “...былі спробы стварыць пэўнага роду нарматыўныя граматыкі, але яны, на жаль, не вытрымліваюць крытыкі, бо супярэчлівыя, непадстаўныя ў сваіх аргументацыях і маюць вельмі шмат апанентаў, як з боку кансерватыўна настроеных лінгвістаў, так і наватараў у мовазнаўчай навуцы” [7], – ці ўзважана-падагульняльных, – “...узяць і раскласці ўсё ў слоўніках раз і назаўсёды можна толькі для так званых мёртвых моў накітавалі лацінскай... слоўнік – [гэта] фатаграфія пэўнага стану: пяцітомны ТСБМ у шасці кнігах – гэта фатаграфія мовы 80-х гадоў, прычым з канцэпцыяй 50 – 60-х. І заганыя мову ў межы таго слоўніка, гэта ўсё адно, што патрабаваць ад чалавека, каб ён быў такім жа, як 20 ці 30 гадоў таму” [8]. Адзначу, што аўтар таксама выказаўся пра неабходнасць утрымліваць у слоўнікавай справе баланс паміж літарай і духам граматычнай нормы [9].

На завяршэнне кароткага экскурсу ў перагісторыю праблемы ў артыкуле змешчаны табліцы, якія ў схематызаваным выглядзе паказваюць эвалюцыю спроб размежаваць сферы ўжывання

* Варта параўнаць, напрыклад, падачу слоў *акт*, *тэст*, *этап* у розных выданнях БРС і РБС.

** Першая згадка нарматыўнага характару слоўніка змешчана ў прадмове да 2-га выдання “Беларуска-рускага слоўніка”.

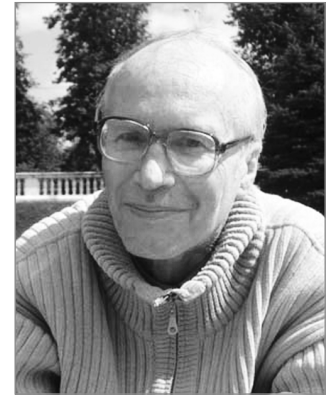
канчаткаў *-а* / *-у* ў назоўніках згаданага тыпу. Адпаведныя вытрымкі з фармулёвак, размешчаныя дзеля лепшай агляднасці ў змененым парадку і з пазіцыйнымі пазнакамі першасных тэкстаў, былі ўзяты з наступных крыніц: БП-29 – Лёсік Я. Беларускі правапіс. – Менск: Белдзяржвыд, 1929; АС-48 – Суднік М., Лобан Н. Арфаграфічны слоўнік. – Мінск: АН БССР, 1948; ГБМ-62 – Граматыка беларускай мовы. – Т. 1. – Мінск: Выд-ва АН БССР, 1962; БГ-85 – Беларуская граматыка. – Ч. 1. – Мінск: Навука і тэхніка, 1985; АС-90 – Суднік М., Лобан Н. Арфаграфічны слоўнік. – Мінск: АН БССР, 1990; КГБМ-2007 – Кароткая граматыка беларускай мовы. – Ч. 1. – Мінск: Беларус. навука, 2007.

Азначым пры гэтым, што змяненні, унесеныя рэформай правапісу ў 1934 г. і ўдакладненнямі згодна з Пастановай урада ад 21 мая 1957 г., цалкам дакументаваны адпаведна ў АС-48 і АС-90.

Ужо беглы агляд табліц 1, 2 паказвае, што на працягу перыяду, ахопленага згаданымі крыніцамі, асноўным прынцыпам размежавання канчаткаў *-а* і *-у* з’яўляецца семантычны прынцып. Можна канстатаваць, што зыходныя крытэрыі размежавання (БП-29) палягалі на лініях “канкрэтнасць – абстрактнасць / рэчыўнасць”, “адзінкавасць / непадзельнасць – зборнасць”, пры дапушчэнні раўнапраўнага ўжывання канчаткаў *-а* / *-у* ў змешаных або няпэўных выпадках (*камітэта* – *камітэту*, *летаніса* – *летанісу*) [2], некаторых канкрэтных назоўнікаў, асабліва ў канструкцыях з прыназоўнікамі *з*, *да*, *каля* і інш. (*з моста* і *з мосту*, *з Берліна* і *з Берліну*) [3], ці нават прамым прадпісанні канчатка *-у* (назоўнікі іншамоўнага паходжання – *факту*, *кантракту*, *фундаменту* і інш. [4], словы, якія цяжка падвесці пад які-небудзь выпадак [2]). У разрад выключэнняў Я. Лёсік залічыў назвы танцаў (*казака*, *вальса* і інш.). Такім чынам, у цэлым прадугледжвалася пэўная ступень свабоды ў выбары канчаткаў *-а* / *-у*, што выглядае ўвогуле апраўданым, улічваючы спрошчана-арыентавальны характар прапанаваных дарэформавых класіфікацый.

Першая паслярэформавая класіфікацыя згодна з Правіламі правапісу 1933 г. [10], у асноўным захаваўшы спрошчанасць класіфікацыйных падыходаў, радыкальна звужала сферу ўжывання канчатка *-у* і фактычна ўвядла прынцып: “заўсёды канчатак *-а*, калі не прадпісаны канчатак *-у*”. Тым самым завяршылася стварэнне жорсткай схемы вызначэння канчаткаў *-а* / *-у*, у якой улік кантэксту карыстальнікам-моўцам абмежаваны палярным выбарам: “адзінкавы прадмет / расліна ці матэрыял / зборнае паняцце”. Адначасова былі створаны шматлікія “патэнцыйна канфліктагенныя зоны” – крыніцы будучых адхіленняў

Фёдар Антонавіч Піскуноў – даследчык мовы. Закончыў хімічны факультэт Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта (1971). Супрацоўнік Фізіка-тэхнічнага інстытута НАН Беларусі. Стваральнік лінгвістычнай часткі праграмы праверкі беларускай арфаграфіі “Літара” (2004), электроннага слоўніка беларускай мовы “Парадыгма” (2009).

і разнабояў – як вынік аддалення ад традыцый народнага маўлення і імклівага ўзбагачэння семантыкі назоўнікаў з цягам грамадскага і тэхнічнага прагрэсу. Пазалінгвістычныя меркаванні ідэалагічнага характару мелі пабочным вынікам кадыфікацыю канчатка *-а* для шматлікай групы абстрактных назоўнікаў, пераважна з суфіксам *-ізм*, дзеля ўтварэння аднастайнага лексічнага поля для ключавога ядра *сацыялізм*, *камунізм*, *марксізм* і інш. (гл. табліцу 1, п. 5 / АС-48, §§ 49г, 49е). Карэкціроўка правапісу 1957 г., якая абмежавалася толькі перавызначэннем згаданай лексіка-семантычнай групы (гл. табліцу 2, пп. 1, 2 / АС-90, § 74, пп. 1, 2), прынцыпова не змяніла сітуацыю.

На грунце аналізу тэкставых матэрыялаў з уласнай электроннай базы аўтара, інтэрнэт-масіваў і актуальных слоўнікавых выданняў мы робім спробу абагульнення і класіфікацыі праблем ва ўжыванні канчаткаў *-а* / *-у*, абапіраючыся на ніжэйпададзеныя табліцы 1 і 2.

Да статусу канчаткаў *-а* (*-я*) (табліца 1).

Разгляд азначэнняў, схематычна пададзеных у табліцы 1, і зварот да адпаведных месцаў у крыніцах прыводзіць да высновы, што прапанаваныя схемы характарызуюцца празмернай спрошчанасцю, застыласцю і пэўнай унутранай супярэчлівасцю. Адмыслова-селектыўны падбор слоў-прыкладаў для кожнага класіфікацыйнага крытэрыю не можа прыхаваць таго факта, што існуе шэраг лексем, якія “з нацяжкай” пасуюць адведзеным для іх класіфікацыйным ячэйкам, больш за тое, могуць небеспастаўна адпавядаць крытэрыям для канчаткаў *-у* (*-ю*). Як вядома з юрыспрудэнцыі, любую дваістую інтэрпрэтацыю закона прынята лічыць на карысць законапаслухмянага грамадзяніна. На жаль, моўца-карыстальнік знаходзіцца ў тым большай невыгодзе, чым больш пільна і дапытліва ён ставіцца да вывучэння роднай мовы. У пошуках развязкі пытання, хоць бы пра форму роднага склону, прыкладам, для слоў *варыянт*, *праект* ці *план*, ён знойдзе (гл., напрыклад,

Табліца 1. Звод класіфікацыйных азначэнняў для назоўнікаў з канчаткамі роднага склону -а (-я).

Канчатак -а (-я) маюць назоўнікі, якія (што) абазначаюць						
	БП-29	АС-48	ГБМ-62	БГ-85	АС-90	КГБМ-2007
1.	Правіла 26, п. 1 прадмет жывы	§ 49 а) жывыя прадметы або што намі ўяў- ляюцца як жывыя прадметы	§ 61 а) асобы і істоты	§ 146 жывых істот	§ 74, п. 1 жывыя прадметы або што намі ўяў- ляюцца як жывыя прадметы	с. 130, п. 1 агульныя і ўласныя назвы людзей (за выключэннем зборных назваў тыпу <i>люд – людзі</i> , <i>народ – народы</i>), а таксама назвы жывёл
2.	Правіла 26, п. 2 прадмет нежывы, але непадзельны, г. зн. такі, часць якога не можа назвацца імем цэлага прадмета	§ 49 б) нежывыя, але непадзельныя прадметы, г. зн. такія, частка якіх не можа называць- ца імем цэлага прадмета	§ 61 б) канкрэтныя прад- меты рэчаіснасці, якія паддаюцца лічэнню	§ 146 а) канкрэтныя прад- меты рэчаіснасці, якія паддаюцца лічэнню	§ 74, п. 2 нежывыя, але непадзельныя прадметы, г. зн. такія, частка якіх не можа называць- ца імем цэлага прадмета	с. 130, п. 2 канкрэтныя прад- меты рэчаіснасці, якія паддаюцца лічэнню, або іх часткі
	Правіла 26, п. 3 названні часцей цела	§ 49 д) назвы частак цела	§ 61 е) часткі цела чала- века або жывёл	§ 146 б) органы і часткі цела чалавека, жывёлы		с. 130, п. 3 органы і часткі цела чалавека, жывёлы
3.		§ 49 в) назвы устаноў, грамадскіх і гаспа- дарчых органаў, прадпрыемстваў, населеных пунктаў, вайско- вых падраздзялен- няў і часцей	§ 61 в) грамадскія аргані- зацыі, прадпры- емствы, установы	§ 146 д) грамадскія аргані- зацыі, прадпры- емствы, устано- вы, вайсковыя падраздзяленні	§ 74, п. 3 назвы устаноў, грамадскіх і гаспа- дарчых органаў, прадпрыемстваў, населеных пунктаў, вайско- вых падраздзялен- няў і часцей	с. 130, п. 6 грамадскія аргані- зацыі, прадпры- емствы, установы, вайсковыя падраз- дзяленні
			§ 61 г) геаграфічныя і астранамічныя па- няцці, населеныя пункты, мясцовас- ці і г. д.	§ 146 е) агульныя і ўласныя назвы населеных пунк- таў і мясцовасцей, геаграфічныя і астранамічныя паняцці		с. 131, п. 8 агульныя і ўласныя назвы населеных пунктаў і мясцо- васцей, геогра- фічныя і астра- намічныя назвы, гідронімы
4.	Правіла 26, п. 4 названні месяцаў	§ 49 д) пэўны... месяцаў, мер, грошай	§ 61 д) пэўныя прамежкі часу, меры вагі, грашовыя адзінкі	§ 146 в) меры даўжыні, плошчы, вагі, аб'ёму, акрэслена- га часу, а таксама назвы месяцаў, дзён тыдня, гра- шовых і іншых адзінак	§ 74, п. 4 адзінкі розных вымярэнняў	с. 130, п. 5 меры даўжыні, плошчы, вагі, аб'ёму, акрэсле- ныя адрэзкі часу, грашовыя і іншыя адзінкі вымярэння
	Правіла 26, п. 5 названні мер, грошай, танцаў	§ 49 е) вузканавуковыя тэрміны, спар- тыўныя і ваенныя назвы, назвы танцаў	§ 61 ж) некаторыя канк- рэтныя паняцці	§ 146 г) навуковыя ці тэхнічныя тэрміны або канкрэтныя паняцці	§ 74, п. 5 назвы танцаў, гульняў, геамет- рычных цел і фігур і ўсе іншыя назоўнікі, што абазначаюць непадзельныя паняцці навукова- га, спартыўнага і іншага характару	с. 130, п. 4 навуковыя і тэхні- чныя тэрміны
5.		§ 49 г) назвы сацыяль- ных фармацый, тэорый, вучэнняў, літаратурных і палітычных плыняў і стыляў мастацтва ¹				
		[§ 49 е)] хімічныя элементы і злучэнні ²				

¹ Акрамя назваў хвароб.² Могуць ужывацца і з канчаткам -у ў залежнасці ад кантэксту.

КГБМ-2007) з першага погляду пацверджанне свайго выбару на карысць -у, але ў канцы сутыкнення з нязменным “нарматыўным з’яўляецца...” ці парадай карыстацца слоўнікам. Узнікае парадокс: аўтары граматык, больш аператыўных, гнуткіх па сваёй прыродзе выданняў, пазбягаюць развязвання і прадухілення праблем, апелюючы да больш інерцыйных слоўнікаў. Ці ж не дадае гэта жыўлення міфу аб цяжкасці вывучэння беларускай мовы, ці не падмацоўвае працэсы згортвання беларускамоўнага навучання з ініцыятывы бацькоў школьнікаў? І ўжо зусім неканструктыўнымі з’яўляюцца спробы дакавання майстроў пяра, між іх Васіля Быкава, Янкі Брыля, Івана Мележа, Івана Навуменкі, у парушэнні нормаў, як гэта мае месца ў матэрыяле аднаго з аўтараў КГБМ-2007. Надышоў час аналізу і пераасэнсавання ў на карысць роднай мовы, яе прыхільнікаў і карыстальнікаў.

У далейшым матэрыяле мы зробім спробу ў межах існуючай класіфікацыйнай схемы (яе грунтоўнае дасканаленне – задача будучыні) прааналізаваць некаторыя аспекты варыянтнасці флексій -а / -у з упорам на неабходнасць магчымасці выбару для карыстальніка пры відчайнай **наяўнасці дваістасці тлумачэнняў** ці **ў кантэкстна абумоўленых выпадках**. Такое дэлегаванне адказнасці карыстальніку (рэдактару, карэктару, студэнту), што кіруецца **арыенцірнай граматычнай схемай**, непазбежна ва ўмовах хутказменнай моўнай сітуацыі, выкліканай імклівым навукова-тэхнічным і грамадскім развіццём. Заклікі знаходзіць развязкі праблем у т. зв. нарматыўных слоўніках контрпрадуктыўныя і зыходзяць з няправільнай трактоўкі самога паняцця нарматыўнасці. Праблемы адставання слоўнікаў ад моўных рэалій, у тым ліку ў разрэзе разглядаанай тэмы [11], узгадваліся неаднойчы.

Абмяркуем некаторыя аспекты ўжывання канчаткаў -а (-я) у парадку, зададзеным нумарацыйнай калонкай табліцы 1.

I. Жывыя істоты. Устаноўленым моўным фактам можна лічыць, што назоўнікі мужчынскага роду, якія абазначаюць жывых істот, у родным склоне адзіночнага ліку заўсёды маюць канчатак -а (-я) як у сучаснай нацыянальнай мове, так і на ўсіх этапах развіцця мовы беларускай народнасці [4].

II. Канкрэтныя злічальныя назоўнікі. Абстрагуючыся ад вядомага выключэння (*твару*) і ўстойлівых зваротаў (*хоць кроў з носу, баба з возу, без даху над галавой*), зазначым, што многія назоўнікі з групы злічальных канкрэтных прадметаў рэчаіснасці маюць даўнюю традыцыю ўжывання з канчаткамі -у побач з -а. Шматлікія прыклады-ілюстрацыі, узятыя ад старадаўніх ча-

соў да 60-х гг. мінулага стагоддзя, прыведзены ў манаграфіі М. Жыдовіч [4]. Асабліва падкрэслена пашыранасць у гаворках даследаванага перыяду ўжывання канчаткаў -у (-ю) у словаспалучэннях з прыназоўнікамі **з (са), да, каля (ля), ад** і інш., што будзем улічваць у далейшым.

1. Заўважна, што ва ўсіх разгледжаных крыніцах (ГБМ-62, БГ-85; КГБМ-2007) у якасці ілюстрацыйных прыкладаў фігуруе амаль нязменны набор слоў: *агурок, бурак, яблык, айсберг, курган, стог, маятнік, гадзіннік, рычаг, руль, тралейбус, камбайн, каўнер, касцюм, вулей*. Пакідаючы па-за каментарыем рэпрэзентатывную вартасць гэтага ілюстрацыйнага раду, адзначым, што агульным для ўсіх прыкладаў з’яўляецца **акрэсленасць, зрокава ўспрымальная ці ўяўная, знешніх формаў фізічнага аб’екта**. І гэтую асаблівасць належала б падкрэсліць, надаўшы дадаткова ўзбуйненую тэзаўруальную класіфікацыю. Па прыкладзе складальнікаў украінскага слоўніка-даведніка [12] сюды можна ўключыць наступныя ўдакладненні:

– назвы прадметаў адзення і хатняга ўжытку: *брыль, касцюм, бот, сервант, дыван, падсвечнік, настольнік, аловак* і г. д.;

– аздабленні і ювелірныя вырабы (акрамя значэнняў зборнасці і матэрыялу): *бранзалет, персцень, рубін, брыльянт* і г. д.;

– музычныя інструменты: *горн, бубен, арган* і г. д.;

– назвы і азначэнні паліграфічных выданняў: *слоўнік, задачнік, буклет, раман, часопіс, альманах, бестселер, манускрыпт* і г. д.;

– апараты, прылады і іх дэталі: *камп’ютэр, тэрмометр, рычаг, маятнік* і г. д.;

– машыны, механізмы і іх кампаненты: *станок, тралейбус, камбайн, руль* і г. д.;

– жылыя і гаспадарчыя збудаванні, іх канструкцыйныя ці архітэктурныя кампаненты: *будынак, гараж, млын, свіран, кабінет, калідор, эркер, карніз, парог* і г. д.;

– некаторыя стравы і кулінарныя вырабы: *біток, шніцель, біфіштэкс, кекс* і г. д.;

– назвы дрэў (акрамя значэнняў зборнасці і матэрыялу), грыбоў, некаторых, пераважна дэкаратыўных, раслін: *дуб, мухамор, гладыёлус, цюльпан* і г. д.

Спіс адкрыты для прадаўжэння. Сусветна вядомыя тэзаўрусы, напрыклад англійскі [14], – добрыя крыніцы для пашырэнняў. Могуць быць прапанаваны і такія падпункты:

– кампактныя формы захавання ці ўпакоўкі матэрыялаў: *рулон, пакунак, пачак, скрутак, хатуль, бурт, стог, капец* і г. д.;

– часткі цэлага цэла: *кавалак, фрагмент, адрэзак, адрэз, зрэзак, уцінак, акравак, шматок, скурат* і г. д.;

– дакументы: дыплом, пашпарт, пропуск, акт, пратакол, дэкрэт і г. д.

Сучасныя камп’ютэрна-лінгвістычныя тэхналогіі дазваляюць распрацаваць тэзаўрусы з любой ступенню тэматычнага драбнення. Для ўсведамлення аб’ёму праблемы нагадаю, што ў “Слоўніку беларускай мовы” пад рэдакцыяй М. Бірылы пры агульным рэестры каля 118 тыс. слоў утрымліваецца 12 501 назоўнік з магчымасцю варыянтнага канчатка, у тым ліку з канчаткам *-а (-я)* блізу 6500 слоў.

2. Пэўныя назоўнікі, што звычайна не прыводзяцца ні ў адной з класіфікацыйных ячэек, пастаянна фігуруюць у каментарыях да класіфікацыйнай схемы як узоры адхілення ад літаратурнай нормы: *агарод / гарод, плот, лабірынт, водаправод*. Больш за тое, існуюць паказальныя прыклады “вандроўных” слоў, як *бераг*: АС-48 – *берага*, але: з *берагу*; ГБМ-62, БГ-85 – *берагу*, АС-90 – *берага*, КГБМ-2007 – *берага*, БРС-2002 – *берага*. Затое “пашанцавала” блізкасэнсавым словам *узмежак, узлесак*, якія захавалі свае канчаткі *-у*. Аналагічна з *агароджамі*: БРС-2002 – *плота, плятня*, але *тыну, частаколу*. Практычныя работнікі – карэктары, педагогі – добра абазнаны ў такіх зусім не рэдкіх выпадках. Нягледзячы на ціск з боку слоўнікаў, сучасныя карыстальнікі схільны зыходзіць са сваіх меркаванняў, выкарыстоўваючы канчатак *-у (-ю)* побач з *-а (-я)* ці нават аддаючы перавагу *-у (-ю)*. Для атрымання колькасных дадзеных звернемся да беларускамоўнага інтэрнэту, ёмістасць якога ва ўсіх даменах складае, паводле ацэнак аўтара, каля 3,77 млн. старонак, у тым ліку ў нацыянальным дамене .by – каля 0,66 млн*.

Словазлучэнне	Колькасць старонак у інтэрнэце
да <i>плота / плоту</i> ; з <i>плота / плоту</i> ; каля <i>плота / плоту</i>	1140/1390; 678/1160; 562/628
з <i>лабірынта / лабірынту</i>	75/22
ад <i>берага / берагу</i> ; з <i>таго берага / берагу</i> ; каля <i>берага / берагу</i>	3430/1230; 184/8200; 524/163
з <i>гарода / гароду</i> ; <i>свайго гарода / гароду</i>	252/121; 5/172
з <i>агарода / агароду</i> ; <i>свайго агарода / агароду</i>	506/126; 107/85
<i>няма водаправода / водаправоду</i>	8/10

Ва ўсіх падобных выпадках назоўнікі характарызуюцца выражанай неакрэсленасцю, несувмернасцю ці няпэўнай працягнутасцю формаў у адным ці двух вымярэннях, і ў такіх якасцях здольны выступаць як у полі асобных

аб’ектаў, так і ў функцыі носьбітаў пэўных якасцей, уласцівасцей, дзеянняў ці стану, іншымі словамі, у пэўнай ступені адцягненых паняццяў. Выбар варыянта канчатка ў гэтым разе нярэдка з’яўляецца асэнсаваным выбарам выяўлення сродку, адпаведнага ўяўленням аўтара. Узгадаем просьбу Я. Скрыгана, накіраваную ў лісце да Х. Жычкі як выдаўца: «...будуць часам парушэнні супраць унармаванасці: напр., напісанне ў родным склоне “твару”, “ганку”, бо пісаць іх іначай – “твара”, “ганка” – у мяне не падымаецца рука, нідзе так не гавораць...» [14]. Варта падкрэсліць, што граматысты даўнейшага часу Я. Лёсік (1928) [2], А. Багдановіч [3], Ц. Ломцеў (1951) [15] азначалі магчымасць пабочнага ўжывання канчаткаў *-у (-ю)*, асабліва з прыназоўнікам *з*, а М. Жыдовіч (1969) канстатавала рад пераходных з’яў і прыйшла да абгульнення: “У выпадках, дзе злучаецца прыназоўнік з абстрактным або **блізкім да яго па значэнню назоўнікам** (вылучана намі. – Ф. П.), звычайна ўжываецца канчатак *-у*”. Менавіта гэты факт адлюстраваны ў АС-48 для слова *бераг*, які праігнараваны ў далейшых выданнях дзеля дагматычна-спрошчанай граматычнай схемы. Наспела неабходнасць **дэлегавання права** выбару варыянтаў канчатка для назоўнікаў вышэйпамянянай групы, як і ўвогуле **ва ўсіх выпадках дваістасці**, карыстальніку мовы. Будучыя слоўнікі (арфаграфічныя ці перакладныя) павінны ясна і недвухсэнсоўна давесці да карыстальніка ідэю (найбольш пажадана ў прадмовах) немагчымасці прадугледзець усе звывы кантэксту ў сціслых слоўных артыкулах. У такіх выпадках неабходна перайсці да падачы канчаткаў роднага склону ў двух варыянтах. Пазіцыя складальнікаў можа быць удакладнена формуламі кшталту: “*-а і (радзей) -у*”, “*-а і (пераважна) -у*” ці нават “*-а і (у моўнай практыцы такс.) -у*” і г. д. Ва ўмовах, калі, па канстатацыі членкара НАН Беларусі прафесара А. Лукашанца, “...беларуская мова сёння займае ў грамадстве другараднае становішча...” [16], мы не можам упарта трымацца схем, адарваных ад былых традыцый народнага маўлення, без пагрозы беззваротнай страты нацыянальнай мовы. Адраджэнне беларускага узусу, перспектывы якога яшчэ захоўваюцца, расставіць усё па сваіх месцах.

3. Шэраг праблем выяўляецца пры аналізе слоўнікавых матэрыялаў у выпадку ўжывання варыянтнасці канчаткаў для дыферэнцыяцыі значэнняў назоўнікаў. На некаторыя характэрныя разнабоі ў падачы канчаткаў звярнуў увагу П. Жаўняровіч, зазначыўшы пры гэтым, што для “больш дакладнага тлумачэння ЛСВ [лексіка-семантычных варыянтаў] і фіксацыі адпаведных канчаткаў патрабуецца грунтоўнае вывучэнне

* Для параўнання: ёмістасць дамена Македоніі – 9,3 млн македонскамоўных старонак, ёмістасць дамена Латвіі – 34,5 млн латышскамоўных старонак, ёмістасць дамена Эстоніі – 71,9 млн эстонскамоўных старонак, ёмістасць дамена Украіны – 24,1 млн украінскамоўных старонак.

энцыклапедычнага значэння кожнага слова...” [11]. На жаль, у слоўніках з лёгкасцю знаходзяцца прыклады як ігнаравання полісемізму лексем, так і жорсткага прывязвання назоўніка да адзінага варыянта канчатка. Так, складалінікі БРС-2002, падаючы словы *акт, пратакол, праект, варыянт* толькі з канчаткам *-а*, ігнаруюць адцягненыя значэнні (*агідны акт забойства, дыпламатычны пратакол, легкадумныя праекты, рэальны варыянт*). Цяжка знайсці рацыянальнае тлумачэнне, чаму назоўнік *факт* з канчаткам *-а* (ці толькі з канчаткам *-а*) або чаму ў розных выданнях аднаго аўтарскага калектыву фігуруюць словы-перабегчыкі *тэст, этап* (фіксуецца то з адным, то з другім канчаткам). Займальная для разважанняў падача ў тым жа месцы раду “*дрот, -ту; кабель, -лю; канат, -та; трос, -са*”. Вядома, з гледзішча шафёра ці матроса, правамерна разглядаць словы *канат* і *трос* як прылады (*швартовы канат*, або ў прафесійнай мове рачнікоў – *канец; буксіравальны трос*, звычайна з двума крукамі), але ж варта ўлічыць і меркаванні працаўнікоў дратавалачыльных, каната- і тросаробчых вытворчасцей, якія вырабляюць гэтыя неабходны матэрыял і адгружаюць яго ў вялізных бухтах ці барабанах. Прыводзячы ў якасці ўзораў гэтыя калізіі, мы яшчэ раз падкрэсліваем неабходнасць пераасэнсавання сістэмы падачы канчаткаў роднага склону ў слоўніках. Карыстальнік павінен усведамляць, што ў гэтай сферы роля слоўніка мае быць толькі *дарадчай*, бо жывая мова пастаянна спараджае новыя словы і значэнні, якія ўбудовваюцца ў лексічную сістэму толькі праз пэўны перыяд адаптацыі.

III. Некаторыя назоўнікі гэтай групы, што могуць быць аднесены да групы геаграфічных паняццяў, знаходзяцца ў зоне ўплыву канчаткаў *-у (-ю)*, асабліва калі ўжываюцца ў адцягненых значэннях.

Словазлучэнне	Колькасць старонак у інтэрнэце
з акіяна / акіяну	124/476
з кантынента / кантыненту	83/166

У былых народных гаворках паўсюдна рэгістравалася [4] ужыванне канчатка *-у (-ю)* у спалучэннях многіх назоўнікаў з прыназоўнікамі, асабліва з (*са*), *да*, *каля* (*ля*), *ад* і іншымі: з *камсамолу*, з *Мінску*, з *Дзяржынску*, з *заводу*, з *гораду*, з *сельсавету*. Разнастайнасць канчаткаў назіраецца [4] і ў ранейшых выданнях беларускіх празаікаў і паэтаў: *З нізкага берагу дно акіяну вачам недаступна* (М. Багдановіч. Выбр. творы; 1952); *З атраду прыбег вартавы* (М. Танк. Выбр. творы; 1952); *Коні стопчуць, бегучы з выгану* (К. Крапіва. Выбр. творы; 1947); *Вароты ад гораду ціха рыпнулі* (К. Крапіва. Выбр. творы; 1947).

IV. У гэтую групу ўваходзяць назоўнікі з шырокім спектрам класіфікацыйных прыкмет, таму яны вымагаюць больш дакладнага тэзаўруальнага падзелу. Ва ўсіх выпадках, калі назіраюцца істотныя прыкметы суадноснасці са значэннямі працэсуальнасці ці зборнасці, выбар канчатка павінен вызначацца карыстальнікам у адпаведнасці з разуменнем кантэксту.

1. У падгрупе тэрмінаў мэтазгодна **звучіць** сферу выключнага ўжывання канчатка *-а (-я)*, абмежаваўшыся, напрыклад, фармулёўкамі, блізкімі да прыведзеных у пункце II.1:

– элементарныя часціцы і іх фрагменты, фрагменты малекул: *атам, нуклон, кварк, фатон, нейтрон, пратон* і г. д.; *радыкал, іон, катыён, аніён, метыл, бутыл, гідраксіл* і г. д. Заўвага: назвы хімічных радыкалаў, што ўваходзяць у склад хімічных рэчываў, маюць выключна канчатак *-у (-ю)*. Напрыклад, у хімічнай тэрміналогіі: *замена метыла на гідраксіл*, але: *дабавіць 50 мл хлорыстага метылу*;

– назвы геаметрычных фігур, іх фрагментаў і элементаў у іх прамых значэннях: *куб, квадрат, эліпс, авал, круг, ромб, радыус, сегмент, вугал* і г. д.;

– матэматычныя паняцці ў іх прамых значэннях, трыганаметрычныя функцыі: *аргумент, інтэграл, дыферэнцыял, множнік, складнік, сінус, касеканс* і г. д.;

– лінгвістычныя паняцці ў іх прамых значэннях: *дзеянік, займеннік, гук, санант, умляўт, антонім, гідронім* і г. д.;

– назвы класаў раслін па арэальнай прыкмеце, назвы дыскрэтных частак раслін: *сукулент, кальцыяфоб, гідрафіт, спарафіт, ксерафіт, геліяфоб, песцік, лісцік, карань* і г. д.;

– назвы дрэў (акрамя аднайменных назваў матэрыялаў і значэнняў зборнасці), грыбоў: *падасінавік, грузд, дуб, клён* і г. д.

2. Падлягаюць пераасэнсаванню тэрміны і паняцці, што выражаюць фізічныя ці хімічныя працэсы, розныя віды рухаў, фінансавых ці іншых аперацый, характарыстыкі стану і пад. Будучыя слоўнікі павінны пазбавіцца відочных супярэчнасцей, галаваломных “чаму”. Чаму *цугцвангу, цэйтноту, дэбюту, гамбіту*, але *шаха, мата, пата*, чаму *парашутызму, планерызму*, але *віндсёрфінга* і г. д. Безумоўна, асноўным варыянтам ва ўсіх падобных выпадках (маю на ўвазе таксама назвы гульні і танцаў) павінен быць канчатак *-у (-ю)*. Жангляванні азначэннямі дзеля падпарадкоўвання таго ці іншага слова ў пажаданую класіфікацыйную ячэйку, наданне уніфікацыі канчаткам могуць даць толькі адваротны чаканаму вынік: блытаніну і дэзарыентацыю навучэнца. Здаровы сэнс карыстальніка дапаможа зрабіць адпаведны кантэксту выбар. ►

Табліца 2. Звод класіфікацыйных азначэнняў для назоўнікаў з канчаткамі роднага склону -у (-ю).

Канчатак -у (-ю) маюць назоўнікі, якія (што) абазначаюць						
	БП-29	АС-48	ГБМ-62	БГ-85	АС-90	КГБМ-2007
1.	Правіла 26, п. 1 названні матэрыялаў і наогул нежывых прадметаў, часць каторых наз. імем цэлага прадмета	§ 50 а) зборныя прадметы, матэрыялы, рэчывы шырокага ўжытку і наогул прадметы, частку якіх можна назваць імем цэлага прадмета; назвы страў, напіткаў	§ 61, п. 2а) рэчывыя назоўнікі, якія абазначаюць разнастайныя рэчывы, матэрыялы, у тым ліку хімічныя элементы і злучэнні	§ 146, п. 2 рэчывыя назоўнікі, якія абазначаюць розныя рэчывы, масу, матэрыялы, хімічныя элементы і злучэнні, тканіны, некаторыя віды ежы, лякарствы і пад.	§ 75, п. 1 зборныя прадметы, матэрыялы, рэчывы і наогул прадметы, часткі якіх можна назваць імем цэлага прадмета	с. 131, п. 2 матэрыялы-на-рэчывыя назоўнікі, якія абазначаюць уласна рэчывы, хімічныя элементы, матэрыялы, прадукты харчавання, лекі і пад.
	Правіла 26, п. 3 прадметы зборныя		§ 61, п. 3а) назоўнікі са зборным значэннем	§ 146, п. 3 назоўнікі са зборным значэннем		с. 131, п. 3 назоўнікі са зборным значэннем
2.	Правіла 26, п. 2 разумовыя паняцці	§ 50 в) абстрактна-разумовыя паняцці, прыродныя з'явы, хваробы, а таксама назоўнікі аддзяслёўныя	§ 61, п. 1а) абстрактна-разумовыя паняцці або адцягненыя якасці, прыметы, уласцівасці	§ 146, п. 1а) абстрактна-разумовыя паняцці, адцягненыя якасці, прыметы і пад.	§ 75, п. 3 разумовыя паняцці, грамадскія фармацыі, навуковыя тэорыі, грамадскія і навуковыя плыні, розныя адчуванні, дзеянні, працэсы, стан, уласцівасці	с. 131, п. 1а) абстрактна-разумовыя паняцці (у тым ліку назвы грамадска-палітычных, эканамічных, рэлігійных і іншых фармацый і напрамкаў); адцягненыя якасці, прыметы і пад.
			§ 61, п. 1г) грамадскія фармацыі, сацыяльна-палітычныя і навуковыя плыні, навуковыя тэорыі і інш.	§ 146, п. 1г) грамадскія фармацыі, сацыяльна-палітычныя плыні, навуковыя тэорыі		с. 131, п. 1б) дзеянні, працэсы, стан, розныя адчуванні, пачуцці і пад.
			§ 61, п. 1б) працэсы, дзеянні, стан, розныя адчуванні, пачуцці	§ 146, п. 1б) дзеянні, працэсы, стан, розныя адчуванні, пачуцці		
			§ 61, п. 1д) з'явы прыроды, стыхійныя бедствы	§ 146, п. 1ж) розныя захворванні		с. 131, п. 1д) розныя захворванні
				§ 146, п. 1е) з'явы прыроды, стыхійныя бедствы		
			§ 50 б) прасторавыя паняцці	§ 146, п. 1в) напрамкі ў прасторы, месца, форму, памер, час і інш.	§ 75, п. 2 прасторавыя паняцці	с. 131, п. 1в) розныя формы прасторы, месца, а таксама неакрэсленыя прамежкі часу
3.	Правіла 26, п. 4 іменнікі чужаземнага паходжання					

► Словазлучэнне

Колькасць старонак у інтэрнэце

з футбола / футболу
 любоў да футбола / футболу
 першага раунда / раунду
 першага тайма / тайму
 са спектакля / спектаклю
 з балета / балету
 да танца / танцу
 да сюжэта / сюжэту
 працяг дыялога / дыялогу
 з твора / твору
 гэтага варыянта / варыянту
 гэтага факта / факту

68/582
 130/1240
 239/1380
 1370/4190
 989/576
 293/190
 427/149
 98/849
 22/491
 889/623
 225/1250
 2140/5270

Да статусу канчаткаў -у (-ю) (табліца 2).

Паколькі першапачатковая “жорсткая” схема размежавання канчаткаў зыходзіла з прадпісання варыянта -а (-я), з адпаведнай канцэнтрацыяй няпэўных сітуацый, то сказанае вышэй суадносіцца з праблематыкай выбару канчаткаў -у (-ю). Гэта тычыцца як неўлічэння асноўных лексічных варыянтаў слова, так і няправільнага тлумачэння значэнняў слова, асабліва ўжытых у тэрміналагічных значэннях. Так, слова *гурт* выступае не толькі ў значэнні “натоўп”, таму ў значэнні “група выканаўцаў” можа мець канчатак -а, а як тэхнічны тэрмін

“рэльефны паясок медала, манеты” можа набываць толькі канчатка *-а*. Пра няправільнае аднясенне да рэчыўных назоўнікаў назваў хімічных радыкалаў ужо згадана вышэй. Шматлікія прыклады недакладнасцей у слоўніках аналагічнага тыпу прыведзены ў артыкуле П. Жаўняровіча [11]. Як самастойную праблему класіфікацыі азначым выбар канчаткаў назоўнікаў групы 2 (формы прасторы, месца) з памяншальна-ласкавымі суфіксамі *-ак* (*-ок*), *-ачак* (*-очак*). Прадпісанне канчаткаў *-а* (*-я*) у гэтым выпадку яўна выклікана ўплывам класіфікацыйных крытэрыяў ва ўкраінскай лексічнай сістэме (“невялікія па памеры плошчы”) [12], уступае ў супярэчнасць з дваістай прыродай гэтых суфіксаў і дысаніруе з формамі блізкасэнсавых “*верасок, -ску*” ці “*чабарок, -рку*”. На такую асаблівасць назоўнікаў гэтага тыпу было ўказана ў матэрыяле З. Ляксуцінай [17]. Да таго ж выключнае ўжыванне канчатка *-а* ў памяншальна-ласкавых формах не пацвярджаецца і ў працы М. Жыдовіч [4]. Выбар канчатка ў гэтых выпадках павінен быць кантэкстна-абумоўленым.

Завяршаючы кароткі агляд праблематыкі статусу канчаткаў *-а* (*-я*), варта азначыць заўвагу* выдання КГБМ-2007 на с. 135, якую зацитуем: “Заўвага: У сучаснай моўнай практыцы назіраецца тэндэнцыя да пашырэння канчатка *-у* (*-ю*) у формах роднага склону адзіночнага ліку назоўнікаў мужчынскага роду і замацаванне іх у якасці нарматыўных”. Пакуль беглае азнаямленне з апошнімі слоўнікавымі выданнямі [18] не дазваляе канстатаваць істотныя зрухі ў адлюстраванні гэтай тэндэнцыі. Спадзяемся на наступныя?

Непакоіць, аднак, магчымасць пералёту “маятніка” ў другім напрамку. Ва ўкраінскім філалагічным супольніцтве некаторыя даследчыкі [12; 19] занепакоены аднясеннем назоўнікаў *том* (выданне) і *дуэт* у разрад зборных з абавязковым канчаткам *-у* (*-ю*). Спрашчэнне *ad absurdum* і шаблоны нарматызацыі спакушаюць. А таму варыянтнасць канчаткаў назоўнікаў роднага склону мужчынскага роду ва ўкраінскай мове – галаўны боль і тамтэйшых рэдактараў і вучняў [12; 19].

На завяршэнне варта яшчэ раз падкрэсліць, што варыянтнасць канчаткаў *-а* / *-у* назоўнікаў адносіцца да сферы апісальнай граматыкі і не нясе пагрозы расхістання нормаў правапісу, бо такая варыянтнасць не можа быць прадме-

там правапіснай рэгламентацыі. Семантычны прынцып выбару адпаведнага канчатка павышае ролю карыстальніка ў вызначэнні належнага лексічна-семантычнага варыянта слова ў тэксце згодна з ужытым кантэкстам.

Спіс літаратуры

1. Арашонкава, Г. У. 3 гісторыі нармалізацыі форм роднага склону адзіночнага ліку назоўнікаў мужчынскага роду і сучасная моўная практыка / Г. У. Арашонкава // Беларуская лінгвістыка, 2005. – Вып. 55. – С. 28 – 36.
2. Лёсік, Я. Граматыка беларускай мовы. Морфалёгія / Я. Лёсік. – Менск, 1927.
3. Багдановіч, А. В. Беларуская мова. Падручнік для тэхнікумаў і самаадукацыі / А. В. Багдановіч. – Менск : Белдзяржвыд, 1927. – 206 с.
4. Жыдовіч, М. А. Назоўнік у беларускай мове / М. А. Жыдовіч. – Мінск, 1969. – Ч. 1. Адзіночны лік.
5. Русско-белорусский словарь / под ред. Я. Коласа. – М., 1953.
6. Беларуская-рускі слоўнік / пад рэд. К. Крапівы. – Мінск, 1962.
7. Іўчанкаў, В. І. Айчынным мовазнаўству не стае фундаментальнасці і аналітызму / В. І. Іўчанкаў // Звязда. – 2009. – 23 мая.
8. Цыхун, Г. А. Мова мяняецца, бо жывая! / Г. А. Цыхун // Звязда. – 2009. – 8, 9 вер.
9. Падказчык для канчаткаў // Звязда. – 2009. – 21 ліп.
10. Правапіс беларускай мовы. – Мінск, 1934.
11. Жаўняровіч, П. Парка ці парку: Асаблівасці семантыкі назоўнікаў мужчынскага роду і яе ўздзеянне на канчаткі роднага склону / П. Жаўняровіч // Роднае слова. – 2004. – № 8. – С. 33 – 35; № 9. – С. 29 – 33.
12. Лозова, Н. Є. Дзвона чи дзвону? Або *-а* (*-я*) чи *-у* (*-ю*) в родовому відмінку. Словник-довідник / Н. Є. Лозова, В. Б. Фридрак. – Київ : Наукова думка, 2007.
13. Roget, P. M. Roget's Thesaurus of English words and phrases. Ed. 5 / P. M. Roget, B. Kirkpatrick, E. M. Kirkpatrick. – Longman, 1987.
14. Жычка, Х. Дбайнік чысціні роднай мовы / Х. Жычка // Слова пра Яна Скрыгана. Успаміны / уклад., прадм. Г. Скрыган. – Мінск : Беларус. кнігазбор, 2005. – С. 77 – 78.
15. Ломтев, Т. П. Белорусский язык / Т. П. Ломтев. – М. : Изд-во Московского университета, 1951. – 132 с.
16. Настаўніцкая газета. – 2009. – 19 вер. – С. 13.
17. Ляксуціна, З. А. Да пытання нармалізацыі форм роднага склону адзіночнага ліку назоўнікаў мужчынскага роду / З. А. Ляксуціна // Вопросы литературы и языка. – Мінск, 1968. – С. 134 – 141.
18. Арфаграфічны слоўнік беларускай мовы / І. У. Кандрацэня, Л. П. Кунцэвіч; Інстытут мовы і літаратуры НАНБ; пад рэд. А. А. Лукашанца. – Мінск : Тетра-Системс, 2009. – 704 с.
19. Гречаниченко, Л. В. Про деякі труднощі вживання родового відмінка в професійному технічному мовленні / Л. В. Гречаниченко, Н. П. Матулевська; наукова інтернет-конференція “Актуальні питання науки та практики: досягнення та перспективи”, секція “Філологічні науки”, 22 по 26 грудня 2008 року. – Рэжым доступу : www.pdaa.com.ua/np/publ20081.html.

* Як падаецца, гэтая заўвага ўнесена непасрэдна перад здачай кнігі ў друк, бо змест вышэйпададзенага матэрыялу ў падраздзеле “Родны склон” (с. 130 – 134) ніяк не адпавядае зместу заўвагі.

Юрый БАБІЧ

“КОЛЕР СЁМЫ, КОЛЕР СЁМЫ ФІЯЛЕТАВЫ, ВЯДОМА...”

ФІЯЛЕТАВЫ КОЛЕР І ЯГО АДЦЕННІ Ў ТВОРАХ БЕЛАРУСКІХ ПІСЬМЕННІКАЎ

Фіялетава (ням. *violett* ← фр. *violet*, ад лац. *viola* = фіялка) [1, с. 349] колер адпавядае монахраматычнаму выпраменьванню з мінімальнай даўжынёй хвалі, якую здольнае ўспрымаць чалавечае вока (дыяпазон 380 – 440 нанаметраў). Як пісаў у свой час амерыканскі культуролог Б. Расэл, “назвы колераў выкарыстоўваліся за тысячы гадоў да адкрыцця хвалевай тэорыі святла, і тое, што даўжыня хвалі памяншаецца пры руху па колеравай шкале ад чырвонага да фіялетавага, было геніяльным адкрыццём” [2, с. 261]. Механізм інтэрпрэтацыі семантыкі фіялетавага ў мове мастацкай літаратуры ў значнай ступені залежыць ад характару адлюстравання ў нашай свядомасці суседніх фарбаў. Блізкай да фіялетавага, хоць і меней насычанай, успрымаецца сумесь чырвонага і сіняга колераў. Паводле ТСБМ, фіялетава – “сіні з чырванаватым адценнем, колеру фіялкі”. Гэта трэці спектральны каляронім са значэннем сіняга колеру побач з лексэмамі *сіні* і *блакітны*. Але наяўнасць у дэфініцыі чырвонага адцення робіць фіялетава крыху адасобленым ад двух згаданых колераабазначэнняў у семантычным ды і вобразна-сімвалічным аспектах, асабліва калі ў складзе адпаведнага кампазіта ёсць лексема з гэтым значэннем: *Неба на паўднёвым захадзе гарэла барвова-фіялетавым агнём, а на паўночным усходзе было цёмна-сіняе* (І. Шамякін. Трывожнае шчасце); *Усё перасяклі чырвона-фіялетавыя лініі...* (тамсама). З пункту гледжання псіхалогіі, чым больш чырвонага прысутнічае ў фіялетавым, тым больш гарачым, таемным становіцца яго адценне, дапоўненае своеасаблівай дынамікай нават без ужывання дзеясловаў. Падобнае спалучэнне назваў практычна супрацьлеглых колераў у мастацкім тэксце выклікае ў аматараў фіялетавага часам супярэчлівыя асацыяцыі. Такія людзі часта вымушаныя шукаць своеасаблівы кампраміс паміж энергетыкай чырвонага і спакоем сіняга. У мове твораў беларускіх пісьменнікаў дадзены колеракод прадстаўлены, акрамя непасрэдна кодавага каляроніма, прыметнікамі *ліловы*, *бэзавы*, а ў адзінкавых выпадках – *лавандавы* і *ультрафіялетава*. Да гэтага пераліку трэба дадаць дастаткова разгалінаваную сістэму колеравых кампазітаў з рознымі адценнямі.

Размова пра колерава-светлавую эстэтыку ў творах беларускіх пісьменнікаў вядзецца з 2007 г. **Юрый Бабіч** разгледзеў колеры: белы (2007, №№ 3, 4), чырвоны (2007, № 9), аранжавы (2007, № 10), жоўты (2008, № 3), зялёны (2008, № 6), залаты (2008, № 11), сіні (2009, № 1), блакітны (2009, № 7).

У спектры фіялетава – апошні, сёмы колер, што знайшло адлюстраванне ў наступных радках Васіля Жуковіча: *Колер сёмы, колер сёмы / Фіялетава, вядома, – / Намалюю я фіялкі. / Назбіраю фарбаў яркіх!* (Каляровыя сны). Напэўна, у большасці людзей менавіта з колерам алоўка, чарніла атаясамліваецца фіялетава. Сапраўды, у мастацкіх тэкстах нярэдка фіксуецца адпаведныя сінтагмы: *Алесь... успомніў лісток са шыйтка ў клетачку, спісаны яшчэ нястройнымі, **фіялетавымі** радкамі...* (Я. Брыль. Птушкі і гнёзды); *Бутрым апусціўся позіркам на **фіялетавых** радочках слоў...* (тамсама). У прыведзеных фрагментах фіялетава не мае вялікага вобразнага патэнцыялу, не адлюстроўвае якія-небудзь элементы сімвалікі, а ўжываецца непасрэдна ў якасці лагічнага азначэння. Але значна часцей дадзены каляронім выступае менавіта як мастацкі сродак, вакол якога будзецца яскравы колеравы вобраз. Нават і праз параўнанне з тым жа самым чарнілам: *Кожны раз бляск быў новы, непадобны па колеры на ўчарашні: то бялюткі, як першы снег, то сінявы, як падталыя грабяні снежавых гурбаў, то **фіялетава**, нібы накрапаны чарнілам* (А. Савіцкі. Шкляная нітка).

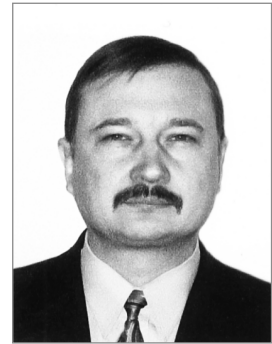
Фіялетава ў меншай ступені, чым сіні і блакітны, выступае колерам неба. І не толькі паводле частотнасці, але і з боку чыста якасных, семантычных характарыстык: *Тут неба – **фіялетавым** скляпеннем, / Тут водсветы далёкіх навалніц, / Тут вогнішчаў пачварыстыя цені, / Тут водар мацый і медуніц* (А. Звонак. Зялёнае). Неабходна падкрэсліць, што ў адрозненне ад сіняга і блакітнага прыметнік *фіялетава* не рэалізуе, як правіла, аптычную сему. Значыць, у ім не актуалізуецца значэнне адлегласці, далі, недасягальнасці. І ў гэтым заключаецца прыцыповае яго адрозненне ад двух іншых “сініх” каляронімаў з боку сімвалікі і сінтагматыкі.

Дастаткова прадуктыўным каляронім выступае пры характарыстыцы вонкавага выгляду персанажа. Вобразнасць фіялетавага ўзмацняецца пры ўжыванні ў адным мікракантэксце іншых колеравых лексем: *Відаць ужо, што салдат – у **шэра-фіялетавай** форме, з адкрытым мундзірам, з чырвонай стужкай на борце (паранены), з хвацкай пілоткай над чорным прылізаным чубам* (Я. Брыль. Птушкі і гнёзды). Такое падрабязнае апісанне знешнасці вайскоўца, дзе фіялетава з шэрым адценнем згадваецца разам з чырвоным і чорным, падкрэслівае нейкую неадпаведнасць акалічнасць, выяўляе пачуццё неспакою, трывогі. Сімваліка фіялетавага выразна актуальна.

лізуюцца пры наяўнасці ў межах мікракантэксту іншых, блізкіх да яго семантычна каляронімаў: *Малінавыя вусны пасінелі, не, нават набылі нейкі цёмна-фіялета-вы колер...* (І. Шамякін. Трывожнае шчасце); *Алесь убачыў чарнатварую Майку з фіялетавамі валасамі і ў сукенцы аранжава-барвянага колеру* (У. Караткевіч. Каласы пад сярпом тваім). На думку вядомага польскага лінгвіста Р. Такарскага, фіялетава колер складаецца з адценняў блакітнага, чырвонага і чорнага, “важнай з’яўляецца чарговасць рэпрэзентацыі ў ім састаўных колераў, таксама як і асабліва роля чарнаты” [3, с. 161]. У апошнім фрагменце чатыры розныя колеравыя адценні, пададзеныя ў адпаведнай паслядоўнасці, даюць абсалютнае ўяўленне пра вонкавы выгляд персанажа. Адначасова, паводле меркавання В. Кандзінскага, фіялетава выступае як ахалоджаны чырвоны і ў фізічным, і ў псіхалагічным сэнсе і па гэтай прычыне нясе на сабе адбітак нечага сумнага: *Відаць, пахаванне было багатае, таму што покрыва, у якое загарнулі нябожчыка, было прыгожае, густа затканае фіялетавым і жоўтым...* (В. Іпатава. За морам Хвалынскім). Тут фіялетава ў нейкай ступені выступае як сімвал багацця на Усходзе, але ўсё роўна не ўспрымаецца кантэкстуальна пазітыўным. Прыгадаем яшчэ меркаванне Р. Такарскага, што “сувязь фіялетавага колеру са смуткам і смерцю захоўваецца і ў еўрапейскай традыцыі” [3, с. 161].

Лексемы са значэннем фіялетавага колеру ў творах беларускіх пісьменнікаў – важны кампанент пейзажных замалёвак. Варта адзначыць, што ў прыродзе фіялетава сустракаецца не так і рэдка. У кветках, раслінах ён часта абумоўлены наяўнасцю спецыфічных рэчываў – антацыянаў. Некаторыя расліны афарбоўваюцца ў фіялетава толькі на кароткі час. Так, вадзяная лілея на працягу аднаго дня змяняе колер ад белага да фіялетавага, а потым гіне. Мяркуецца, што ў кветках фіялетава проста тушыць усе астатнія колеры. Ён прыцягвае да сябе ўвагу ў любой сітуацыі, у самых розных абставінах, успрымаецца як аднолькава прыгожы і ў небе, і на зямлі, асабліва калі ўваходзіць у склад адмысловага тропа – колеравай гармоніі: *Ліловыя цені ў цяснінах, фіялетавыя і зялёныя плямы расліннасці і траў, вяршаліны магутных платанаў былі афарбаваны ружова-залацістым святлом* (В. Іпатава. За морам Хвалынскім). У жывёльным жа свеце ці сярод насякомых фіялетава заўважаецца радзей. Прыгадаем хіба што матылькоў. Іншая сітуацыя з насельнікамі мора, дзе рыбы з фіялетавым покрывам і з рознымі адценнямі гэтай фарбы сустракаюцца часта. У мастацкім радку, як правіла, у кантэкст уводзіцца і яшчэ адна колералексема. Усё гэта бачым, у прыватнасці, у творах Уладзіміра Караткевіча: *Блакiт i золата дня, iскры на вадзе, фіялетавае свячэнне*

Юрый Міхайлавіч Бабіч – даследчык мовы. Кандыдат філалагічных навук (1999). Закончыў філалагічны факультэт Мінскага дзяржаўнага педагагічнага інстытута імя А. М. Горкага (1990), аспірантуру пры Віцебскім дзяржаўным універсітэце імя П. М. Маашэрава (1995). Дацэнт кафедры беларускага мовазнаўства ВДУ. Аўтар манаграфіі “Колеравая і светлавая эстэтыка ў мове твораў Якуба Коласа” (2002), шэрага іншых навуковых прац па праблеме колераабзначэння ў мастацкім тэксце.

рыбы ў паўзмроку (Блакiт i золата дня); У глыбіні плавалі ліловыя і белыя медузы (Залаты бог); У чысцейшай вадзе сiнім прадонні, як кветкі, варушыліся бэзавыя і белыя медузы (тамсама).

У апошніх двух сказах у кантэкст уведзены колераэлементы кода “фіялетава” – ліловы і бэзавы. Ліловы (фр. *lilas*) – “светла-фіялетава; колеру бэзу ці фіялкі”. У мастацкіх творах прасочваецца выразная сувязь каляроніма ліловы з пейзажнымі апісаннямі. Можна сцвярджаць, што гэта, у першую чаргу, прыродны колер: *Цiшыня. Хутка поўнач надыйдзе / Сыпаць зор залаты авёс / Ды папасвіцца месяц выйдзе / На ліловую паіну нябёс* (А. Звонак. “Дагарэла зара ў небакраі...”); *Бэз цвiце – / Над ліловаю цiшай / Ранак шчодра разліў сiнізну* (М. Чарняўскі. “Бэз цвiце...”); *Узлескі і паляны патанаюць у белых карунках легаккрылых рамонаў і амежніку, у бірузе лугавога льну і браткаў, у тонкім перазвоне ліловых званочкаў* (Р. Ігнаценка. Залатая пара); *Па пясчанаму адхону берага нібы рассыпаны былі бледна-зялёныя зоркі бяссмертніку ўперамежку з жоўтым, падобным на звычайныя кветкі, і лапінкамі чырвона-ліловага чабору, угрэтага і пахучага на сонцы* (М. Лынькоў. Векапомныя дні); *Урэшце, відаць, летта тут было суровым, таму што ўнізе было гарача, наліваліся ліловай мякаццю вінаграднікі і пышна жаўцелі на невялічкіх палетках агромністыя сакаўныя дыні...* (В. Іпатава. За морам Хвалынскім); *Срэбныя дробныя бліскаўкі сонца трапяталі на ліловай вадзе і цёмна-срэбных плямах пены* (У. Караткевіч. Званы ў прадоннях азёр); *Калі бачыў, як святлом барвовым, / Азарыўшы да вяршынь лясы, / Незгасальным полымем ліловым / Тут гараць увосень верасы* (М. Аўрамчык. “Вось яны, прывольныя прасторы...”). Апошні мікракантэкст – цудоўны прыклад выкарыстання ў мастацкім радку прыцыпу колеравай асацыятыўнасці, бо ў кожнай з чатырох структурных частак прысутнічае колеравае значэнне, хоць уласна каляронімы толькі два. Тут сапраўды вельмі трапна перададзена чырвона-фіялетавая гама сонечнага восеньскага дня.

Як вядома, у мастацкіх творах нярэдка выяўляюцца каляронімы з дзвюма няўласнымі якасцямі: тэрмічнай і аптычнай. Значна радзей актуалізуюцца іншыя перыферычныя значэнні. Тым больш

паказальным бачыцца выкарыстанне колераэле-
мента *ліловы* са своеасаблівай “вагавай” семай у
радках Максіма Лужаніна: *Але калі громам расколе
абшар, / Збяруцца цяжкія ліловыя хмары, – / Упо-
равень з морам тады, не на жарт, / Да зор ускалы-
шацца возера Нарач* (Запрашэнне на возера На-
рач). *Ліловы* як цяжкі канкрэтызуецца непасрэдна
адпаведным прыметнікам.

У творах айчынных пісьменнікаў намі зафікса-
вана дастаткова шмат колеравых кампазітаў, па-
будаваных на аснове элементаў кода “фіялетава-
вы”. Асабліва арыгінальныя складаныя лексемы, у ас-
нове якіх прыметнік *ліловы*, выяўлены ў мове тво-
раў Уладзіміра Караткевіча: *чорна-ліловы, аранжа-
ва-ліловы, бэзава-ліловы*: *І паўсюль: ічупак – рач-
ны тыгр, тоўстая плотка, язь, прагны галавень,
чырвананёрка, залаты лінь, жэрах, срэбная верха-
водка, “гусцяра з Дняпра”, ляшчы, рыбцы, залаты
карась, чорна-ліловы мянтуз* (Зямля пад белымі
крыламі); *Чорна-чырвоны, крывава-чырвоны, аран-
жава-ліловы хамсін з яго пылам і нясцерпнай спёкай*
(*Saxifraga*); *Хораіша маўчыцы над бэзава-ліловымі
палямі канюшыны, над стральчастым лубінам у
канавах* (Чорны замак Альшанскі). У апошнім вы-
падку кампазіт створаны на аснове элементаў ад-
наго колеракода. З пункту гледжання кагнітыўнай
лінгвістыкі, тут выразна праяўляецца слабы харак-
тар імплікацыі, бо *бэзавы* – “бледна-ліловы, колеру
бэзу”. Зрэшты, для У. Караткевіча ўвогуле ўласцівае
такое ўспрыманне колеру, калі ў кантэкст уводзяцца
лексемы аднаго кода або паказваецца паступовая
змена афарбоўкі ў межах таго самага колеракода:
*Зацнененыя бакі дзюнаў былі ліловыя, на баках ліло-
вы колер пераходзіў у бэзавы...* (Сіняя-сіняя).

Як адзначалася вышэй, зрэдку ў мастацкі тэкст
уводзіцца колераабазначэнне *лавандавы*. *Лаван-
давы* (ад іт. *lavanda*) – “колеру лаванды”. Лаванда –
“вечназялёная пахучая расліна з блакітна-фіялета-
вымі або фіялетавымі кветкамі, якая выкарыстоў-
ваецца ў медыцыне і парфумерыі”. На наш погляд,
дастаткова адметна дадзеная лексема выкарыстана
Уладзімірам Арловым: *Дзядзька Грыша Цымерман
сядзеў на лавачцы каля дагледжанага, пафарбава-
нага ў тэракотавы колер дамкі і задуменна глядзеў
выцвілымі лавандавымі вачыма на стогадовую та-
полю* (Ордэн Белай Мышы). Цікавай бачыцца трак-
тоўка гэтага колеру псіхолагамі. Людзі, якім падаба-
ецца менавіта названая фарба, падсвядома хочуць
вылучацца сярод іншых. Аматыры лавандавага ад-
цення паўстаюць вытанчанымі і дасціпнымі асобамі.
Вонкавая прыгажосць для іх надзвычай важная.
А паколькі лавандавы з’яўляецца колераэлементам
фіялетавага, то трансцэндэнтальна ўвасабляе, з ад-
наго боку, высакароднасць, а з іншага – рамантыку,
сентыментальнасць і нават настальгію.

І, нарэшце, апошні з элементаў кода – *ультра-
фіялетава* (лац. *ultra* – за межамі, звыш), які, павод-

ле ТСБМ, мае адносіны да электрамагнітнага вы-
прамянення, што размяшчаецца ў спектры паміж
фіялетавымі і рэнтгенаўскімі прамянямі. У нейкай
ступені гэта тэхнічны колер, які вока звычайна не
адрознівае. У мастацкіх тэкстах дадзены прымет-
нік ужываецца вельмі рэдка, і ўжо праз гэта кожнае
яго выкарыстанне само па сабе прыцягвае ўвагу:
*Газетная кампанія, узнятая супраць мяне Лінам,
выклікала ультрафіялетавы настрой* (А. Мрый.
Запіскі Самсона Самасюя). А ў дадзеным кантэк-
це можна гаварыць пра прыём сінестэзіі, надзвы-
чай удала прыменены аўтарам. Настрой не проста
атрымаў пэўную афарбоўку, а нейкую незвычай-
ную, рэдкую, звышколеравую. І інтэрпрэтаваць гэ-
тую афарбоўку кожны можа па-свойму. Інтэрпрэ-
тацыя, як заўважае В. Кухарэнка, – гэта “засаенне
ідэйна-эстэтычнай, сэнсавай і эмацыянальнай ін-
фармацыі мастацкага твора, якое ажыццяўляецца
шляхам аднаўлення аўтарскага бачання і пазнання
рэчаіснасці” [4, с. 11]. Таму і ўспрыманне падобных
фрагментаў будзе строга індывідуальнае.

Такім чынам, мы прааналізавалі спецыфіку вы-
карыстання элементаў колеракода “фіялетава-
вы” ў мове твораў беларускіх пісьменнікаў. Найбольшай
частотнасцю вызначаюцца лексемы *фіялетава* і
ліловы, часам уводзіцца ў кантэкст слова *бэзавы*,
і толькі ў адзінкавых выпадках ужываюцца пры-
метнікі *лавандавы* і *ультрафіялетава*. Разам з
тым сістэма колеравых кампазітаў са значэннем
фіялетавага адценняў дастаткова разгалінаваная.
Прынцыпова важнай бачыцца лексіка-граматыч-
ная характарыстыка колераабазначэнняў: выка-
рыстоўваюцца ў літаратурных творах, як правіла,
прыметнікі. Зрэдку сустракаюцца назоўнікі: *Шоўк
ліловасцю аздобіў плечы* (У. Дубоўка) – і дзеясловы:
Над гарызонтам... лілавела даўгаватая хмарка
(У. Карпаў). Папулярнае ў сучаснай моладзі слова
фіялетава ні разу, дарэчы, не зафіксаванае ў мас-
тацкіх творах, не мае дачынення да колеру, а выра-
жае значэнне абыякавасці: *Мне гэта фіялетава ў
сэнсе Мне ўсё роўна*. У адрозненне ад кодаў “сіні” і
“блакітны” код “фіялетава” практычна не рэалізуе
значэнне далі, недасягальнасці, але шырока прад-
стаўлены пры апісанні афарбоўкі марскіх насельні-
каў і ў пейзажных замалёўках. Можна сцвярджаць,
што лексемы са значэннем фіялетавага колеру вы-
значаюцца ў мастацкіх тэкстах айчынных аўтараў
істотнай адметнасцю, арыгінальнасцю і своеасаблі-
вым вобразна-выяўленчым патэнцыялам.

Спіс літаратуры

1. Булыка, А. М. Слоўнік іншамовных слоў / А. М. Бу-
лыка. – Мінск, 1993.
2. Russell, B. Human knowledge : Its scope and limits /
B. Russell. – New York, 1948.
3. Tokarski, R. Semantyka barw we współczesnej polszczyź-
nie / R. Tokarski. – Lublin, 1995.
4. Кухаренко, В. А. Интерпретация текста / В. А. Ку-
харенко. – М., 1978.

ФІЯЛЕТАВЫ КОЛЕР І ЯГО АДЦЕННІ

Адзін з колераў вясёлкі – фіялетава. Колер з адценнем таямніцы і містыкі, раскошы і велічы. Фіялетава колер, здаецца, самы супярэчлівы, бо ён аб'ядноўвае ў сабе дзве супрацьлегласці: халодны сіні і гарачы чырвоны (у слоўніку У. Даля знаходзім: *фиолетовый* 'сине-багровый, густой сине-алый')¹. У "Тлумачальным слоўніку беларускай мовы" чытаем: *фіялэтавы* 'сіні з чырванаватым адценнем; колеру фіялкі'². Цяжка дакладна вызначыць, што гэта за колер (як выглядае), бо фіялетава "мае шмат твараў", і наша вока кожны раз па-рознаму яго ўспрымае. Магчыма, таму ў беларускай мове існуе шмат слоў, якія мы выкарыстоўваем для назвы фіялетавага і яго адценняў: *фіялкавы* 'які мае колер фіялкі, фіялетава', *ліловы* 'светла-фіялетава; колеру бэзу ці фіялкі', *бэзавы* 'бледна-ліловы; колеру бэзу, расліны з блакітна-ліловымі кветкамі', *аметыстава* 'які мае колер аметысту, каштоўнага каменя фіялетавага альбо фіялетавага з блакітным адценнем колеру', *лавандавы* 'які мае колер лаванды, расліны з блакітна-фіялетавамі або фіялетавамі кветкамі', *пурпурны*, *пурпуровы* 'чырвоная-фіялетава; яркачырвоны з фіялетавым адценнем'³. Акрамя таго, можна яшчэ прывесці назвы *слівовы*, *ажынавы*, колер *фуксіі* і інш. Як бачым, большасць лексем – вытворныя ад назваў раслін. І гэта не дзіўна: фіялетава колер шырока распаўсюджаны ў раслінным свеце (узгадайце, якую афарбоўку маюць бэз, архідэя, цыкламен, лаванда, фіялкі, браткі).

Усе назвы колераў, фарбаў можна ўмоўна падзяліць на дзве групы: старажытныя (напрыклад, *чорны*, *белы*, *сіні*) і адносна новыя, якія не былі вядомыя старажытнай мове, – запазычаныя. Так, найменні фіялетавага і яго адценняў адносяцца да другой групы. У розных мовах гэтыя лексемы маюць аднолькавыя карані (за рэдкімі выключэннямі): 1) рус. *фиолетовый*, *фиалковый* 'сіні з малінавым адценнем; цёмна-ліловы; колеру фіялкі', укр. *фіолетовий*, *фіялковий* 'фіялетава; колеру фіялкі', польск. *fiolowy*, *fiolkowy* 'тс', славен. *vyoličast* 'фіялкавы', чэш. *fialový* 'фіялетава', славац. *fialový* 'тс', *fialkový* 'колеру фіялкі', в.-луж. *fjalkowy* 'тс', балг. *виолетов* 'фіялетава', літ. *violėtinis* 'фіялетава'; 2) рус. *лиловый* 'насычаны бэзавы; малінава-сіні; фіялкавы; светла-фіялетава', укр. *ліловий* 'ліловы', польск. *lilowy* 'ліловы; лілейны', *lila* 'ліловы', чэш. *lilový* 'тс', *lila* 'бэзавы', славац. *lilavý* 'тс', серб. *ліла* 'ліловы', балг. *лилав*, *лилов*, *светло-лилав* 'бэзавы' (параўн. балг. *люляк* 'бэз'); 3) рус. *пурпурный* 'яркачырвоны з фіялетавым адценнем', укр. *пурпурний*, *пурпуровий* 'тс', польск. *purpurowy* 'цёмначырвоны з фіялетавым адценнем; барвовы', чэш.

purpurový 'тс', балг. *пурпурен* 'тс'; 4) рус. *аметистовый* 'колеру аметысту; фіялетава, блакітна-фіялетава', укр. *аметистовий* 'тс', польск. *ametystowy* 'фіялетава', славац. *ametystový* 'колеру аметысту'; 5) рус. *лавандовый* 'светла-фіялетава; колеру лаванды', укр. *лавандовий* 'тс', польск. *lawendowy* 'тс', чэш. *levandulový* 'тс', славац. *levandulový* 'тс'; 6) у адну групу аб'яднаем лексемы са значэннем 'колер бэзу; блакітна-ліловы; бледна-ліловы' – бел. *бэзавы*, рус. *сиреневый*, укр. *бузковий*, польск. *bzowy*, чэш. *šerňkový*.

Для намінацыі фіялетавага колеру і яго адценняў у некаторых славянскіх мовах выкарыстоўваюцца лексемы з іншым каранем: параўн. славац. *orgovánový* 'бэзавы', серб. *љубичаст* 'фіялетава' (*љубица* 'фіялка'), балг. *морав* 'ліловы'.

Кратка разгледзім паходжанне некаторых лексем.

У беларускай мове слова *фіялэтава* з'явілася адносна позна – пасля XVIII ст. Першае значэнне было 'фіялкавы, колеру фіялкі'. Слова, хутчэй за ўсё, запазычана з польскай мовы [польск. *fioliet* 'фіялетава колер', *fiolietowy* 'тс', старое польск. *fialek* (XVII – XVIII стст.), *fioliek* 'фіялка', ст.-польск. *fialka* 'тс'], у якую трапіла з заходнееўрапейскіх (параўн. ням. *violett* 'фіялетава' – с.-в.-ням. *viol* 'фіялка', франц. *violet* 'фіялетава' – *violette* 'фіялка', англ. *violet* 'фіялетава', 'фіялка') і ўзыходзіць да лацінскага *viola* 'фіялка', 'фіялетава'⁴. Паходжанне апошняга не высветлена. У славянскія мовы трапіла праз нямецкую (ням. *Veilchen*, *Veil* 'фіялка' ад с.-в.-ням. *viel* < *vīol*)⁵.

Прыметнік *ліловы* 'светла-фіялетава' ў беларускай мове з'явіўся каля XIX ст. Слова запазычана з рускай мовы – *лиловый*, у якую прыйшло праз ням. *lila* ці франц. *lilas* 'бэзавы, ліловы' (вядома з XVII ст.) з араб. *lilāk* 'бэз' < ст.-інд. *nīlas* 'цёмна-сіні'⁶ (параўн. хіндзі *ніл* 'індыга', *нілā* 'сіні' < перс. *нил* 'сіняя фарба')⁷.

Прыметнік *лавандавы* паходзіць ад назоўніка *лаванда* 'расліна *Lavandula*, якая выкарыстоўваецца ў парфумерыі і медыцыне' (мае блакітна-фіялетава ці фіялетава колер кветак). У беларускую мову слова *лаванда* трапіла з польскай – *lawenda*, *lawanda*, *lawendula* (вядома з XVI ст.), у якую прыйшло з іт. *lavanda* 'тс' < ад лацінскага тэрміна лекавай расліны *lavanda*. Гэтую расліну выкарыстоўвалі пры мыцці – лац. *lavanda* 'тое, што трэба мыць' < *lavāre* 'мыць(ца)'⁸.

Мы рэдка ўжываем у гаворцы вытворны прыметнік *аметыстава* для назвы фіялетавага колеру (суфіксальнае ўтварэнне ад *аметыст* 'каштоўны мінерал фіялетавага колеру'). Гісторыя паходжання гэтага слова прыводзіць нас у Ста-

ражытнуну Грэцыю. Фракійскі бог віна Дыяніс закахайся ў цудоўную німфу Аметыс. Дзяўчына не адказала ўзаемнасцю, бо ўжо кахала простага юнака. Каб выратавацца ад Дыяніса, Аметыс папрасіла сваю заступніцу багіню палявання Артэміду абараніць яе. Багіня ператварыла дзяўчыну ў ліловы мігатлівы камень. Дыяніс, калі ўбачыў акамянелую Аметыс, захацеў яе ажывіць і стаў паліваць камень чырвоным віном. Камень набыў прыемнае фіялетавае адценне⁹. Так гэта ці не, але грэчаскае *amethystos* 'мінерал фіялетавага колеру' ў перакладзе з ст.-грэч. ἀ-μέθυστος абазначае 'вольны ад п'янства; які абараняе ад п'янства; сродак супраць ап'янення' (параўн. *amethystos* 'дзень, вольны ад п'янства', *methysos* 'п'яны', *methystēs* 'п'яніца' – усе ад *méthu* 'віно')¹⁰. А *аметыст* набыў сінонім – *камень Бахуса*.

Як адценне фіялетавага ў беларускай мове вядомыя *пурпур*, *пурпурны*, *пурпуровы*. Паходжанне не зусім дакладнае: магчыма, *пурпур* запазычана з ням. *Purpur* праз рус. *пурпур*, *пурпурный*¹¹ ці з лац. *purpura* праз польск. *purpura* (вядомы з XVI ст.)¹². Лацінскае ўзыходзіць да грэч. порфіра 'фарба з соку мідыі; тканіна, афарбаваная такім сокам'. Апошняе, магчыма, паходзіць з невядомай палеабалканскай мовы¹³. *Пурпурны*, *пурпуровы* – больш познія ўтварэнні ад *пурпур* (параўн. рус. *пурпурный*, польск. *purpuro* вядома з XVIII ст.).

Самым ужывальным з'яўляецца прыметнік *бэзавы*, суфіксальнае ўтварэнне ад бэз 'бэз, расліна *Syringa vulgaris*'. Слова паходзіць з польск. *bez* 'тс' (< прасл. **bъzъ*)¹⁴ (параўн. польск. *bzowy* 'бэзавы; колеру бэзу'). Трэба заўважыць, што ў дыялектах ужывальныя і словы *сірэневенькі* 'ліловы' (брасл.): *цвяты сірэневенькія*; *сірэнь* (*сірэня*, *срэнь*) 'бэз' (в.-дзв., мёр., слонім., гом., хойн., драг., леп.): *сірэнь ужо атцвіў*...¹⁵. Гэтыя лексемы – но-

выя запазычаныя з рускай мовы (рус. *сирень* 'тс' < ням. дыял. *Sirene, Syringe* 'тс'; апошняе з лац. *syrinx, syringa* 'тс' ад грэч. σύρις 'дудка')¹⁶.

¹ Даль, В. Толковый словарь живого великорусского языка / В. Даль. – М., 1991. – Т. 4. – С. 535.

² *Глумачальны слоўнік беларускай мовы*. – Мінск, 1983. – Т. 5, кн. 1. – С. 138.

³ *Глумачальны слоўнік беларускай мовы*. – Мінск, 1977 – 1984. – Т. 1 – 5.

⁴ Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка / М. Фасмер. – М., 1973. – Т. 4. – С. 192, 196.

⁵ Черных, П. Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка / П. Я. Черных. – М., 1994. – Т. 2. – С. 309.

⁶ *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы*. – Мінск, 1989. – Т. 5. – С. 310; Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка / М. Фасмер. – М., 1967. – Т. 2. – С. 497.

⁷ Черных, П. Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка / П. Я. Черных. – М., 1994. – Т. 1. – С. 481 – 482.

⁸ *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы*. – Мінск, 1989. – Т. 5. – С. 189.

⁹ Кун, Н. А. Легенды и мифы Древней Греции / Н. А. Кун. – М., 1992.

¹⁰ Bańkowski, A. Etymologiczny słownik języka polskiego / A. Bańkowski. – Warszawa, 2000. – Т. 1. – С. 10.

¹¹ *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы*. – Мінск, 2005. – Т. 10. – С. 229.

¹² Bańkowski, A. Etymologiczny słownik języka polskiego / A. Bańkowski. – Warszawa, 2000. – Т. 2. – С. 966.

¹³ *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы*. – Мінск, 2005. – Т. 10. – С. 229.

¹⁴ *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы*. – Мінск, 1978. – Т. 1. – С. 434.

¹⁵ *Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча*. – Мінск, 1984. – Т. 4. – С. 430.

¹⁶ *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы*. – Мінск, 2008. – Т. 12. – С. 92.

Ірына ЛАПУЦКАЯ,
малодшы навуковы супрацоўнік
аддзела славістыкі і тэорыі мовы
Інстытута мовы і літаратуры
імя Якуба Коласа і Янкі Купалы НАН Беларусі.

КАЛЯНДАР ПАМЯТНЫХ ДАТАЎ І ЮБІЛЕЙНЫХ ДЗЁН на 2010 год

САКАВІК

Працяг. Пачатак на с. 15.

13 сакавіка – 120 гадоў з дня нараджэння Канстанціна Елісеева (1890 – 1968), рускага і беларускага мастака тэатра, заслужанага дзеяча мастацтва Расіі

15 сакавіка – 160 гадоў з дня нараджэння Войслава Савіч-Заблоцкага (Вайніслава Казіміра Сулімы-Савіч-Заблоцкага; 1850 або 1849 – пасля 1893), паэта, прэзаіка, публіцыста. Пісаў на беларускай, польскай і рускай мовах

70 гадоў з дня нараджэння Ірыны Шыкуновай (1940 – 2006), спявачкі, педагога, народнай артысткі Беларусі

16 сакавіка – 70 гадоў з дня нараджэння Уладзіміра Карпава (1940 – 2006), мовазнаўцы

17 сакавіка – 100 гадоў з дня нараджэння Хведара Ільяшэвіча (1910 – 1948), паэта, прэзаіка, гісторыка, крытыка, грамадска-культурнага дзеяча. Жыў за мяжой

100 гадоў з дня нараджэння Аляксея Яфрэменкі (1910 – 1977), акцёра, заслужанага артыста Беларусі

70 гадоў з дня нараджэння Анатоля Дзянісьева (1940 – 1997), жывапісца і акварэліста

18 сакавіка – 75 гадоў з дня нараджэння Аляксандра Булыкі, мовазнаўцы

75 гадоў з дня нараджэння Пятра Грыгусевіча, жывапісца

19 сакавіка – 115 гадоў з дня нараджэння Тамаша Грыба (1895 – 1938), палітычнага і культурнага дзеяча, публіцыста

95 гадоў з дня нараджэння Васіля Матэвушава (1915 – 1974), паэта

75 гадоў з дня нараджэння Івана Кірэйчыка (1935 – 1996), паэта, прэзаіка

75 гадоў з дня нараджэння Вячаслава Фаменкі, артыста аперэты, заслужанага артыста Беларусі

Заканчэнне на с. 111.

ПАТРЭБНЫ І СВОЕЧАСОВЫ ДАПАМОЖНІК

Лепешаў, І. Я. Лінгвістычны аналіз тэксту : вучэбн. дапам. / І. Я. Лепешаў. – Мінск : Выш. школа, 2009. – 287 с. – Тыраж 1200 экз.

Курс “Лінгвістычны аналіз тэксту” займае важнае месца ў агульнай сістэме падрыхтоўкі настаўнікаў-філолагаў. Гэтая мовазнаўчая дысцыпліна прафесійна зарыентавана на школу, дае студэнтам “веды і навыкі, якія маюць самы непасрэдны выхад у школьную практыку выкладання літаратуры і мовы”. У 1981 г. выдавецтвам “Народная асвета” была апублікавана (з грыфам Міністэрства асветы) манаграфія І. Лепешава “Лінгвістычны аналіз літаратурнага твора”. Кніга атрымала высокую ацэнку. Новая праца І. Лепешава, пабудаваная ў адпаведнасці з цяперашняй вучэбнай праграмай курса, адрозніваецца ад ранейшай падвоеным памерам і структурай.

Першая частка дапаможніка складаецца з 9 параграфаў. Кожны з іх напоўнены свежым матэрыялам, у тым ліку з мастацкіх твораў, якія сталі вывучацца як у вышэйшай, так і ў сярэдняй школе ў апошнія 15 гадоў. У другой частцы кнігі падрабязна аналізуюцца творы, прадугледжаныя праграмай сярэдняй школы.

Новая кніга І. Лепешава дапаможа ліквідаваць недахоп у вырашэнні тэарэтычных і практычных задач лінгвааналізу, дазволіць глыбей зразумець сучасныя праграмныя творы. Важна і актуальна тое, што аўтар шырока выкарыстаў розныя жанры літаратурных твораў (вершаваныя, прэзідэнцкія, драматычныя), якія пераважна вывучаюцца ў школе і ВНУ, даволі падрабязна, пераканальна і аргументавана каменціруе іх, скарыстоўваючы розныя віды аналізу (лінгвістычны, стылістычны, тэксталагічны, літаратуразнаўчы), аддаючы перавагу лінгвістычнаму, паколькі слова з’яўляецца ўніверсальнай моўнай адзінкай. Вытлумачэнне моўных і маўленчых цяжкасцей праводзіцца на лексічным, фразеалагічным, фанетычным і іншых узроўнях, паслядоўна падкрэсліваецца дыялектычнае адзінства рознаўзроўневых элементаў мовы, а таксама выяўленчых, вобразна-эстэтычных сродкаў. Пры гэтым улічваюцца многія фактары: як лінгвістычныя, так і экстралінгвістычныя. Заканамернасць, нарматыўнасць моўных адзінак у тым ці іншым мастацкім творы характарызуецца з улікам дыяхраніі і сінхраніі, абгрунтоўваецца іх матывацыя.

Навуковыя, тэарэтычныя вывады і палажэнні І. Лепешаў падмацоўвае, спасылаючыся на шматлікія меркаванні аўтарытэтных беларускіх і замежных лінгвістаў. Змест вучэбнага дапаможніка вылучаецца многімі новымі фактамі, якія вельмі дарэчы “прасвятляюць” разуменне падзей, тэмы, ідэі твораў, аўтарскую пазіцыю, даюць магчымасць чытачу правільна ацаніць узаемаадносіны, думкі і ўчынкi дзейных асоб і асоб

“несцэнічных” (гэта вельмі арыгінальная аўтарская знаходка, адкрыццё) і тыя падзеі, якія адбываюцца ў пэўны гістарычны час. Гэта добра відаць з аналізу такіх твораў, як “Тутэйшыя” Янкі Купалы, “Хто смяецца апошнім”, “Дыпламаваны баран”, “Партызаны” Кандрата Крапівы, “Пінская шляхта” Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча і інш.

Лінгвістычны аналіз тэксту праводзіцца з улікам іншых сумежных дысцыплін. Паспяхова і дарэчы аналізуюцца факты дыялекталогіі, гісторыі і тэорыі беларускай літаратуры, стылістыкі, культуры маўлення, методыкі беларускай мовы і інш. Даследчык добра разумее складанасць мастацкага тэксту, розную функцыянальную і інфармацыйную накіраванасць структурных моўных адзінак. Асобныя параграфы кнігі прысвечаны тлумачэнню пасіўнай лексікі, мнагазначнасці, сінаніміі, рэдкаўжывальных, спецыяльных слоў і выразаў, фактаў, якія маюць дачыненне да пазамоўнай інфармацыі.

Паколькі вынікам лінгвістычнага аналізу павінен быць не пералік выяўленых сродкаў, а абгрунтаванае, лагічнае, разгорнутае, звязнае меркаванне, то невыпадкова ў другім раздзеле дапаможніка атрымалі падрабязны разгляд некаторыя творы беларускай мастацкай літаратуры. Цікавасць выклікае прыведзены аналіз п’есы “Пінская шляхта” В. Дуніна-Марцінкевіча. І. Лепешаў насуперак сцвярджэнням аўтараў іншых дапаможнікаў робіць істотную заўвагу: «У “Пінскай шляхце” няма ні аднаго скажонага беларускага ці польскага слова», і гутарка ніяк не можа ісці пра ўжыванне ў дарэвалюцыйны час беларускай шляхтай своеасаблівага жаргону з сумесі беларускіх і польскіх слоў.

Неабходна таксама адзначыць, што ў працэсе лінгвааналізу аўтар паспяхова карыстаецца рознымі метадамі: семантычна-стылістычным, супастаўляльна-стылістычным і эксперыментальным, усе яны скіраваны на выяўленне мастацкіх сэнсаў адзінак тэксту, якія абумоўлены пэўнай эстэтычнай функцыяй.

Вучэбны дапаможнік доктара філалагічных навук, прафесара Івана Лепешава “Лінгвістычны аналіз тэксту” – своечасовы і неабходны для паўнацэннага правядзення заняткаў. Кніга каштоўная яшчэ і тым, што яна мае глыбокую навуковую тэарэтычную і практычную накіраванасць. Аўтар здолеў прааналізаваць вялікую колькасць фактычнага матэрыялу розных жанраў мастацкай літаратуры, падрабязна даследаваў шматлікія факты і з’явы, якія дазволілі па-новаму ўбачыць ідэяна-тэматычны змест тэкстаў.

Васіль ШУР,

доктар філалагічных навук, прафесар.

МЕТОДЫКА І ВОПЫТ

Новая рэдакцыя правіл беларускага правапісу

Шаноўныя чытачы! У часопісе “Роднае слова” на працягу 2009 г. друкаваліся матэрыялы, прысвечаныя тлумачэнню асобных параграфіў Закона Рэспублікі Беларусь “Аб правілах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі”, які ўступае ў дзеянне з 1 верасня 2010 г. Мы працягваем публікацыю такіх матэрыялаў і спадзяёмся, што яны дапамогуць настаўнікам беларускай мовы засвоіць “Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі” ў новай рэдакцыі.

ПРАВАПІС ВЯЛІКАЙ І МАЛОЙ ЛІТАР

Працяг. Пачатак у №№ 1 – 12 за 2009 г.

§ 26. Вялікая і малая літары ў найменнях асоб, звязаных з рэлігіямі, назвах міфалагічных і казачных герояў

1. Вялікай літары пішуцца:

найменні найвышэйшых божастваў (бостваў) у рэлігійных культах, а таксама ўсе словы ў спалучэннях, якія змяшчаюць гэтыя назвы: *Бог, Саваоф, Алах, Яхве, Шыва, Вішну; Госпад (Гасподзь), Усявышні, Уладыка Нябесны, Усемагутны Бог, Святая Тройца, Бог Айцец, Бог Сын, Божы (Боскі) Сын, Бог Дух Святы, Святы Дух, Прасвятая Тройца, Божая (Боская) Маці, Прачыстая Уладычыца Нябесная, Прасвятая Дзева Марыя, Царыца Нябесная, Месія;*

прыметнікі, утвораныя ад слова *Бог*: *Божы (Боскі) суд, Божы (Боскі) храм, Божая (Боская) міласць;*

асабовыя імёны (і ўсе словы ў састаўных асабовых назвах, акрамя агульных назваў) заснавальнікаў рэлігійных вучэнняў, а таксама біблейскіх асоб (апосталаў, прарокаў, святых і інш.): *Ісус Хрыстос, Буда, Брахма; Іаан Хрысціцель, Святы Павел;*

імёны легендарных і міфічных асоб, язычніцкіх багоў: *Антэй, Зеўс, Тытан, Венера, Фурыя, Дажбог, Жыжаль, Пярун, Цмок, але як агульныя назвы: пярун – удар гromу, іуда (юда) – здраднік, цмок – змей, тытан – волат, фурыя – злосная істота;*

уласныя назвы ўяўных і казачных істот, герояў літаратурных твораў: *Папялушка, Чырвоная Шапачка, Калабок, Снягурка, Дзед Мароз, Баба Яга, Пегас, Буцэфал, Атлант, але як агульныя назвы: дзед-мароз – ёлачнае ўпрыгожанне, баба-яга – агідная старая, буцэфал – стары конь, атлант – у архітэктуры;*

агульныя назвы істот, а таксама з’яў і прадметаў, калі яны персаніфікуюцца, выступаюць у ролі

імёнаў герояў літаратурных твораў (у казках, байках і інш.): *Мядзведзь, Воўк, Ліса (Ліска), Заяц (Зайка), Асёл, Каза-дзераза, Коцік-варкоцік, Варона, Сарока-белабока, Воран, Певень, Бусел-клекатун, Карась-лежабок, Сонца, Праўда, Крыўда і інш.*

2. З малой літары пішуцца:

слова *бог (гасподзь)* ва ўстойлівых выразках, звязаных з выказваннем розных пачуццяў у прастамоўі, а не са зваротам да Бога паводле рэлігійнай абраднасці і ўяўленняў: *бог яго ведае, божа (божачка) ты мой, божа збаў, дай божа, крый бог (божа), не давядзі бог (божа, гаспадзі), ратуй божа, дзякаваць (дзякуй) богу (табе, гаспадзі), бог з табой (з ім, з вамі), алах з ім;*

слова *бог* з агульным значэннем боства ў спалучэнні з асабовай назвай або з назоўнікам з агульным значэннем у родным склоне: *старажытны славянскі бог Пярун, бог сонца Дажбог, Сварог – бог неба;*

агульныя назвы ўяўных істот: *архангел, анёл, херувім, фея, муза, дамавік, лясун, русалка, гном, троль, здань, хохлік і інш.*

Каментарый. Параграф “Вялікая і малая літары ў найменнях асоб, звязаных з рэлігіямі, назвах міфалагічных і казачных герояў” уведзены ў правілы ўпершыню. Гэта зроблена з мэтай упарадкавання правапісу вялікай і малой літар у названай групе найменняў. Неабходнасць і мэтазгоднасць такога параграфу прадыхтавана перш за ўсё зменамі ў сучаснай пісьмовай практыцы, дзе ў апошнія два дзесяцігоддзі шырока распаўсюдзілася напісанне вялікай літары ў словах *Бог, Гасподзь, Усявышні, Царыца Нябесная і г. д.* Таму нарматыўнае замацаванне такіх напісанняў цалкам заканамернае і апраўданае. Яно будзе садзейнічаць павышэнню аднастай-

насці перадачы падобных напісанняў у сучаснай пісьмовай практыцы, а таксама паслужыць сведчаннем павягі да гэтай актуальнай для беларускага грамадства сферы духоўнага жыцця. Гэтым правілам рэгламентуецца правапіс вялікай і малой літар у назвах, звязаных з іншымі рэлігіямі, што складае асаблівую цяжкасць для карыстальнікаў беларускай мовы.

У § 26 таксама ўсталёўваецца напісанне вялікай і малой літар у найменнях легендарных і міфічных асоб, язычніцкіх багоў; уласных назвах уяўных і казачных істот, герояў літаратурных твораў; агульных назвах істот, а таксама з’яў і прадметаў, калі яны персаніфікуюцца, выступаюць у ролі імёнаў герояў літаратурных твораў (у казках, байках і інш.).

Пры вывучэнні гэтага правіла неабходна звярнуць увагу на наступныя моманты.

1. З вялікай літары пішуцца не толькі ўсе найменні найвышэйшых бостваў ва ўсіх рэлігійных культах (*Яхве, Шыва, Вішну, Гасподзь*), але і ўсе словы ў спалучэннях, якія змяшчаюць гэтыя найменні (*Бог Дух Святы, Прасвятая Тройца, Прачыстая Уладычыца Нябесная*).

2. Неабходна адрозніваць напісанне вялікай літары ў імёнах легендарных і міфічных асоб, язычніцкіх багоў (*Антэй, Зеўс, Тытан, Венера, Пярун, Цмок*) і малой літары ў адпаведных агульных назвах (*пярун* – удар гromу, *іуда* / *юда* – здраднік, *цмок* – змей, *тытан* – волат, *фурыя* – злосная істота).

3. Таксама адрозніваецца напісанне вялікай літары ва ўласных назвах уяўных і казачных істот, герояў літаратурных твораў (*Дзед Мароз, Баба Яга, Буцэфал, Атлант*) і малой літары ў аналагічных словах, калі яны ўжываюцца як агульныя назвы (*дзед-мароз* – ёлачнае ўпрыгожанне, *баба-яга* – агідная старая, *буцэфал* – стары конь, *атлант* – у архітэктуры).

4. Пэўныя цяжкасці можа выклікаць напісанне малой літары ў назоўніках, якія з’яўляюцца агульнымі назвамі жывых істот і разнастайных з’яў і прадметаў (*заяц, ліса, воўк, мядзведзь, дрэва, сонца, праўда*), і вялікай літары, калі яны персаніфікуюцца, выступаюць у ролі імёнаў герояў літаратурных твораў (*Заяц, Ліса, Воўк, Мядзведзь, Дрэва, Сонца, Праўда*). Напрыклад: *Праз дарогу перабег шэры заяц; Толькі ў вельмі рэдкіх выпадках воўк можа напасці на чалавека; але: Прыйшоў аднойчы Заяц да Мядзведзя і кажа: “Хадзем са мной на агарод капусту секчы”*. Тое ж самае датычыцца і пераносных вобразных назваў жывых істот: *Рыжая* (пра лісу), *Касаланы* (пра мядзведзя) і інш.

5. Трэба цвёрда засвоіць, што з малой літары пішацца слова *бог* ва ўстойлівых выразах, не звязаных са зваротам да *Бога* паводле рэлігійнай абраднасці: *бог яго ведае, бог з табой* (з ім, з вамі).

Таксама з малой літары пішацца слова *бог*, калі яно ўжываецца ў спалучэнні з асабовай назвай: *славянскі бог Пярун, бог сонца Дажбог*. З малой літары пішацца слова *бог* у формах множнага ліку, а таксама ў значэнні аднаго з мноства багоў або ў пераносным: *багі Парнаса, пантэон багоў, бог вайны*.

6. Агульныя назвы *апостал, прарок, мучанік* і іншыя перад асабовымі імёнамі пішуцца з малой літары: *апостал Павел, прарок Ілья*. Калі гэтыя словы стаяць пасля асабовых імёнаў, то яны могуць пісацца праз злучок (*Ілья-прарок*).

7. Новымі правіламі ўстанаўліваецца напісанне вялікай літары ў словах, якія абазначаюць найважнейшыя для хрысціянскай традыцыі паняцці і ўжываюцца ў значэнні ўласных імёнаў: *Слова* (*Спачатку было Слова*), *Крыж Гасподні, Страшны Суд, Святы Дух*; але: *святым духам* – невядома чым, нічым (жыць, існаваць).

8. З вялікай літары пішуцца прыметнікі, утвораныя ад слоў *Бог, Госпад* (*Гасподзь*): *Гасподняя воля, Боская міласць*, але: *божая кароўка*.

§ 27. Вялікая і малая літары ў геаграфічных і астранамічных назвах

1. З вялікай літары пішуцца:

уласныя назвы прыродных геаграфічных аб’ектаў: кантынентаў, гор, рэк, азёраў, лясоў, балот і інш.: *Еўразія, Антарктыда, Аўстралія, Альпы, Кардыльеры; Манблан, Арарат; Везувій, Фудзіяма; Дняпро* (*Днепр*), *Нёман, Прыпяць; Вікторыя, Ківач; Нарач, Свіцязь; Гібралтар, Басфор; Тайвань, Готланд, Сахалін; Таймыр; Сахара, Гобі; Акіянія, Адрыятыка; Палессе, Панямонне, Задняпроўе; Струціна, Бель; Вялле, Ельня, Налібокi; Кручок, Альховец;*

уласныя назвы краін, іх аб’яднанняў і частак, паселішчаў і іх частак, урочышчаў: *Беларусь, Кітай; Бенілюкс, Антанта; Запарожжа, Сібір; Мінішчына, Лепельшчына, Случчына, Навагрудчына; Мінск, Токіа, Мазыр, Орша; Вязынка, Мікалаеўшчына, Слабада; Вал, Падол, Зарэчча, Цэнтр; Усход, Вясянка, Зялёны Луг; Ляды, Паддуб’е; Цагельня, Царковішча, Кальварыя; Ніўкі, Камяніца;*

уласныя назвы астранамічных аб’ектаў: *Андрамеда; Стажары, Валапас; Сонца, Вега; Зямля, Юпітэр; Месяц, Фобас;*

назвы напрамкаў свету ў пераносным значэнні назваў адпаведнай групы краін або тэрыторыі: *Захад* (краіны заходняй часткі Еўропы разам з ЗША), *Усход* (азіяцкія краіны), *народы Поўначы; пачатковая службовая частка ў іншамоўных уласных геаграфічных назвах, якая пішацца з імі праз злучок: Дан-Лэры* (горад), *Дэ-Кастры* (горад), *Ла-Пампа* (правінцыя), *Ла-Манш* (праліў), *Лос-Анджэлес* (горад);

іншамоўныя родавыя агульныя назвы ў складаных уласных геаграфічных назвах: *Рыа-Грандэ*

(рыя – рака), Лоб-Нор (нор – возера), Ісык-Куль (куль – возера), Пуэрта-Рыка (пуэрта – порт);

часткі складаных уласных геаграфічных назваў, што пішуцца праз злучок (назоўнікі, прыметнікі): *Аўстра-Венгрыя, Эльзас-Латарынгія, Давыд-Гарадок, Брэст-Літоўскі, Буда-Кашалёва, Мінск-Мазавецкі, Картуз-Бяроза;*

першае слова ў састаўных уласных геаграфічных і астранамічных назвах: *Атлантычны акіян, Ціхі акіян, Паўночны полюс, Балтыйскае мора, Мінскае мора, Берынгаў праліў, Белае возера, Асіповіцкае вадасховішча, Лысая гара, Бярэзінскі біясферны запаведнік, Палярная зорка;*

усе часткі складанага прыметніка ў састаўных уласных назвах, калі такія часткі пішуцца праз злучок: *Азіяцка-Ціхаакіянскі рэгіён, Мінска-Маладзечанскае ўзвышша, Дняпроўска-Бугскі канал, Паўночна-Заходні край;*

усе знамянальныя словы ў афіцыйных уласных назвах дзяржаў і іх аб’яднанняў: *Рэспубліка Беларусь, Садружнасць Незалежных Дзяржаў, Расійская Федэрацыя, Злучаныя Штаты Амерыкі, Аб’яднаныя Арабскія Эміраты, Арабская Рэспубліка Егіпет, Кітайская Народная Рэспубліка, Дзяржава Кувейт, Вялікае Княства Літоўскае, Рускае і Жамойцкае;*

усе знамянальныя словы ў вобразных састаўных уласных геаграфічных і астранамічных назвах, калі гэтыя ўласныя назвы ўжываюцца без агульнай родавай назвы: *Стары Свет* (краіны Еўропы і Азіі), *Блізкі Усход, Чорная Афрыка, Крайняя Поўнач, Старыя Дарогі* (горад), *Зямля Каралевы Мод, Дзікі Захад* (у ЗША); у назоўным і родным склонах у спалучэнні з агульнай родавай назвай: *туманнасць Конская Галава, бухта Залаты Рог, астравы Паўночная Зямля, праліў Матачкін Шар; мыс Добрай Надзеі, астравы Каралевы Шарлоты, заліў Святога Лаўрэнція.*

2. З малой літары пішуцца:

агульныя родавыя назвы геаграфічных, астранамічных і іншых падобных аб’ектаў у складзе ўласных назваў: *Афрыканскі кантынент, Атлантычны акіян, Уральскія горы, гара Казбек, рака Вілія, возера Свіцязь, пустыня Сахара, Белавежская пушча, зорка Венера, Лагойскі тракт, вуліца Касманаўтаў, праспект Незалежнасці, плошча Перамогі, Князь-возера, Сапун-гара;*

службовыя часткі ў складзе састаўных уласных геаграфічных найменняў: *Франкфурт-на-Майне, Рыа-дэ-Жанэйра, Па-дэ-Кале, Булонь-сэр-Мэр, Сьера-дэ-лас-Мінас, Дар-эс-Салам, Салам-і-Гомес.*

Каментарый. У цэлым правілы правапісу вялікай і малой літар у геаграфічных і астранамічных назвах засталіся без змен. Разам з тым, вывучаючы іх, неабходна засяродзіць увагу на некаторых момантах, якія могуць выклікаць пэўныя цяжкасці.

1. Згодна з правілам, што “ўсе знамянальныя словы ў афіцыйных уласных назвах дзяржаў і іх

аб’яднанняў” пішуцца з вялікай літары, будзе пісацца *Вялікае Княства Літоўскае* (поўная назва: *Вялікае Княства Літоўскае, Рускае і Жамойцкае*). Раней слова *княства* ў прыведзенай назве пісалася з малой літары.

2. Варта звярнуць увагу на правапіс вялікай літары ў афіцыйных назвах дзяржаў і дзяржаўных аб’яднанняў: *Рэспубліка Беларусь, Садружнасць Незалежных Дзяржаў, Расійская Федэрацыя.*

3. Асаблівая ўвага павінна быць звернута на правапіс вялікай літары:

а) у пачатковых службовых частках у складзе іншамоўных уласных геаграфічных назваў, якія пішуцца праз злучок: *Ла-Пампа* (правінцыя), *Ла-Мани* (праліў), *Лос-Анджэлес* (горад);

б) у іншамоўных родавых агульных назвах у складаных геаграфічных назвах: *Рыа-Грандэ* (рыа – рака), *Лоб-Нор* (нор – возера), *Ісык-Куль* (куль – возера), *Пуэрта-Рыка* (пуэрта – порт).

Параўнаем правапіс аналагічных частак у некаторых іншамоўных асабовых назвах: *Людвіг ван Бетховен, Леанарда да Вінчы, Кола дзі Рыенца, дзю Гар, дон Фердынанд, Лопэс дэ Вега, ле Карбюзье, Ібрагім-ага, Амар аш-Шарыф, Ібрагім-бей, Амад-задэ, Турсун-задэ, Кёр-аглы, Мамед-аглы, Сейф уль-Іслам, Зульфія-кызы, Амад эд-Дзін, Седах зуль-Факар, Сулейман-паша, Махамед эль-Куні і інш.*

4. Важна цвёрда засвоіць, што з вялікай літары пішуцца абедзве часткі складаных геаграфічных назваў, якія пішуцца праз злучок: *Аўстра-Венгрыя, Эльзас-Латарынгія, Давыд-Гарадок, Брэст-Літоўскі, Буда-Кашалёва і інш.* Аналагічна з вялікай літары пішуцца абедзве часткі складаных прыметнікаў у складзе састаўных геаграфічных назваў: *Азіяцка-Ціхаакіянскі рэгіён, Мінска-Маладзечанскае ўзвышша, Дняпроўска-Бугскі канал.*

5. У адпаведнасці з новымі правіламі з вялікай літары пішуцца назвы частак дзяржаў і кантынентаў, якія маюць тэрміналагічны характар: *Усходняя (Заходняя) Беларусь, Правабярэжная Украіна, Паўночная Італія, Сярэдняя Азія, Цэнтральная Амерыка.*

У адпаведнасці са сфармуляванымі ў гэтым параграфі правіламі, з вялікай літары пішуцца вобразныя геаграфічныя назвы: *Белакаменная* (пра Маскву). У састаўных вобразных геаграфічных назвах з вялікай літары пішуцца першыя словы: *Краіна белых буслоў, Краіна блакітных азёраў* (пра Беларусь), *Паднябесная імперыя* (пра Кітай), *Краіна ўзыходзячага сонца* (пра Японію), *Вечны горад* (пра Рым), *Краіна цюльпанаў* (пра Галандыю).

Працяг у наступным нумары.

Аляксандр ЛУКАШАНЕЦ,
Любоў КУНЦЭВІЧ,
Ірына КАНДРАЦЕНЯ.

Аўтары ахвяруюць ганарар на развіццё часопіса.

ВЫВУЧЭННЕ ЛЕКСІКІ І ФРАЗЕАЛОГІІ Ў ЛІНГВАКУЛЬТУРАЛАГІЧНЫМ АСПЕКЦЕ

РАЗДЗЕЛ “СЛОВА Ў ТЭКСЦЕ”, X КЛАС

У артыкуле разглядаюцца метады і прыёмы вывучэння тэм “Лексічнае значэнне слова”, “Стылістычныя магчымасці лексікі і фразеалогіі” (X клас) у лінгвакультуралагічным аспекце. Даюцца метадычныя рэкамендацыі настаўніку па выкарыстанні практычнага матэрыялу і метадычнага апарату вучэбнага дапаможніка “Беларуская мова” для X класа (2009) з мэтай фарміравання ў вучняў лінгвакультуралагічнай кампетэнцыі. Прыводзіцца дадатковы дыдактычны матэрыял (культурна афарбаваныя моўныя і маўленчыя сродкі, культуразнаўчыя тэксты), які забяспечвае рэалізацыю лінгвакультуралагічнага падыходу пры вывучэнні названых тэм.

Вывучэнне тэм “Лексічнае значэнне слова”, “Стылістычныя магчымасці лексікі і фразеалогіі” (X клас) у лінгвакультуралагічным аспекце прадугледжвае ўзмацненне семантычнага аспекту пры засваенні вучнямі нацыянальна маркіраваных моўных і маўленчых адзінак (назваў рэалій беларускай культуры, гаваркіх слоў, тапонімаў, устойлівых параўнанняў, фразеалагізмаў, прыказак, у якіх знайшлі адбітак факты айчынай гісторыі і нацыянальнай культуры). Гэта звязана з раскрыццём дэнататыўных (аб’ектыўных, фактычных) і канататыўных (дадатковых) значэнняў названых моўных сродкаў, выяўленнем іх паходжання, аналізам унутранай формы.

Так, з мэтай узбагачэння слоўніка вучняў нацыянальна маркіраванымі моўнымі адзінкамі даецца заданне ўстанавіць адпаведнасць паміж словамі і іх лексічнымі значэннямі:

а) <i>плытніцтва</i>
б) <i>цясларства</i>
в) <i>кравецтва</i>
г) <i>ганчарства</i>
д) <i>шавецтва</i> | 1) шыццё і рамонт абутку;
2) грубая апрацоўка драўніны, узвядзенне драўляных будынкаў;
3) выраб рэчаў гаспадарчага і дэкаратыўна-прыкладнага характару з гліны;
4) шыццё адзення;
5) лесасплаўная справа. |
|---|---|

(а-5, б-2, в-4, г-3, д-1)

Акцэнтаванню ўвагі дзесяцікласнікаў на безэквівалентных словах (у адносінах да рускай мовы) будзе спрыяць заданне падабраць аднаслоўныя беларускія адпаведнікі да рускіх словазлучэнняў: *кузнечное дело* (кавальства); *ремесло каменищика* (мулярства); *ремесло кожевника* (гарбарства); *изготовление деревянной посуды* (бондарства).

З мэтай развіцця ўмення вызначаць лексічнае значэнне слова, зыходзячы з яго марфемнай будовы, настаўнік можа пазнаёміць вучняў з некаторымі назвамі раслін, пададзенымі Элізай Ажэшкай у нарысах “Людзі і кветкі над Нёманам”: *маслянка*, *скрыпіца*, *хвашчай*, *шалястуха* (назвы раслін трэба запісаць на дошцы). Вуч-

ням даецца заданне ўстанавіць, апісанне якіх з указаных раслін прыводзіць пісьменніца.

- Нікляя фіялетавае кветка, якая, калі сціснуеш яе ў пальцах, злёгка паскрыпвае (*скрыпіца*).
- Калі выпявае насенне гэтай травы, торбачкі, у якіх яно знаходзіцца, пры самым маленькім дотыку вельмі мілагучна шалясцяць (*шалястуха*).
- Расліна, якая ад цэнтральнага сцябла выпускае мноства аголеных сцяблінак, як быццам тоненькіх хвосцікаў (*хвашчай*).
- Пры націсканні гэтая расліна пакідае на пальцах вадкасць, падобную да тлушчу. Кветка жоўтая і бліскучая, нібыта намазаная тлушчам (*маслянка*).

Для самастойнага выканання прапануецца практыкаванне 129 [1], пасля чаго даецца заданне пацвердзіць выказаную Э. Ажэшкай думку пра тое, што ў назвах раслін беларускі народ выявіў сваю “назіральнасць, выказаную вобразна і паэтычна, часам грубавата, але затое дакладна” [2, с. 459]. Настаўніку варта звярнуць увагу вучняў на гаваркія назвы раслін: *малачай* (сцябло выпускае белы сок, падобны да малака); *стрэлкі* (мае бязлістае тонкае сцябло з суквеццем наверху, чым нагадвае стралу; рус. *пастушья сумка*); *дзяды* (калючкі падобны да барады дзеда) і інш.

Настаўнік можа паведаміць, што, на думку вучоных, назва пустазелля *дзяды* сведчыць пра «сувязь гэтага слова са старажытным культам помінавання продкаў – *дзядоў*. Продкі, як вядома, усведамляліся... як абаронцы ад уздзеяння “нячыстай сілы”. Калючае пустазелле атрымала назву *дзяды*, паколькі яно выкарыстоўваецца як засцярога ад “нечысці”: снапы, пучкі гэтай расліны вешалі каля варот, дзвярэй хаты, каб адагнаць варожых духаў. Невыпадкава гэтая расліна называецца таксама *чартапалохам*, *чартагонам*» [3, с. 36].

З мэтай пашырэння ведаў вучняў пра пераносныя значэнні мнагазначных слоў (анімістычных метафар) даецца заданне вызначыць, якія

Вольга Уладзіміраўна Зелянко – малодшы навуковы супрацоўнік лабараторыі гуманітарнай адукацыі Нацыянальнага інстытута адукацыі. Закончыла Беларускі дзяржаўны педагогічны ўніверсітэт імя Максіма Танка, аспірантуру НІА. Працавала настаўнікам ва ўстановах адукацыі г. Мінска.

словы маюць наступныя лексічныя (прамое і пераноснае) значэнні:

1) драпежная жывёліна сямейства сабачых з вострай мордай і доўгім пушыстым хвостом; 2) хітры чалавек (*ліса*);

1) агульная назва паўзуноў з доўгім гнуткім целам без ног; 2) ліхі, каварны чалавек (*вужака*);

1) смоўж, які мае ракавіну і вельмі марудна рухаецца; 2) бязвольны, бесхарактарны чалавек (*слімак*);

1) птушка сямейства крумкачовых з чорнашэрым або чорным апярэннем; 2) нерастаропны, нехлямяжы чалавек (*варона*).

Дадатковае заданне – прывесці прыклады ўстойлівых параўнанняў з кампанентамі *ліса* (*ліс*), *вужака* (*вуж*), *варона* (*хітры як ліс*, *сцэле як ліс хвостом*, *выкручваецца як вуж*, *віцца вужакай*, *дурны як варона загуменная*).

Для замацавання ўмення вучняў размяжоўваць тыпы амонімаў настаўнік можа прапанаваць назваць беларускія літаратурныя псеўданімы, аманімічныя агульным назоўнікам: *Карусь Каганец* (Казімір Карлавіч Кастравіцкі) – *каганец* ‘прыстасаванне для асвятлення, пасудзіна з тлушчам і кнотам пасярэдзіне’; *Васіль Вітка* (Цімох Васільевіч Крысько) – *вітка* ‘скручаны лазовы або бярозавы дубец, якім прывязваюць, прымацоўваюць што-небудзь’ і інш.

Аналізуючы тэкст “Мараканскі чай” паводле Віталя Вольскага (практыкаванне 141), вучні могуць практыкавацца ў тлумачэнні семантыкі мнагазначнага слова *чай* і падборы з тэксту прыкладаў, якія ілюструюць ужыванне гэтага назоўніка ў розных значэннях:

чай – напітак, настоены на лісці чайнага дрэва (*Вельмі салодкі і духмяны, мараканскі чай прыемна ахалоджвае рот і горла*);

чай – высушанае і асобым спосабам апрацаванае лісце чайнага дрэва (*У медны чайнік засыпаецца зялёны чай...*).

Развіццю ўмення ствараць вуснае выказванне на прапанаваную тэму будзе спрыяць заданне расказаць пра спосабы прыгатавання чаю, вядомых вучням.

Запаўняючы табліцу 1, вучні змогуць практыкавацца ў падборы беларускіх адпаведнікаў да фразеалагізмаў рускай мовы і наадварот, у тлумачэнні значэння фразем. Трэба запоўніць пустыя ячэйкі табліцы, абпіраючыся на прыведзеныя ў дужках ключавыя словы-падказкі.

Запоўненая вучнямі табліца павінна мець наступны выгляд (табліца 2).

З мэтай фарміравання ў вучняў умення тлумачыць значэнне і паходжанне фразеалагізмаў настаўнік можа паведаміць, што многія фразеалагізмы ўтварыліся ў выніку скарачэння прыказак (так званыя прыказкавыя “абломкі”). Вучням прапануецца знайсці “схаваныя” ў прыказках фразеалагізмы:

Трапіў у нерат – ні ўзад ні ўперад (*трапіць у нерат* ‘аказацца ў непрыемным ці бязвыхадным становішчы’);

Паспееш з козамі на торг: і коз прадасі, і грошы праясі (*паспееш з козамі на торг* ‘не спяшайся’);

Прыйдзе коза да воза, ды не будзе сена (*прыйдзе коза да воза* ‘выказванне асуджэння каго-небудзь, упэўненасці, што хто-небудзь адумаецца’);

Старога вераб’я на мякіне не правядзеш [*стары (стрэляны) верабей* ‘вельмі вопытны, спрактыкаваны чалавек’; *на мякіне не правядзеш* ‘не ашукаеш, не перахітрыш’].

Для фарміравання патрэбнасці і ўмення карыстацца лінгвістычнымі слоўнікамі вучням даюцца пошукавыя заданні:

- Даведайцеся, якое значэнне мае амонім да слова *кол* ‘палка, шост з заостраным канцом’, і назавіце фразеалагізмы са значэннем ‘нічога няма’, у склад якіх уваходзіць кампанент *кол* (*кол* – даўнейшая мера ворнай зямлі; фразеалагізмы *ні кала ні двара, ні вала ні кала*).

- Высветліце значэнне ўстарэлага слова *ражон* і, улічваючы, што ражны выкарыстоўвалі

Табліца 1. Беларускія і рускія фразеалагізмы-адпаведнікі (заданне для выканання).

Беларускі фразеалагізм	Значэнне	Рускі фразеалагізм
<i>вадзіць дзяды</i>	драмаць седзячы	<i>клевать носом</i>
<i>плёткі старой цёткі</i>	беспадстаўныя чуткі, выдумкі, лухта	(<i>сказки</i>)
<i>дзвюх сарок за хвост трымаць</i>		<i>гоняться за двумя зайцами</i>
(<i>бізун</i>)	вельмі бедны	<i>гол как сокол</i>
<i>з незабітага ліса кажух шыць</i>	загадзя размяркоўваць прыбытак у яшчэ не зробленай справе	(<i>медведь</i>)
<i>за мухай з абухам</i>		<i>из пушки по воробьям</i>
(<i>пуга</i>)	нічога не дзейнічае на каго-небудзь	<i>как об стенку горох</i>

пры паляванні на мядзведзя, растлумачце паходжанне фразеалагізма *лезці на ражон* (*ражон* – востры кій; у час палявання ражны пахіла ўкопвалі ў зямлю і гналі на іх мядзведзя; *лезці на ражон* – рабіць што-небудзь рызыкаўнае; дзейнічаць, не думаючы пра вынікі).

• Даведайцеся, якое значэнне мае слова *капыл*, што ўжываецца ў маўленні шаўцоў, і растлумачце паходжанне фразеалагізма *на адзін капыл* ‘вельмі падобныя, аднолькавыя’ [*капыл* – кавалак дрэва ў форме ступні, які выкарыстоўваецца пры шыцці абутку; зыходная форма выслоўя – *зробленыя (нашытыя) на адзін капыл*].

Узбагачэнню слоўніка вучняў беларускімі прыказкамі спрыяюць практыкаванні 146, 147, а таксама заданне аднавіць прыказкі па апорных словах (выкананню задання можа дапамагчы сціслае апісанне маўленчай сітуацыі, у якой ужываецца “схаваная” прыказка):

праўда, вочы ‘кажуць, калі хто-небудзь прэрэчыць, не згаджаючыся з крытычнымі заўвагамі’ (*Праўда вочы коле*);

салавей, байка ‘кажуць, перапыняючы размову і запрашаючы госця да стала’ (*Салаўя байкамі не кормяць*);

песня, слова ‘кажуць у апраўданне, калі даводзіць гаварыць што-небудзь не зусім прыемнае’ (*З песні слова не выкінеш*);

баба, клопат, парся ‘гаворыцца, калі ў каго-небудзь пачынаюцца непрадбачаныя турботы, цяжкасці з-за непрадуманых дзеянняў, учынку’ (*Не мела баба клопату, купіла парся*).

Працягам працы з тэкстам паводле А. Рогалева “Перанесеныя назвы” (практыкаванне 149) можа стаць заданне прывесці прыклады супадзення ў гучанні тапонімаў з розных моў: у Францыі ёсць горад *Брэст*, у Беларусі – вёска *Парыж* (Віцебская вобласць), некалькі вёсак з назвай *Літва*.

Для таго каб пашырыць уяўленне вучняў пра аднолькавыя тапонімы ў розных мовах, рэкамендуецца пазнаёміцца з тэкстам “Шатландская Масква”:

Шатландская Масква

Масква як назва вёскі ёсць у Шатландыі. Прычым гэтая назва ўзнікла зусім не ў гонар былой сталіцы СССР. Паселішча *Масква* ў Шатландыі было заснавана яшчэ старажытнымі кельтамі на месцы надзвычай урадлівых зямель. На мове кельтаў “*мос*” – чарназём, а “*коу*” – бярога, значыць, *Масква* – “бярога ў чарназёме”. *Праўда*, у наш час жыхары маленькай шатландскай *Масквы* ганарацца, што імя іх паселішча сугучна з назвай сталіцы Расіі. І нават мясцовую рачулку назвалі *Волгай*. (Паводле В. Шура.)

Пасля чытання тэксту можа быць зададзена пытанне: “Як вы думаеце, што плануюць пабу-

Табліца 2. Беларускія і рускія фразеалагізмы-адпаведнікі (выкананае заданне).

Беларускі фразеалагізм	Значэнне	Рускі фразеалагізм
<i>вадзіць дзяды</i>	драмаць седзячы	<i>клевать носом</i>
<i>плёткі старой цёткі</i>	беспадстаўныя чуткі, выдумкі, лухта	<i>бабушкины сказкі</i>
<i>дзвюх сарок за хвост трымаць</i>	брацца адразу за дзве справы, дамагацца дзвюх розных мэт	<i>гоняться за двумя зайцами</i>
<i>голы як бізун</i>	вельмі бедны	<i>гол как сокол</i>
<i>з незабітага ліса кажух шыць</i>	загадзя размяркоўваць прыбытак у яшчэ не зробленай справе	<i>делитъ шкуру неубитого медведя</i>
<i>за мухай з абухам</i>	траціць шмат сіл, сродкаў на дробязі	<i>из пушки по воробьям</i>
<i>як пугай па вадзе</i>	нічога не дзейнічае на каго-небудзь	<i>как об стенку горох</i>

даваць у беларускай вёсцы Парыж, каб падкрэсліць яе падабенства да сталіцы Францыі?” (Памешаную копію Эйфелевай вежы.)

Заданне да практыкавання 150 патрабуе прывесці прыклады выказаў, якія могуць успрымацца і як устойлівыя, і як свабодныя спалучэнні слоў (*апусціць рукі, выносіць смецце з хаты, прыкусіць язык, сядзець на шыі і пад.*). Настаўнік можа прапанаваць вучням абгрунтаваць думку І. Лепешава: “Найбольшай вобразнасцю валодаюць фразеалагізмы, утвораныя з адпаведных свабодных словазлучэнняў, на фоне якіх яны ўспрымаюцца як жывыя метафары” [4, с. 17].

Змест урыўка з рамана Жуль Верна “Дзеці капітана Гранта” дазволіць прадэманстраваць здольнасць фразеалагізмаў вобразна адлюстроўваць рэчаіснасць:

– *Хто гэты палонны? – запытаў Паганель.*

– *Гэта чужаземец, – адказаў Талькай, – еўрапеец. У яго сэрца быка.*

– *Сэрца быка! Які дзіўны вобраз! Гэта азначае – мужны чалавек! – растлумачыў Паганель, перакладаючы сваім спадарожнікам вобразную прамову патагонца. – Дзе ж ён быў у апошні час?*

– *У правадыра індзейцаў, чалавека з двума языкамі і двума сэрцамі.*

– *Гэта азначае двудушнага і фальшывага чалавека... Калі вы пра яго апошні раз чулі?*

– *Даўно. З таго часу сонца двойчы прыносіла лета пампсам.*

Вучням даецца заданне падабраць да выказаў *сэрца быка* і *чалавек з двума языкамі і двума сэрцамі* беларускія і рускія адпаведнікі (пра смелага чалавека беларусы кажуць *не з палахлівых*, рускія – *не робкого десятка*; пра крывадушна-

га чалавека – *выпаўзень змяіны* (рус. *змея подколодная*), *крышыць буракі на абодва бакі* (рус. *и нашим и вашим*), *лістам сцелецца, а ўкусіць цэліцца*].

Практыкаванне 151 спрыяе ўзбагачэнню слоўніка вучняў нацыянальна маркіраванымі фраземамі: *абуць у лаці* ‘паступіць нядобрасумленна, ашукаць, падмануць’; *адрабляць шарварку* ‘без старання працаваць’; *аршын з шапкай* ‘вельмі малы, невысокі, нізкарослы’; *атрымаць гарбуза* ‘абняславіцца пры сватаўстве’; *вадзіць дзяды* ‘драмаць седзячы’; *мякіна ў галаве* ‘хто-небудзь бесталковы, някемлівы’; *мяняць быка на індыка* ‘дзеінічаць, рабіць неабдуманна, неабачліва; выбіраць горшае’; *пад кожную бочку шпунт* ‘той, хто любіць умешвацца ў многія справы’; *пустая малатарня* ‘чалавек, які займаецца пустымі размовамі; балбатун, пустаслоў’.

Задача практыкавання 153 – сфарміраваць у дзесяцікласнікаў уяўленне пра тое, што ў прыказках зафіксавана інфармацыя пра каштоўнасці нацыянальнай духоўнай культуры. Дапаўняючы пералік беларускіх прыказак, якія ілюструюць такія рысы нацыянальнага характару, як гасціннасць, працавітасць, любоў да роднай зямлі, вучні могуць прыгадаць парэміі *Госці лаваы не пераседзіць*, *Добраму госцю вароты самі расчыняюцца*; *Праца нікога не ганьбіць*, *Вочы страшацца, а рукі робяць*; *У сваім краі як у раі*, *Няма смачнейшай вадзіцы, як з роднай крыніцы* і інш. Пры ўзнікненні ў старшакласнікаў цяжкасцей настаўнік прапануе аднавіць прыказкі па пачатку:

Будзеш частаваць гасцей – будуць... (Будзеш частаваць гасцей – будуць прыходзіць гасцей); *Што маю, тым...* (Што маю, тым прымаю);

Гумно плача без гаспадара, а хата... (Гумно плача без гаспадара, а хата без гаспадыні); *Адклад не ідзе...* (Адклад не ідзе ў лад);

На Беларусі пчолы... (На Беларусі пчолы як гусі); *Радзіма – матка, чужына – ...* (Радзіма – матка, чужына – мачыха).

Развіццю ўмення тлумачыць сэнс афарызмаў спрыяе заданне пабудаваць ланцужок “Афарызм – аўтар – сэнс – сінанімічная прыказка”. На пачатковым этапе вучні павінны ўпарадкаваць “пераблытаныя” ячэйкі табліцы 3.

Паступова заданне ўскладняецца. Вучням трэба: а) самастойна вызначыць аўтараў крылатых слоў “*Дзе прайшло маленства, там пачынаецца Радзіма*” (К. Чорны); “*Раны гоцяцца часам, а дружбаю – гора*” (А. Куляшоў); “*Парожнім словам не грашы*” (С. Грахоўскі); б) растлумачыць сэнс гэтых выслоўяў; в) па магчымасці падабраць сінанімічныя беларускія прыказкі; г) прыгадаць рускія прыказкі-адпаведнікі і (або) рускія афарызмы на гэтую ж тэму.

Табліца 3. Беларускія афарызмы, іх сэнс.

Афарызм	Аўтар	Сэнс	Прыказка-сінанім
а	б	в	г
1. Вучыся, нябожа, вучэнне паможа.	1. Якуб Колас	1. Славы прагне той, хто не здольны набыць яе ўласным розумам.	1. Як дбаеш, так і маеш.
2. Другі баран – ні “бэ”, ні “мя”, а любіць гучнае імя.	2. Максім Багдановіч	2. Радзіма заўжды застаецца самым любімым месцам на зямлі.	2. Без навук як без рук.
3. Рупная пчала ўмее ў соты мёд сабраць і з горкіх кветак.	3. Кандрат Крапіва	3. Набывай веды – і станеш сапраўдным чалавекам.	3. Няма лепш за той куток, дзе вязалі пупок.
4. Мой родны кут, як ты мне мілы...	4. Янка Купала	4. Дбайны чалавек дасягае поспеху ў працы нават пры неспрыяльных умовах.	4. Колас, што зярнят не мае, угару лоб задзірае.

(а-1, б-4, в-3, г-2; а-2, б-3, в-1, г-4; а-3, б-2, в-4, г-1; а-4, б-1, в-2, г-3)

Настаўнік дае ўзор выканання задання на прыкладзе афарызма “*Не шукай ты шчасця, долі на чужым, далёкім полі*”: а) Янка Купала; б) “не трэба шукаць на зямлі месца, лепшага за радзіму”; в) Чужая старана пірагамі не накорміць; г) рус. *На чужой стороне и весна не красна*; “*И дым Отечества нам сладок и приятен!*” (А. Грыбаедаў).

Такім чынам, вывучэнне тэм “Лексічнае значэнне слова”, “Стылістычныя магчымасці лексікі і фразеалогіі” (Х клас) у лінгвакультуралагічным аспекце спрыяе засваенню вучнямі нацыянальна маркіраваных сродкаў беларускай мовы, развіццю ўменняў адэкватна ўжываць іх у маўленні, здабываць з тэкстаў культуразнаўчую інфармацыю, фарміраванню здольнасці карыстацца культуразнаўчымі звесткамі ў працэсе маўленчых зносін.

Спіс літаратуры

1. **Беларуская мова**: вучэб. дапаможнік для 10-га класа агульнаадукац. устаноў з беларус. і рус. мовамі навучання / Г. М. Валочка [і інш.]. – Мінск: Нац. ін-т адукацыі, 2009. – 256 с.
2. **Ажэшка, Э.** Людзі і кветкі над Нёманам / Э. Ажэшка // Выбр. тв. – Мінск, 2000. – С. 457 – 503.
3. **Коваль, У. І.** Чым адгукаецца слова: фразеалогія ў павер’ях, абрадах і звычаях / У. І. Коваль. – Мінск: Нар. асвета, 1994. – 48 с.
4. **Лепешаў, І. Я.** Моўныя самацветы / І. Я. Лепешаў. – Мінск: Нар. асвета, 1985. – 72 с.

Аўтар ахвяруе ганарар на развіццё часопіса.

Святлана МАРОЗ
Марына РЖАВУЦКАЯ

АПАВЯДАННЕ АБО КАЗКА ПАВОДЛЕ ПРЫКАЗКІ, ЯКАЯ СКІРОЎВАЕ НА РАЗВАЖАННЕ

УРОК РАЗВІЦЦЯ МАЎЛЕННЯ

Мэта і задачы: навучыць ствараць казку або апавяданне, абапіраючыся на змест прыказкі, адрозніваць жанры вуснай народнай творчасці, паглыбіць веды пра разнавіднасці казак;

выпрацоўваць уменне адбіраць моўныя сродкі ў адпаведнасці з тыпам і стылем тэксту, сістэматызаваць уласныя назіранні, складаць план казкі або апавядання;

развіваць вуснае і пісьмовае маўленне вучняў;

выхоўваць пачуццё любові і павагі да здабыткаў народнай мудрасці.

Абсталяванне:

1. Тэкст казкі.

2. Запіс на дошцы магчымых варыянтаў назвы казкі:

“Бярэ не сіла, а смеласць”;

“Людзей слухай, а свой розум май”;

“Ад добра добра не шукаюць”;

“Адна галава добра, а дзве (яшчэ) лепш”;

“Бачаннем не зловіш жураўля”;

“Беражонага і бог беражэ”;

“Блізка відаць, ды далёка дыбаць”;

“Ведай нашых”;

“Вучыцца ніколі не позна”;

“З кім павядзешся, ад таго і набярэшся”;

“Каб пазнаць чалавека, трэба з’есці з ім пуд солі”;

“Добры пачатак – палавіна справы”;

“Корань навукі горкі, ды плады яго салодкія”;

“Тара з гарою не сходзіцца, а чалавек з чалавекам сыдзецца”.

Тып урока: урок развіцця маўлення.

ХОД УРОКА

I. Арганізацыйны момант.

II. Паведамленне тэмы, мэты і задач урока.

• Уступнае слова.

Настаўнік. Сёння на ўроку мы будзем рыхтавацца да напісання апавядання або казкі па

Дадзены матэрыял урока можна выкарыстаць пры падрыхтоўцы вучняў да напісання творчых прац.

Пра падрыхтоўку да напісання апавядання або казкі паводле прыказкі, якая скіроўвае на разважанне, С. Мароз і М. Ржавуцкая распаўялі ў снежаньскім нумары за 2009 г.

прыказцы, навучымся адбіраць моўныя сродкі ў адпаведнасці з тыпам і стылем тэксту, сістэматызаваць ужо набытыя веды, складаць план казкі (апавядання).

Давайце падумаем, чаму ў фармулёўцы тэмы ўрока словы *казка* і *апавяданне* стаяць побач? (*Вучні адказваюць, настаўнік абагульняе.*)

Вучні. *Апавяданне* – гэта жанр эпічнай літаратуры, звычайна праявічны, які мае простую кампазіцыю, асноўваецца звычайна на адным эпізодзе, асобнай падзеі або здарэнні з жыцця героя. *Казка* – гэта жанр народнай творчасці, звычайна праявічнае апавяданне з шырокім выкарыстаннем вымыслу. Такім чынам, і апавяданне, і казка расказваюць пра нейкі факт, рэальны, жыццёвы ці фантастычны, выдуманы.

Настаўнік. А якія вы ведаеце разнавіднасці казак? (*Вучні адказваюць, настаўнік абагульняе.*)

Вучні. Казка ўзнікла ў глыбокай старажытнасці, задоўга да таго, як з’явілася пісьмовая літаратура. У сваім развіцці казка змянялася па змесце і форме, але ў кожную эпоху яна выяўляла светапогляд народа, асаблівасці яго светаўспрымання, адносіны да жыцця, настроі, імкненні, мары. Па тэматычных і жанравых асаблівасцях казкі падзяляюцца на тры групы: казкі пра жывёл, чарадзейныя казкі і сацыяльна-бытавыя.

Казкі пра жывёл – гэта самы старажытны від казкі, які ўзнік яшчэ на тым этапе развіцця грамадства, калі людзі адухаўлялі прыроду, надзялялі жывёл чалавечымі ўласцівасцямі (“Ліса і воўк”, “Мужык, мядзведзь і ліса” і інш.).

Чарадзейныя казкі – гэта казкі пра незвычайныя здарэнні, пра незвычайных герояў-асілкаў, чараўнікоў, чарцей, ведзьмаў і пад. (“Удовін сын”, “Асілак” і інш.).

Сацыяльна-бытавыя казкі – гэта казкі, у якіх асуджаюцца жорсткасць, прагнасць, хцівасць, здрадніцтва, высмейваюцца скнары, баязліўцы, гультай, абібокі. Героі такіх казак – простыя людзі, якія не валодаюць звышнатуральнай сілай, а перамагаюць ворагаў сваім розумам, мудрасцю, знаходлівасцю, кемлівасцю, дзейнічаюць у звычайных жыццёвых абставінах. Як бачым, сацыяльна-бытавая казка па сваіх асаблівасцях

Святлана Сяргееўна Мароз – мовазнаўца. Кандыдат філалагічных навук (2001). Закончыла Мінскі дзяржаўны педагагічны інстытут імя А. М. Горкага (1984). Працавала настаўнікам у СШ № 123 г. Мінска, асістэнтам кафедры беларускага мовазнаўства Беларускага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта імя Максіма Танка. З 2002 г. – дацэнт гэтай кафедры. Даследуе пытанні функцыянальнай граматыкі.

вельмі блізкая да апавядання. Падзеі, якія разгортваюцца ў названым эпічным жанры, прымушаюць нас задумацца, зрабіць нейкія важныя высновы.

III. Фармулёўка асноўнай думкі казкі (апавядання).

Настаўнік. У якасці назваў вашых будучых казак (апавяданняў) прапанаваны прыказкі. Як вы думаеце, чаму? Успомніце, які жанр вуснай народнай творчасці называецца прыказкай? (Вучні адказваюць, настаўнік абагульняе.)

Прыказка – кароткае вобразнае (нярэдка рыфмаванае) народнае выслоўе, якое мае павучальны характар, заключае ў сабе глыбокую думку. Нягледзячы на лаканічнасць і сцісласць знешняй формы, прыказкі вельмі шырокія па ахопе жыццёвых з’яў. У прыказках мы знаходзім выражэнне патрыятычных пачуццяў беларускага народа (*Жыць – радзіме служыць; Лепей смерць на полі, чым мукі ў няволі*), філасофскае абагульненне жыццёвых назіранняў (*Дыму без агню не бывае*), мудрыя парады на розныя выпадкі жыцця (*Не рабі ліхога і не бойся нікога*), асмяяння самахвальства (*Не кажы “гоп”, пакуль не пераскочыш*), баязлівасці (*Напужаў мех, дык і торба страшна*), прыдзірлівасці (*За шчэпку знойдзе прычэпку*), сквапнасці і эгаізму (*Сам не гам і другому не дам*). Словам, любая прыказка скіроўвае нас на развагі, прымушае задумацца над сваімі ўчынкамі і ўчынкамі іншых, вучыць нас быць сумленнымі людзьмі.

Цяпер давайце патлумачым змест некаторых прыказак, прапанаваных вам у якасці назвы. (Вучні адказваюць, настаўнік абагульняе.)

Бярэ не сіла, а смеласць – у жыцці бывае так, што рашучымі дзеяннямі можна лепш дасягнуць мэты, чым з дапамогай сілы; *Ад дабра дабра не шукаюць* – дасягнутае становішча задавальняе, і няма сэнсу мяняць яго; *Адна галава добра, а дзве (яшчэ) лепш* – трэба цаніць калектывны вопыт, прыслухоўвацца да парад разумных людзей; *Бачаннем не зловіш жураўля* – аднаго жадання ці мары дасягнуць мэты яшчэ мала, для гэтага трэба прыкласці пэўныя

намаганні; *Беражонага і бог беражэ* – прадбачлівасць і асцярожнасць дапамагаюць пазбегнуць небяспекі; *Блізка відаць, ды далёка дыбаць* – тое, што здаецца лёгка, чаго няцяжка дасягнуць, на самай справе не з’яўляецца такім, прывіднасць, падманнае ўяўленне прымаецца за сапраўднасць; *Ведай нашых* – гаворыцца з адчуваннем гонару за зробленае самім або супольна з іншымі, калі выраз не падмацаваны рэальнымі справамі, ён гучыць як пустое самахвальства; *З кім павядзешся, ад таго і набярэшся* – з кім сябруеш, да якой кампаніі далучышся, мімавольна засвоіш іх погляды і прынцыпы; *Каб пазнаць чалавека, трэба з’есці з ім пуд солі* – чалавек раскрываецца не адразу, каб уведаць яго, трэба нямала пабыць разам з ім, назіраць за яго паводзінамі і ўчынкамі ў розных абставінах.

IV. Складанне плана казкі (апавядання).

Настаўнік. Па сваёй кампазіцыі сацыяльна-бытавая казка і апавяданне аднолькавыя. Успомніце, калі ласка, які тып маўлення называецца апавяданнем? (Вучні адказваюць, настаўнік абагульняе.)

Вучні. *Апавяданне* – тып маўлення, у якім адлюстраваны пэўныя падзеі ў строгай храналагічнай паслядоўнасці. У кампазіцыйную схему апавядання ўваходзіць экспазіцыя, завязка, развіццё дзеяння, кульмінацыя і развязка.

Настаўнік. А цяпер давайце прачытаем казку і паспрабуем вызначыць у ёй усе названыя часткі. (Настаўнік чытае казку.)

Не сіла, а смеласць

Жыла ў адной вёсцы дзяўчына Марыля. Маленькая ўдалася ростам, дык усе яе не Марыляй звалі, а Марылькай. І сілу яна мела, як у таго камара.

Ды затое была Марылька такая смелая, што і хлопец другі не дакажа. Бывала, убачыць, што большы крыўдзіць меншага, – як ястраб налятае на крыўдзіцеля, і той адступае перад ёю.

Пачалі аднаго разу сяброўкі жартаваць з Марылькі:

– Ды ты не такая смелая, як думаеш. Схадзі вось уночы на могілкі, тады паверым.

– І схаджу! – адказвае Марылька.

Настала ноч. Марылька пакінула сябровак на вуліцы, а сама пабегла на могілкі. Бяжыць і не азіраецца. Каля могілак супынілася ды пайшла ціха. А каб не было страшна, заспявала песню.

Здарылася якраз, што ў тую ноч зладзеі абакралі аднаго гаспадара і везлі яго дабро каля могілак. Пачулі яны песню, напужаліся, кінулі воз ды пабеглі хавацца хто куды.

Падышла Марылька да воза. Здагадалася яна, што гэта зладзейская работа. Села на воз ды пагнала каня ў вёску.

Убачылі зладзеі, што тут усяго толькі адна малая дзяўчынка, кінуліся за ёю, але так і не дагналі.

Вярнула Марылька гаспадару ўсё дабро. Зарадаваўся гаспадар і даў ёй за гэта вялікія грошы. Купіла яна сабе новую сукенку, чаравікі, прыхарашылася так, што ўсе сяброўкі зайздросцяць ёй.

А зладзеі не могуць сабе дараваць, што такая малая дзяўчынка паразганяла іх, як зайцоў. Вось і надумаліся яны завабіць смялячку ў свой лес і адпомсціць ёй.

Прыехаў да Марылькі праз колькі дзён адзін з тых зладзеяў у сваты. Сабралася Марылька ў розведы да жаніха. Запрэгла яна сваю кабылку, села і паехала. Ехала яна, ехала, даехала да нейкага балотца. А за ім пайшоў такі густы лес, што носа не ўбіць. Прыязала яна да бярэзіны кабылку, а сама пайшла ў гушчар. Пралезла трошкі і ўбачыла прасвет, а на ім хатку. Падкралася да хаткі, глядзіць праз акенца, аж там зладзеі дзеляць дабро. Лаюцца, крычаць. Прыгледзелася Марылька і пазнала сярод іх таго, хто да яе ў сваты прыязджаў.

Завярнулася яна і пайшла хутчэй да кабылкі.

Прыехала Марылька дахаты і расказала ўсім, дзе зладзеі жывуць. Сабраліся хлопцы, зрабілі ў лесе аблаву і палавілі іх.

Зажылі з таго часу людзі ў той акаліцы ціха ды мірна.

Праўду бо кажуць: бярэ не сіла, а смеласць.

Настаўнік. Знайдзіце ў казцы кампазіцыйныя часткі. Зачытайце іх.

Вучні. Экспазіцыя – два першыя абзацы казкі; завязка – ад слоў “Пачалі аднаго разу сяброўкі...”; развіццё дзеяння – абзацы “Настала ноч”, “Здарылася якраз, што ў тую ноч...” і да “А зладзеі не могуць сабе дараваць, што...”; кульмінацыя – ад сказа “Сабралася Марылька ў розведы да жаніха” і да канца абзаца; развязка – “Прыехала Марылька дахаты...”

Настаўнік. А цяпер, абавіраючыся на кампазіцыйную схему апавядання, давайце складзем план нашага твора.

План

Экспазіцыя	1. А было гэта... [Жыў-быў у адной мясцовасці (вёсцы)...]
Завязка	2. Аднаго разу здарылася так...
Развіццё дзеяння	3. А ў той час якраз адбылося вось што...
Кульмінацыя	4. І тут раптам здарылася такое...
Развязка	5. Скончылася ўсё тым, што...
Эпілог	6. На маю думку, усё, што адбылося, вучыць нас...

V. Праца з тэкстам.

Настаўнік. Падумайце і адкажыце, як можна пачаць казку (апавяданне). Пра што трэба сказаць у экспазіцыі?

Марына Сяргееўна Ржавуцкая – мовазнаўца. Кандыдат філалагічных навук (2000). Заканчыла Мінскі дзяржаўны педагогічны інстытут імя А. М. Горкага (1984). Настаўнічала ў Мінску, працавала асістэнтам кафедры беларускага мовазнаўства Беларускага дзяржаўнага педагогічнага ўніверсітэта імя Максіма Танка. З 2004 г. – дацэнт гэтай кафедры. Даследуе пытанні мастацкага перакладу з блізкародных моў.

Вучні. У пачатку казкі трэба сказаць, калі і дзе адбылася падзея (месца і час), хто прымаў у ёй удзел. У гэтай частцы аўтар знаёміць свайго чытача з галоўнымі персанажамі.

Настаўнік. Пра што вы паведаміце ў тых частках казкі, якія называюцца завязка і развіццё дзеяння?

Вучні. У завязцы варта расказаць пра пэўны ўчынак героя. Гэта падштурхне да апісання наступных падзей.

Настаўнік. Якая частка будзе расказваць пра самы напружаны момант у вашай казцы?

Вучні. Самы напружаны момант – гэта кульмінацыя. У гэтай частцы найбольш поўна раскрываюцца характары галоўных герояў.

Настаўнік. А пра што вы напішаце ў развязцы?

Вучні. Развязка – заключны этап у развіцці дзеяння. Яна адыгрывае вельмі важную ролю ў творы: ад таго, як вырашаецца канфлікт, цалкам залежыць ідэйны змест твора. Пасля развязкі дзеянне ўжо не развіваецца.

Настаўнік. Так, але пасля развязкі можа быць яшчэ частка – эпілог. У эпілогу аўтар паведамляе пра далейшы лёс герояў, пра тое, як склалася іх жыццё, разважае над матывамі іх учынкаў, выражае свае адносіны да падзей і герояў. Паколькі тэма нашага ўрока “Апавяданне або казка паводле прыказкі, якая скіроўвае на разважанне”, то паспрабуйце закончыць сваю працу вывадам – прыказкай.

• Лексіка-стылістычная праца.

Настаўнік. Якія словы ў тэксце казкі вам былі незразумелыя? Патлумачце сэнс слова *розведы*. (*Розведы* – дзеянне паводле дзеяслова *разведаць*, распытваючы, назіраючы, даснацца пра што-небудзь.)

Пры дапамозе якіх сродкаў вы зможаце ў сваёй казцы (апавяданні) перадаць паслядоўнасць дзеянняў, іх працягласць, рух? Знайдзіце ў прапанаванай казцы і запішыце сабе тыя словы і выразы, якія перадаюць храналогію падзей. (*Вучні адказваюць, настаўнік абавольняе.*)

Вучні. Паслядоўнасць падзей у казцы “Не сіла, а смеласць” перадаецца пры дапамозе дзея-

словаў, што абазначаюць пачатак дзеяння (*пачалі, настала і да т. п.*), пры дапамозе слоў і выразаў з часавым значэннем (*аднаго разу, у тую ноч, праз колькі дзён, з таго часу*), пабочных слоў (*бывала*), рух – пры дапамозе дзеясловаў руху і канкрэтных фізічных дзеянняў (*набегла, прыйшла, падышла, падкралася, прывязала, убачыла*), працягласць дзеяння – шляхам паўтору дзеяслова (*ехала яна, ехала*).

Настаўнік. Якімі сродкамі апісваецца ў казцы галоўны персанаж, як перадаецца стаўленне да гераіні, якімі словамі ацэньваюцца яе паводзіны, характар?

Вучні. Характар гераіні, а таксама ацэнка яе паводзін перадаецца ў казцы пры дапамозе слоў з якасным значэннем (*такая смелая, такая малая, маленькая ростам, смялячка*), пры дапамозе параўнанняў (*як ястраб, налятае на крыўдзіцеля; сілу яна мела, як у таго камара*).

Настаўнік. Якія словы і выразы нам трэба ўключыць у тую частку, дзе мы будзем выражаць свае адносіны да падзей, апісаных у творы?

Вучні. У эпілогу казкі (апавядання) павінны быць такія выразы, як *на маю думку, на мой погляд, мне падаецца, думаецца і пад.*

• Арфаграфічная і пунктуацыйная праца.

Настаўнік. Звяртаю вашу ўвагу на напісанне некаторых слоў і пунктуацыйнае афармленне сказаў (варта паўтарыць правілы правапісу прыслоўяў, пастаноўкі знакаў прыпынку пры проста мове, у складаных сказах).

Паслухайце найлепшую мінулагоднюю казку (апавяданне) паводле прыказкі. [*Настаўнік называе заглавак, аўтара, чытае казку (апавяданне).*]

VI. Падагульненне.

Настаўнік. Такім чынам, казка (апавяданне) паводле прыказкі, якая скіроўвае на разважанне, мае традыцыйную кампазіцыйную будову: экспазіцыю, завязку, развіццё дзеяння, кульмінацыю і развязку. У эпілогу твора вы выкажаце свае адносіны да тых падзей і герояў, пра якіх пісалі, паразважаеце надсэнсавым зместам прыказкі.

VII. Напісанне першага (чарнавога) варыянта казкі (апавядання).

Рэдагаванне і аналіз першага варыянта: 2-3 вучні чытаюць напісанае, настаўнік з астамінімі вучнямі выпраўляюць, рэцэнзуюць.

VIII. Напісанне апошняга (чыставага) варыянта казкі (апавядання).

Кола гадоў

КАЛЯНДАР на 2010 год

Заканчэнне. Пачатак на с. 6.

100 гадоў таму выйшаў першы зборнік вершаў Якуба Коласа “Песні-жалбы”

90 гадоў таму заснаваны Беларускі трэці дзяржаўны тэатр (БДТ-3) у Гомелі. Існаваў да 1937 г.

90 гадоў таму створаны Нацыянальны акадэмічны тэатр імя Янкі Купалы

85 гадоў таму пачаў выходзіць літаратурна-мастацкі часопіс “Аршанскі маладняк”. Існаваў да 1928 г.

80 гадоў таму створаны Гомельскі тэатр рабочай моладзі. Існаваў да 1936 г.

80 гадоў таму створаны Нацыянальны акадэмічны народны аркестр Рэспублікі Беларусь імя І. Жыновіча

80 гадоў таму заснавана нелегальная газета для моладзі Заходняй Беларусі “Малады змагар”. Існавала да 1936 г.

75 гадоў з часу выдання літаратурна-навуковага часопіса “Калоссе”, які выходзіў у Вільні на беларускай мове да 1940 г.

70 гадоў з часу стварэння Дзяржаўнай акадэмічнай харавой капэлы Рэспублікі Беларусь імя Р. Шырмы

65 гадоў з часу выдання літаратурна-мастацкага і грамадска-палітычнага часопіса “Нёман”

60 гадоў таму створаны Нясвіжскі народны тэатр раённага Цэнтра культуры і адпачынку

60 гадоў таму створаны Слуцкі народны тэатр драмы і камедыі імя У. Галубка

55 гадоў таму створаны Беларускі рэспубліканскі тэатр юнага глядача

50 гадоў таму заснавана выдавецтва “Беларускі дом друку”

40 гадоў таму створаны Магілёўскі абласны тэатр драмы і камедыі імя Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча ў Бабруйску

40 гадоў таму пачаў выходзіць ілюстраваны культурна-гістарычны часопіс “Спадчына”. Да 1989 г. выходзіў пад назвай “Помнікі гісторыі і культуры Беларусі”

40 гадоў таму створаны Беларускі дзяржаўны акадэмічны музычны тэатр. Адкрыты 17 студзеня 1971 г.

30 гадоў таму створаны Гродзенскі абласны тэатр лялек

30 гадоў таму створаны народны фальклорна-этнографічны ансамбль Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта “Неруш”

30 гадоў таму створаны Тэатр-студыя кінаакцёра

25 гадоў таму створаны Беларускі тэатр “Лялька” ў Віцебску

20 гадоў з часу адкрыцця Літаратурна-мемарыяльнага музея-сядзібы Францішка Багушэвіча ў Кушылях

20 гадоў таму створаны Мазырскі драматычны тэатр імя Івана Мележа. Да 1994 г. называўся Беларускі эксперыментальны тэатр “Верасень”

20 гадоў таму створаны Мінскі абласны тэатр лялек “Батлейка” ў Маладзечне

20 гадоў таму створаны Мінскі духавы аркестр “Няміга”

10 гадоў таму адкрыты Мінскі музей Ваньковічаў, філіял Нацыянальнага мастацкага музея Беларусі

Паводле картатэкі БДАМЛМ.

Уладзімір САЎКО

АДУШАЎЛЁНЫЯ І НЕАДУШАЎЛЁНЫЯ НАЗОЎНІКІ, РОД І ЛІК НАЗОЎНІКАЎ

НАВУЧАННЕ НОРМАМ УЖЫВАННЯ НАЗОЎНІКАЎ НА ЎРОКАХ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ Ў XI КЛАСЕ

Вучэбнай праграмай для агульнаадукацыйных устаноў з беларускай і рускай мовамі навучання прадугледжана вывучэнне ў XI класе марфалагічных нормаў.

Марфалагічныя нормы беларускай літаратурнай мовы вызначаюць, як вядома, ужыванне слова ў словазлучэннях і сказах у адпаведнасці з уласцівымі яму граматычнымі катэгорыямі, правільнае ўтварэнне формаў слова.

Пры навучанні нормам ужывання назоўнікаў асаблівую ўвагу неабходна звярнуць на катэгорыі адушаўлёнасці / неадушаўлёнасці, роду, ліку і скланення.

Вывучэнне тэмы “Адушаўлёныя і неадушаўлёныя назоўнікі” можна пачаць з аналізу наступнай табліцы:

Разрад	Лексічныя паказчыкі	Граматычныя паказчыкі
Адушаўлёныя назоўнікі	Абазначаюць: а) назвы жывых істот: <i>чалавек, воўк, верабей, шчупак, авадзень</i> ; б) назвы міфалагічных істот: <i>лясун, русалка, гном</i> ; в) назвы цацак, механізмаў, падобных да чалавека: <i>лялька, ліса, робот</i> ; г) назвы шахматных фігур, карт: <i>ферзь, слон, валет</i> ; д) нежывых людзей: <i>тапелец, нябожчык</i> ; е) назвы некаторых страў: <i>шчупак, карп</i>	Форма вінавальнага склону множнага ліку супадае з формай роднага склону множнага ліку: <i>бачу сяброў, будаўнікоў</i> (у В. скл., у мн. л.) – <i>няма сяброў, будаўнікоў</i> (у Р. скл., у мн. л.)
Неадушаўлёныя назоўнікі	Абазначаюць: а) назвы прадметаў нежывой прыроды, з’яў і падзей рэчаіснасці: <i>дом, стол, навальніца, сустрэча</i> ; б) назвы раслін: <i>клён, ружа</i> ; в) сукупнасць жывых істот: <i>натоўп, армія</i> ; г) назвы мікраарганізмаў: <i>бактэрыя, бацыла</i>	Форма вінавальнага склону множнага ліку супадае з формай назоўнага склону множнага ліку: <i>бачу кнігі, ручкі</i> (у В. скл., у мн. л.) – <i>ляжаць кнігі, ручкі</i> (у Н. скл., у мн. л.)

Працуючы з табліцай, старшакласнікі павінны ўспомніць, на аснове чаго адбываецца размежаванне назоўнікаў на адушаўлёныя і неадушаўлёныя, што абазначаюць адушаўлёныя на-

зоўнікі, што – неадушаўлёныя, як іх адрозніць граматычна, ці заўсёды граматычная катэгорыя “адушаўлёнасць – неадушаўлёнасць” супадае з біялагічнай катэгорыяй “жывое – нежывое”.

Для фарміравання неабходных уменняў і навыкаў адзінаццацікласнікам варта прапанаваць наступныя практыкаванні:

1. Прачытайце назоўнікі і вызначце, якія з іх адушаўлёныя, якія – неадушаўлёныя. З выдзеленымі словамі ўтварыце словазлучэнні, ставячы назоўнікі ў форме вінавальнага склону.

Падбярэзавік, батальён, матыль, рой, чорт, сініца, вірус, кентаўр, судак (страва), сом, **табун, гном, туз, мядзведзь** (цацка), ведзьма, **адрасат, ферзь, дракон, мікроб, кароль** (назва карты), статуя, **язык** (палонны), **рамонак**.

2. Раскрыйце дужкі, выбіраючы форму слова ў адпаведнасці з марфалагічнымі нормамаі. Абгрунтуйце свой выбар.

1. Убачыць (цягнік, цягніка) мне давялося толькі ў васьмігадовым узросце. 2. Спачатку хлопчык даглядаў (гусі, гусей), потым, калі падрос, пасвіў (каровы, кароў). 3. Заўважыць (баравік, баравіка) у такім густым верасе было вельмі цяжка. 4. Калі з’явіліся сучасныя мікраскопы, вывучаць (бактэрыі, бактэрый) стала прасцей. 5. Я пабіў (кароль, караля) тузом. 6. Князь загадаў запрэгчы ў сані (мядзведзі, мядзведзяў) і пакатаць (госці, гасцей). 7. Кожнае пісьмо павінна знайсці (свой адрасат, свайго адрасата).

3. Знайдзіце ў сказах граматычныя памылкі, абумоўленыя парушэннем марфалагічных нормаў. Адрэдагуйце сказы.

1. У канцы жніўня і ў пачатку верасня дзед збіраў падасінавікаў і баравікоў. 2. Шафёр паставіў свайго грузавіка на стаянку. 3. У сувенірным кіёску госці з задавальненнем куплялі матрошкі. 4. У гэтым рыбгасе разводзяць карпы, шчупакі і стронгі. 5. Шукаючы лічынак розных насякомых, сініца ўважліва аглядала на грушы кожную галінку. 6. З наступленнем лета пастухі пераганялі атараў у горы.

Пры разглядзе тэмы “Род назоўнікаў” увагу вучняў неабходна засяродзіць на ўжыванні: 1) назоўнікаў, род якіх не супадае ў беларускай і рускай мовах; 2) назоўнікаў, што абазначаюць асоб паводле іх прафесійнай дзейнасці; 3) на-

Уладзімір Паўлавіч Саўко – дацэнт кафедры беларускага мовазнаўства Беларускага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта імя Максіма Танка, кандыдат педагагічных навук. Закончыў Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт (1984).

зоўнікаў агульнага роду; 4) нескланяльных назоўнікаў і абрэвіятур; 5) неадушаўлёных складаных назоўнікаў, якія пішуцца праз злучок.

Фарміраванню ўменняў захоўваць марфалагічныя нормы пры ўжыванні назоўнікаў, род якіх не супадае ў беларускай і рускай мовах, будуць садзейнічаць наступныя практыкаванні:

1. Запішыце словазлучэнні, дапісваючы канчаткі прыметнікаў у адпаведнасці з родам назоўнікаў. Параўнайце род назоўнікаў у беларускай і рускай мовах.

Бел... вуаль, упэўнен... поступ, прыгож... падпіс, дзік... гусь, паляўніч... сабака, няправільн... дроб, салдацк... шынель, зубн... боль, акуратн... запіс, доўг... цень, беларуск... жывапіс, залат... медаль, турэцк... цюль, яўн... фальш, балюч... мазоль, усеагульн... перапіс, дарожн... пыл.

2. Запішыце словазлучэнні па-беларуску. Абзначце род назоўнікаў.

Женская туфля, левая тапка, молотый цыкорий, вкусное яблоко, сухой пар, расцветшая валерьяна, старый комод, полосатый котёнок, трудная жатва, узкая бровь, высокий тополь, красивый шкаф.

3. Прачытайце сказы. Знайдзіце і выпраўце граматычныя памылкі, абумоўленыя няправільным вызначэннем роду назоўнікаў.

1. Была ўжо ноч, калі яны падаліся ў самы глыб лесу. 2. Праз заліты светам бор праходзіць жоўтая насып чыгункі. 3. Пахне ў хаце луговой рамонкай. 4. Я слухаю, як салавей свой трэль вядзе. 5. Каля хаты рос высокі таполь.

Пасля вучня трэба паведаміць, што назоўнікі, якія называюць асоб паводле іх прафесійнай дзейнасці, роду заняткаў і маюць нулявы канчатак, адносяцца да назоўнікаў мужчынскага роду: *прафесар, дырэктар, біёлаг, хірург, лектар* і інш. Азначэнні, што дапасуюцца да такіх назоўнікаў, ужываюцца ў мужчынскім родзе пры абазначэнні асоб і мужчынскага, і жаночага полу: *Пацыентаў прымае малады*

хірург Пятроўскі. – Сёння працуе малады хірург Пятроўская. Калі такія назоўнікі ўжываюцца з асабовымі імёнамі, род дзеясловаў-выказнікаў у форме прошлага часу залежыць ад роду асабовага назоўніка, які выступае ў сказе ў ролі дзейніка: **Выступаў новы лектар Віктар Разумоўскі. – Выступала новы лектар Алена Разумоўская.** У мастацкім, публіцыстычным і гутарковым стылях для абазначэння асоб паводле прафесіі і пасады дастаткова часта ўжываюцца назоўнікі жаночага роду, утвораныя суфіксальнымі спосабам ад назоўнікаў мужчынскага роду: *лабарантка, дыпламантка, дырэктрыса* і інш., але большасць такіх слоў у “Тлумачальным слоўніку беларускай мовы” ў 5 тамах маюць памету *разм.* (размоўнае).

Для фарміравання ўмення правільна ўжываць такія назоўнікі ў вусным і пісьмовым маўленні школьнікам можна прапанаваць выканаць такія практыкаванні:

1. Спішыце сказы, дапісваючы патрэбныя канчаткі прыметнікаў і ставячы дзеясловы-выказнікі ў форме прошлага часу.

1. Вопытн... прадавец Ірына хутка і прыгожа (запакаваць) купленыя сувеніры. 2. Песню “Белавежская пушча” (напісаць) папулярн... кампазітар Аляксандра Пахмутава. 3. Наш... канструктар Мікалай Стахаў (завяршыць) працу над праектам. 4. Таленавіт... дызайнер Наталля Лобач прыгожа (аформіць) фае. 5. Галіна Мікалаеўна – цудоўн... педагог. 6. З паведамленнем (выступіць) галоўн... інспектар Ганна Стасава.

2. Ад назоўнікаў мужчынскага роду ўтварыце, калі магчыма, адпаведныя назоўнікі жаночага роду. У якіх стылях маўлення ўжываюцца гэтыя назоўнікі жаночага роду?

Акадэмік, аграном, выкладчык, механік, камісар, дэпутат, журналіст, рэдактар, кандуктар, паэт, трэнер, піяніст, саліст, студэнт.

На наступным этапе вывучэння тэмы неабходна актуалізаваць веды вучняў пра тое, што назоўнікі агульнага роду ў пэўным кантэксце з’яўляюцца назоўнікамі ці мужчынскага, ці жаночага роду: *такі чысцёха Сяргей – такая чысцёха Маша, з чысцёхам Сяргеям – з чысцёхай Машай.*

Для таго каб старшакласнікі не дапускалі памылак пры ўжыванні такіх назоўнікаў, можна прапанаваць для выканання практыкаванне на знаходжанне граматычных памылак і рэдагаванне сказаў:

Прачытайце сказы і знайдзіце назоўнікі, пры ўжыванні якіх былі парушаны марфалагічныя нормы. Выпраўце памылкі.

1. Стары садоўнік стаў сведкай забаўнай гісторыі. 2. Антон дапамог сябру Сашы рашыць складаную задачу. 3. Гаспадар маёнтка быў добрай пранырай. 4. “Андрэй, ты не маеш права зараз быць няўмекаю”, – цвёрда сказаў старшыня. 5. Мікола прыйшоў са сваім сябрам Жэняй. 6. Пасля такога здарэння маленькаму Шурцы было не да смеху. 7. Амаль год Пеця быў ротным запявалай.

Належную ўвагу неабходна надаць ужыванню нескланяльных назоўнікаў і абрэвіятур. Спачатку вучням пажадана нагадаць, што, каб правільна вызначаць род нескланяльных назоўнікаў і не памыляцца пры іх ужыванні, трэба ведаць лексічнае значэнне слова: назвы асоб мужчынскага полу адносяцца да мужчынскага роду, асоб жаночага полу – да жаночага роду: *ваенны аташэ, гэты парцье, прыгожая ледзі, маладая пані*. Назвы жывых істот з’яўляюцца, як правіла, назоўнікамі мужчынскага роду: *малады кенгуру, маленькі шымпанзэ*. Выключэнні: *цэцэ, івасі* і некаторыя іншыя – жаночага роду.

Неадушаўлёныя назоўнікі з’яўляюцца, як правіла, назоўнікамі ніякага роду: *новае атэлье, светлае фэе*. Выключэнні: *саямі* (каўбаса) – ж. р., *авеню* (вуліца) – ж. р., *сулугуні* (сыр) – м. р., *кальрабі* (капуста) – ж. р., *сірока* (вецер) – м. р. і інш.

Род нескланяльных геаграфічных назваў вызначаецца па родзе агульнага назоўніка, якім можна замяніць уласную назву: *Тбілісі* (горад) – м. р., *Гаіці* (краіна) – ж. р., *Эры* (возера) – н. р.

Род нескланяльных абрэвіятур вызначаецца, як правіла, па апорным слове: *БДУ (Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт)* – м. р., *СП (сумеснае прадпрыемства)* – н. р. Род скланяльных абрэвіятур вызначаецца па характары асновы і канчатку назоўнага склону адзіночнага ліку: *ЛіМ (у ЛіМе)* – м. р.

Фарміраванню ўменняў пазбягаць парушэння марфалагічных нормаў пры ўжыванні нескланяльных назоўнікаў садзейнічаюць практыкаванні, пры выкананні якіх неабходна вызначыць род такіх назоўнікаў:

1. З наступнымі назоўнікамі складзіце і запішыце словазлучэнні, дапасоўваючы да назоўнікаў прыметнікі ў форме назоўнага склону адзіночнага ліку.

Авеню, канферансье, амплуа, парцье, алібі, івасі, кашпо, еўра, імпрэсарыю, табу, кальрабі, пані, саямі, рэзюме, сулугуні, кашнэ, ледзі, какава, пенальці, тарнада, круп’е, эскімо, камюніке.

2. Размяркуйце наступныя ўласныя назоўнікі на групы ў адпаведнасці з тым, які геаграфічны аб’ект

(краіна, горад, рака, возера, востраў, гара, пустыня) яны абазначаюць, вызначце род назоўнікаў.

Ай-Петры, Антарыю, Палерма, Калахары, Замбезі, Мак-Кінлі, Місуры, Гобі, Нікарагуа, Янцызы, Сулавесі, Эры, Малі, Сухумі, Хансю, Марока, Тарту, Трыпалі, Сан-Францыска.

3. З наступнымі складанаскарочанымі словамі пабудуйце словазлучэнні ці складзіце сказы так, каб пры дапамозе дзеяслова ці прыметніка можна было б вызначыць род абрэвіятур.

ДАІ, АЭС, БНТУ, НАН, ЕЭС, ВНУ, АПК, НХЛ, МВФ, ФПБ, СНД, ДК, НПЗ, КДБ, ТБМ.

На апошнім этапе вывучэння тэмы неабходна пазнаёміць адзінаццацікласнікаў з тым, што род неадушаўлёных складаных назоўнікаў, якія пішуцца праз злучок, звычайна вызначаецца: а) па першай частцы, калі змяняюцца абедзве часткі: *краіна-імпарцёр* (краіне-імпарцёру) – ж. р., *танец-гульня* (у танцы-гульні) – м. р.; б) па зменнай частцы, калі адна з частак не змяняецца: *кафэ-рэстаран* – м. р., *бэта-выпраменьванне* – н. р., *альфа-нейрон* – м. р. Пажадана звярнуць увагу і на тое, што ў ролі нязменнай часткі могуць выступаць назоўнікі, якія змяняюцца: *вакуум-камера* (вакуум-камеры), *плашч-палатка* (плашч-палаткай). Зменнасць-нязменнасць адной з частак такіх складаных назоўнікаў неабходна запамінаць ці ўдакладняць па слоўніку.

Для фарміравання ўменняў не дапускаць граматычных памылак пры ўжыванні такіх назоўнікаў можна выкарыстаць наступныя практыкаванні:

1. Спішыце словы, падкрэсліваючы тую частку, па якой вызначаецца іх род. У дужках укажыце род назоўнікаў.

Школа-інтэрнат, раман-споведзь, салон-атэлье, бэта-часціца, альфа-прамяні, дача-музей, музей-кватэра, самалёт-амфібія, сукенка-касцюм, машына-аўтамат, гама-спектрометр, тэатр-студыя.

2. З наступнымі назоўнікамі пабудуйце і запішыце словазлучэнні, выкарыстоўваючы ў якасці залежнага слова прыметнікі, займеннікі і парадкавыя лічэбнікі ў форме назоўнага склону адзіночнага ліку.

Ракета-носьбіт, тона-кіламетр, кафэ-сталовая, прычэп-цыстэрна, плашч-накідка, кілават-гадзіна, танец-гульня, малюнак-ілюстрацыя, грам-малекула, вагон-цыстэрна, папка-дасье, самалёт-лабараторыя.

Вывучэнне тэмы “Лік назоўнікаў” з пункту гледжання засваення вучнямі марфалагічных нормаў мэтазгодна пачаць з аналізу наступных табліц:

Адзіночны і множны лік

Назоўнікі	Прыклады	Заўвага
Абазначаюць прадметы, якія паддаюцца лічэнню	<i>дом – дамы, хваля – хвалі, думка – думкі, акно – вокны, селянін – сяляне, чалавек – людзі</i>	У нескланяльных назоўніках лік вызначаецца сінтаксічна, напрыклад па форме дзеяслова-выказніка ці дапасаванага азначэння: <i>прыехала таксі</i> (адз. л.) – <i>прыехалі таксі</i> (мн. л.), <i>утульнае кафэ</i> (адз. л.) – <i>утульныя кафэ</i> (мн. л.)

Толькі адзіночны лік

Назоўнікі	Прыклады	Заўвагі
1. Большасць уласных назоўнікаў	<i>Нёман, Гомель, Якуб Колас, Вольга, Марс</i>	Пры ўжыванні ў форме множнага ліку абазначаюць членаў адной сям’і, родзічаў: <i>браты Луцкевічы</i> ; асоб з аднолькавымі імёнамі: <i>У групе два Антоны і тры Вольгі</i>
2. Большасць рэчывных назоўнікаў	<i>золата, вада, жалеза, малако, мёд, снег</i>	Некаторыя назоўнікі могуць ужывацца ў форме множнага ліку пры абазначэнні гатункаў, відаў, марак: <i>малдаўскія віны, італьянскія сыры, каўказскія мінеральныя воды</i> – ці пры ўказанні на вялікую колькасць рэчыва: <i>жоўтыя пяскі</i>
3. Зборныя назоўнікі	<i>насенне, моладзь, асінік</i>	
4. Большасць абстрактных назоўнікаў	<i>радасць, смеласць, хараста, сіль, рэалізм</i>	Некаторыя назоўнікі могуць ужывацца і ў форме множнага ліку: <i>першыя радасці, студзеньскія маразы</i>
5. Назвы месяцаў, бакоў свету	<i>верасень, сакавік, поўнач</i>	

Толькі множны лік

Скланяльныя назоўнікі з канчаткамі <i>-і, -ы</i> ў пачатковай форме	Прыклады
Абазначаюць: а) парныя або састаўныя прадметы; б) уласныя назвы; в) часавыя адрэзкі, святы, абрады, гульні; г) рэчывы, прадукты, адыходы вытворчасці; д) абстрактныя паняцці; е) сукупнасць чаго-небудзь; ё) грамадскія працэсы, дзеянні	а) <i>дзверы, вароты, сані</i> ; б) <i>Карпаты, Васілевічы, Філіпіны</i> ; в) <i>канікулы, Каляды, заручыны, хованкі</i> ; г) <i>духі, кансервы, апілікі</i> ; д) <i>паводзіны, зносіны</i> ; е) <i>грошы, фінансы</i> ; ё) <i>дэбаты, манеўры</i>

У якасці дыдактычнага матэрыялу па гэтай тэме неабходна прапаноўваць практыкаванні, што ўключаюць пераважна тыя назоўнікі, пры выкарыстанні якіх могуць быць парушаны нормы ўжывання назоўнікаў у форме адзіночнага ці множнага ліку. Напрыклад:

1. Запішыце назоўнікі ў форме множнага ліку, абазначце канчаткі, пастаўце націск.

Востраў, зубраня, чалавек, імя, зубр, гараджанін, кола, інжынер, цэх, воблака, беларус, том, рэдактар, дно, племя, курыца, грамадзянін, дырэктар, старшыня, торт, вуха.

2. Ад наступных слоў утварыце форму множнага ліку і зборныя назоўнікі. Растлумачце розніцу лексічных значэнняў слоў у форме множнага ліку і зборных назоўнікаў.

Бервяно, ліст, студэнт, пяро, колас, інтэлігент, камень, настаўнік, воін, дуб, дзіця, крыло.

3. Прачытайце назоўнікі і назаўважце тыя, якія ўжываюцца толькі ў форме адзіночнага ліку. Што яны абазначаюць? Письмова складзіце з імі словазлучэнні.

Падзея, Прыпяць, чалавек, блакіт, усход, кастрычнік, калектывізм, даль, грамадства, настрой, маці, салома, смех, гняздо, жыта, шкло, свядомасць, натоўп, вецер, Віцебск, тлушч.

4. Падбярыце да назоўнікаў, дзе магчыма, суадносныя формы адзіночнага ліку.

Вароты, шпалы, нажніцы, дровы, суткі, рэйкі, канікулы, Івацэвічы, Альпы, красоўкі, вячоркі, імяніны, выбары, пельмені, пагоны.

5. Падбярыце і запішыце беларускія адпаведнікі да наступных слоў. Параўнайце формы ліку назоўнікаў у беларускай і рускай мовах.

Черника, крупа, сумерки, чернила, волосы, дрова, слова, конопля, поведение, обручение, земляника.

Абавязковымі пры навучанні правільнаму маўленню з’яўляюцца і практыкаванні на знаходжанне і выпраўленне граматычных памылак. Напрыклад:

Прачытайце сказы і знайдзіце сярод іх тыя, у якіх ёсць парушэнні марфалагічных нормаў. Адрэдагуйце сказы.

1. На правым беразе Прыпяці раскінуліся цудоўныя дубнякі. 2. Я прапанаваў Мурцы рыбную кансерву, але кошка нават не паглядзела на яе. 3. Вакол вёскі на палях раслі грэчкі і аўсы. 4. Хлопцу здавалася, што вылеціць яго сэрца з грудзі ад вялікай радасці. 5. У навакольных лясах было шмат брусніц. 6. У дзеда Кастуся былі розныя мяды: і лугавы, і верасовы, і рапсавы. 7. Моцныя маразы трымаліся амаль да самай вясны.

Аляксандр ГЕРЦЫК

ВЫВУЧЭННЕ ЛІРЫКІ МАКСІМА ТАНКА Ў Х КЛАСЕ

Максім Танк – адзін з найбольш вядомых нацыянальных майстроў паэтычнага слова. Да яго творчасці вучні неаднаразова звярталіся раней, таму ў Х класе трэба паглыбіць і падагульніць ужо атрыманыя веды, прывесці іх у сістэму. Для падагульняльных заняткаў настаўнік можа абраць форму праблемнага семінара на працягу двух урокаў дапамагчы вучням асэнсаваць значнасць творчасці Максіма Танка для беларускай і сусветнай літаратуры. Прапануем наступную сістэму заняткаў:

1-ы ўрок. Вершаваны ўступ. Свет лірыкі Максіма Танка і яе тэматыка.

2-і ўрок. Пісьмовая работа. Семантычны аналіз паэмы “Люцыян Таполя”.

3-і ўрок. Лексіка-стылістычны аналіз паэмы. Значэнне “Люцыяна Таполі” ў творчасці Максіма Танка, яе месца ў літаратурным працэсе ХХ ст.

1-ы ўрок можна пачаць з невялікага літаратурнага мантажу ці нават паэтычнага канцэрта, які рыхтуюць самі вучні. Непасрэднае ўражанне ад вершаў Максіма Танка дазволіць вучням паглыбіць успрыманне лірыкі паэта. З гэтай мэтай настаўнік павінен даць апераджальнае заданне: падрыхтаваць выразнае чытанне тых вершаў паэта, якія найбольш спадабаліся, прычым неабавязкова чытаць іх на памяць, можна па кнізе. Гэта дазволіць высветліць, якія тэмы паэзіі Максіма Танка цікавяць вучняў. Напрыканцы паэтычнага канцэрта настаўніку трэба пракаменціраваць выбар твораў і ацаніць выразнасць выканання, адзначыць найбольш удала прачытаныя вершы. Завяршае гэтую частку ўрока настаўнік выразным чытаннем 2-3 вершаў і тлумачэннем, чым адметныя менавіта гэтыя творы.

Пасля настаўніку неабходна правесці з вучнямі гутарку, падчас якой яны выкажуць свае адносіны да паэзіі Максіма Танка:

– Вы ўжо раней сустракаліся з творамі Максіма Танка. Якое ўражанне яны зрабілі на вас?

– Да якіх тэм паэт звяртаецца ў сваёй творчасці? Якія з іх, на вашу думку, найбольш важныя? Чаму вы так лічыце?

– Якія вобразы (магчыма, паэтычныя радкі) з вершаў Максіма Танка вам запамніліся?

Потым вучням карысна будзе паслухаць невялікія паведамленні пра творчы шлях Максіма Танка, загадзя падрыхтаваныя вучнямі: “Пачатак літаратурнага шляху”, “Гады вайны і першае

пасляваеннае дзесяцігоддзе”, “Творчасць паэта ў 60 – 70-я гг.”, “Лірыка апошняга дзесяцігоддзя”. Для падрыхтоўкі паведамленняў вучням лепш за ўсё выкарыстаць кнігі М. Арочкі [2], Дз. Бугаёва [3], М. Мікуліча [4], У. Міцкевіча [5], В. Рагойшы [6]. Настаўнік павінен пракаменціраваць, дапоўніць і ацаніць паведамленні, пасля чаго пераходзіць да заключнай часткі ўрока – аналізу праблемы прызначэння паэта і ролі мастацкага слова ў жыцці народа.

Вывучэнне паэтычнай спадчыны мастака пажадана пачаць з выразнага чытання верша “Родная мова”, пасля чаго настаўнік ставіць перад класам пытанні:

– Як паэт апісвае выключнае багацце роднай мовы ў аднайменным вершы? Чаму яна падтрымлівае яго веру ў перамогу ў гады вайны?

Пры падрыхтоўцы да заняткаў патрэбны матэрыял для падагульнення ведаў вучняў па гэтым вершы настаўнік знойдзе ў кнізе В. Рагойшы [6, с. 43 – 45].

Наступны верш “Спатканне” варта прачытаць па ролях, а пасля прааналізаваць па наступных пытаннях:

– Як пабудаваны гэты твор? З якой мэтай у ім мяжуюцца дыялог і аўтарскі апавед?

– У які момант лірычнага сюжэта паэт адмаўляецца ад дыялогу? Чаму?

– На пачатку верша пара года – восень. Чаму напрыканцы яго герой звяртаецца да вясны? Чым выкліканы гэты зварот?

– Што надае вершу аптымістычнае гучанне? Якія радкі з’яўляюцца яго лейтматывам? Як мяняецца іх гучанне на працягу развіцця лірычнага сюжэта?

Надыход вясны звычайна асацыіруецца з абуджэннем прыроды, прадчуваннем кахання і чаканнем шчасця. Але лірычнаму герою Максіма Танка немагчыма ажыццявіць адвечныя веснавыя памкненні чалавека, бо ён у турме, а на спатканне з сынам прыходзіць сагнуты бядой бацька. Сын імкнецца яго падтрымаць, гаворыць весела і бадзёра, хоць цяжка бачыць у старога “вочы, мокрыя ад слёз”. На дварэ восень, але ўнутраны свет лірычнага героя нагадвае вясну – прыгожую пару росквіту прыроды. Так узнікае своеасаблівы лейтматыў верша: супрацьпастаўленне нязмушанасці жыцця ў прыродзе, яе веснавой магутнасці і несвабоды ў чалавечым грамадстве. Лейтматыў рэалізуецца не толькі ў гэтым вершы, але і ў шматлікіх іншых,

Аляксандр Віктаравіч Герцык – даследчык літаратуры. Кандыдат філалагічных навук (2000). Закончыў Ленінградскі педагагічны інстытут імя А. Герцэна (1979). Дацэнт кафедры рускай і замежнай літаратуры Мазырскага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта імя І. П. Шамякіна.

напісаных у 30-я гг. мінулага стагоддзя, – “Песні кулікоў”, “Трох песнях”, “Вянку” і інш.

Асаблівай тэматычнай сінтэтычнасцю адрозніваецца верш “Працягласць дня і ночы”, у якім перапляліся матывы хараства прыроды, філасофскага асэнсавання жыцця і захаплення каханнем. Пасля таго як вучні прачытаюць твор, настаўнік прапануе падумаць і адказаць на наступныя пытанні:

– Да пачатку якога вядомага твора Якуба Коласа набліжае чытачоў другая страфа верша? Дакажыце, што тут мае месца тэматычная блізкасць.

– А ў чым блізкасць трэцяй страфы твора Максіма Танка з вядомым вершам “Пахне чабор” Петруся Броўкі? Параўнайце паміж сабою радкі.

– Як і з якой мэтай паэт супрацьпаставіў лірычны і астранамічны час?

Падсумоўваючы вучнёўскія адказы, настаўніку трэба падкрэсліць, што паэтычны роздум над з’явамі жыцця ў гэтым вершы належыць сталому, вопытнаму чалавеку, які ўспамінае маладосць і імкнецца данесці да чытачоў захапленне вялікімі і простымі ісцінамі. Чалавечая цеплыня супрацьстаіць касмічнаму холаду рацыянальнай навукі – астраноміі, жывая плынь пачуцця разліваецца па лірычнай прастору верша і робіць яго падобным да ўступу паэмы “Новая зямля” Якуба Коласа і верша “Пахне чабор” Петруся Броўкі.

Аналіз верша “Гравюры Скарыны” можна таксама правесці па наступных пытаннях:

– Як Максім Танк ацэньвае гравюры беларускага першадрукара?

– Чаму ён набліжае ўражанне ад іх да ўздзеяння чароўных ікон?

– Як спалучаецца ў вершы нацыянальнае адраджэнне Беларусі з далёкай эпохай Рэнэсансу?

Зварот Максіма Танка да спадчыны Францыска Скарыны заканамерны, бо менавіта напрыканцы 80-х гг. мінулага стагоддзя ў грамадстве пачаліся працэсы, якія атрымалі назву нацыянальнага адраджэння. Вось чаму беларускія

паэты, у тым ліку і Максім Танк, праводзілі паралель паміж колішнім Рэнэсансам, найбольш славутым прадстаўніком якога на Беларусі быў Францыск Скарына, і нашай нядаўняй рэчаіснасцю.

На пачатку верша паэт гаворыць пра дрэва нацыянальнай гісторыі, на якім палымнеюць гравюры беларускага асветніка:

*І выразаў ён іх
Не штыхелем-разцом,
А промнем сонца,
Промнем сваёй веры
І любові да народа [1, с. 241].*

Гэтыя радкі даносяць да нас захапленне паэта, ён стварае яскравыя вобразы промня-разца, глыбокай веры Скарыны, якая адухаўляла яго асветніцкую дзейнасць, непадуладную часу і гістарычным выпрабаванням.

Апошняя страфа раскрывае ідэю верша: Максім Танк праводзіць паралель паміж уздзеяннем на чалавечую душу гравюр Скарыны і цудадзейных ікон, якія ацалюць людзей; пры гэтым паэт мае на ўвазе не столькі фізічныя, колькі маральныя заганы:

*...Якая сляпым
Вяртае зрок,
Глухім – іх слых,
Няпомнячым – іх памяць,
А без’языкім – мову [1, с. 242].*

Спадчына вялікага асветніка хвалюе сэрцы сучаснікаў, робіць іх неабыхавымі да лёсу роднай краіны, яе народа і роднай мовы.

Наступным варта разгледзець верш “Мой хлеб надзённы”:

– Чаму паэт непакоіцца за родную зямлю?

– Якія пачуцці звязаны ў паэта са словам хлеб?

– Звярніце ўвагу на рытмічную пабудову верша. Як вы лічыце, чаму рыфма неаднолькавая?

Верш, як гэта часта бывае ў Максіма Танка, пачынаецца са звароту да роднай зямлі, лірычны герой “непакоіцца” за “спакойны сон” сваёй радзімы, ураджае на яе палях, увагуле за душэўны стан радзімы-маці, якая набывае чалавечыя рысы.

Пасля паэтычнай тэмы крыху мяняецца, у сярэдняй страфе верша гаворыцца пра “хлеб надзённы”. Неабходна пры разглядзе твора прасачыць чаргаванне эпітэтаў *горкі – салёны – гарачы – салодкі*, запытацца ў вучняў, што, на іх думку, паўплывала на такі выбар сродкаў мастацкай выразнасці.

Заклучная страфа раскрывае сувязь паэта з роднай зямлёй, што ажыццяўляецца праз хлеб: зямля корміць свайго песняра, а ён апісвае тыя

пачуцці, якія нараджаюцца пад уплывам адвечнага слова – хлеб. І ў апошнюю хвіліну жыцця ён жадае адчуць яго каля свайго сэрца:

*І не кладзіце мне хлеб другі <...>
На сэрца, калі на ім рукі складу [1, с. 103].*

Рыфма ў вершы своеасаблівая, не “вытрыманая”, паэт свядома набліжаў верш да простага чалавечай размовы, калі за кожным, на першы погляд, звычайным словам тоіцца вялікая праўда жыцця.

У якасці дамашняга задання вучням можна прапанаваць прачытаць паэму “Люцыян Таполя”, падумаць над яе праблематыкай. Акрамя таго, пазнаёміцца па школьным падручніку з раздзеламі, у якіх аналізуюцца вершы паэта, і падрыхтавацца да кантрольнай работы.

2-і ўрок трэба пачаць з пісьмовай работы па асноўных тэмах лірыкі паэта, што падагульніць атрыманыя на занятках веды. Вучням даюцца пытанні, на якія яны павінны самастойна пісьмова адказаць.

1. Пералічыце асноўныя тэмы лірыкі паэта і вершы, дзе раскрываюцца гэтыя тэмы.

2. У чым складанасць светаўспрымання Максіма Танка? Як гэта праяўляецца ў яго лірыцы?

3. Якімі сродкамі мастацкай выразнасці карыстаецца паэт? Прывядзіце прыклады з яго вершаў.

4. Ахарактарызуйце асаблівасці паэтычнага стылю Максіма Танка.

Наступная частка ўрока – першасны аналіз паэмы “Люцыян Таполя”, пры гэтым спачатку трэба вызначыць узровень яе ўспрымання вучнямі:

– Якое ўражанне пакінула ў вас паэма? Чым яе тэматыка і праблематыка вам блізкая ці, наадварот, далёкая? Як вы лічыце, якую думку хацеў данесці да чытачоў Максім Танк? Да якіх часоў адносяцца падзеі, апісаныя ў паэме?

Семантычны аналіз твора:

– Якія вобразы ў паэме з’яўляюцца галоўнымі?

– Дакажыце, што Люцыян Таполя і біскуп Сямашка – гэта вобразы, супрацьлеглыя па эмацыйным гучанні.

– Прасачыце, як іх барацьба садзейнічае дынаміцы развіцця лірычнага сюжэта.

– Чаму Сямашка не мог прыняць мастацкую манеру Люцыяна Таполі?

– Дакажыце, што Люцыян з’яўляецца сапраўдным прадстаўніком рэнесанснага рэалізму.

Тут настаўніку трэба перапыніць аналіз твора, каб паслухаць вучнёўскія паведамленні пра дойдства і жывапіс.

Пасля таго як прагучаць падрыхтаваныя паведамленні, перад вучнямі ставіцца пытанне:

– Дайце ўласную інтэрпрэтацыю твора Максіма Танка, якая з’яўлялася б арганічным вынікам праведзенага семантычнага аналізу.

Выслухаўшы і пракаменціраваўшы вучнёўскія выказванні, настаўнік у заключным слове павінен адзначыць, што ў творы паэт звярнуўся да лёсу таленавітага майстра, “Багароба” Люцыяна Таполі, які жыў у эпоху Адраджэння, калі ў мастацтве зацвярджалася такая з’ява, як рэнесансны рэалізм.

Уступная частка паэмы адыгрывае ролю экспазіцыі, аўтар высокім стылем апявае ў ёй багацце жыцця і чалавечых тыпаў, якія адбіліся ў вырабах Люцыяна:

*...А Тэкля
Маладой глядзела прыгажуняй.
Колькі цеплыні у яе рысах,
Хараства у постаці дзявочай
Паказаў ён,
Быццам Песню Песняў –
Кнігу дзіўную раскрыў перад вачыма,
Быццам, творачы сваёй дзяўчыны вобраз,
Побач з ім было яе юнацтва [1, с. 267].*

Мастак спалучыў пафас адной з найбольш паэтычных кніг Бібліі (“Песня Песняў”) з узнёсласцю зямнога пачуцця, вернасць якому ён перанёс праз усё жыццё.

І творы таленавітага майстра атрымалі водгук у сэрцах простых людзей, таму што яго мастацтва было блізкім да іх паўсядзённага жыцця:

*Доўга людзі цешыліся з цудаў,
Што зрабіў быў Люцыян Таполя... [1, с. 267].*

Антаганістам Люцыяна Таполі выступае ў паэме віленскі біскуп Сямашка, прыхільнік мастацтва Сярэднявечча. Уся яго дзейнасць скіравана на выхаванне аскетызму, ён адваргае абаяльнасць звычайнага жыцця, лічыць яго спадчынай антычнага паганства. Такім чынам, супрацьстаянне біскупа Сямашкі і Люцыяна Таполі ўвасабляе канфлікт розных гістарычных эпох, светапоглядаў і мастацкіх сістэм. Менавіта таму і вердыкт святара такі суровы:

*Толькі загадаў ён
Самоу Таполю знішчыць твор свой
І, пад страхам пекла і пракляцця,
Цэлых дзесяць год адбыць пакуты
І не брацца за сваё майстэрства [1, с. 268].*

У тыя далёкія часы чалавечая вера ў Бога была моцнай і непакіснай, з Яго імем рабілася літаральна ўсё: і добрае, і благое. Таму майстар дзесяць гадоў выконваў епіцімію, якую ўсклаў на яго біскуп. Але ж імкненне да творчасці ўвесь час жыло ў глы-

бінях Люцыянавай душы, вандраванні па чужых землях і сутыкненні з мастацтвам іншых народаў духоўна ўзбагацілі майстра, а беды і выпрабаванні надалі ягонаму позірку яснасць і вастрыню:

*За год дзесяць Люцыян Таполя
Шмат пабачыў і бяды і гора,
Зведаў шмат зямель ён, пра якія
Нат і ў сне не снілася яму [1, с. 268].*

Падарожжы Люцыяна Таполі нагадваюць вандраванні славутага генія Адраджэння Дантэ Аліг'еры, які быў вымушаны пакінуць родную Фларэнцыю і ўсё астатняе жыццё пераязджаць з месца на месца. Але тое, што было няшчасцем для Дантэ-чалавека, паспрыяла творчаму ўзлёту Дантэ-паэта: жыццёвыя назіранні пакладзены ў аснову яго грандыёзнай “Боскай камедыі”. Апісанні ж Максіма Танка ўтрымліваюць выразную паралель з пякельнымі карцінамі Дантэ:

*...На абсыдах
Нейкія расселіся хімеры.
Гэта – тыя, што хацелі знішчыць,
Пагасіць святло ў яго сэрцы.
З іх адны падобны да магнатаў,
Да сабак – да панскіх цівуноў,
А другія – да дзяцей Лайолы –
Хітрых езуітаў,
Да айца Сямашкі [1, с. 269].*

Ніжэй Максім Танк ужывае таксама фразу “пякельны карагод” [1, с. 270].

Сіла ўздзеяння мастацтва была такой вялікай, што біскуп Сямашка не вытрымаў і хутка памёр, а Люцыян Таполя, нібыта сапраўдны герой легенды, жыў пасля гэтага невядома колькі гадоў:

*Жыў Таполя
І вучыў людзей майстэрству,
Можа, сто, а можа, болей год [1, с. 271].*

Паэма Максіма Танка ўслаўляе неадольную, непераможную сілу мастацтва.

У якасці дамашняга задання ўсім вучням варта прапанаваць перачытаць паэму “Курган” Янкі Купалы і падумаць, чым яна падобная да твора Максіма Танка; акрамя таго, настаўнік можа падрыхтаваць індывідualityныя заданні даследчага характару:

1. Вызначыць, якое месца займае паэма “Люцыян Таполя” ў творчасці Максіма Танка. Знайсці творы з аналагічнымі матывамі або вобразамі, выявіць агульнае і адметнае, паказаць, якім чынам гэта паглыбляе інтэрпрэтацыю паэмы.

2. Падумаць над тым, якое месца займае паэма Максіма Танка ў сусветным літаратурным працэсе, супаставіць яе з “Боскай камедыяй” Дантэ Аліг'еры (частка першая – “Пекла”), раманами “Кала Брун’ён” Рамэна Ралана і “Гойя”

Ліёна Фейхтвангера. Адзначыць сэнсавыя ці мастацкія паралелі, па якіх можна супаставіць прааналізаваны тэкст з творамі замежных майстроў мастацкага слова (гэтае паведамленне рыхтуе даследчая група ў складзе трох вучняў).

На **3-ім уроку** па вывучэнні творчасці Максіма Танка настаўнік павінен спачатку засяродзіць увагу вучняў на лексіка-стылістычным аналізе тэксту паэмы, прапанаваўшы наступныя заданні:

– Выпішыце з тэксту паэмы лексічныя ланцужкі, суадносныя з вобразамі біскупа Сямашкі і Люцыяна Таполі.

– Вызначце другасныя вобразы, якія садзейнічаюць паглыбленню і канкрэтызацыі галоўных герояў-антаганістаў.

– Пабудуйце ўсе магчымыя асацыятыўныя рады, якія спрыяюць раскрыццю зместу паэмы.

– Апішыце, якія сродкі мастацкай выразнасці дапамагаюць стварэнню і раскрыццю сэнсу галоўных вобразаў (эпітэты, параўнанні, метафары, гіпербалы, супастаўленні і г. д.).

– Ахарактарызуйце мастацкія сродкі і прыёмы, якія надаюць паэме адметнае гучанне (строфіку, рыфмоўку, асаблівасці рытму і інтанацыі).

Падсумоўваючы зробленае вучнямі, трэба адзначыць, што Максім Танк наўмысна надаў свайму твору рысы народнай легенды: дзеянне разгортваецца ў далёкім мінулым, гістарычных доказаў існавання галоўных герояў паэмы няма, у тэксце шмат гістарычных назваў і рэалій: *капліцы, крыжы, батлейка, шляхецкі ўбор, званіца, біскуп, Пярун з Светавідам, магнаты, цівуны, езуіты, дзеці Лайолы, Святы Рох, вада свяцёная* і інш.

Асобна варта спыніць увагу вучняў на спецыфіцы выкарыстання аўтарам мастацкіх сродкаў – метафар (гнуўся камень, след жыцця свайго, пагасіць святло ў маім сэрцы), метафарычных вобразаў:

*За гэты тэрмін дрэва
Дзесяць раз убор зялёны зменіць.
Дзесяць накаленняў салаўіных
Выкальши на сваіх галінах,
Дзесяць залатых кругоў адложыць,
Як пярсцёнкаў, каля сарцавіны [1, с. 268].*

Важнай асаблівасцю эпічных твораў з’яўляюцца разгорнутыя параўнанні:

*Слых, як звон з высокае званіцы,
Слых, як на вадзе кругі ад камня,
Слых, як вецер, аблятае светам... [1, с. 267].*

Некаторыя эпітэты стылізаваны пад сталыя: *лясы прадвечныя, дума неспакойная, немагчымае рабілася магчымым, чорныя сілы, промень ясны.*

Вобразна-выяўленчыя сродкі спрыяюць стварэнню гістарычнага каларыту, надаюць паэме велічную архаіку.

На наступным этапе ўрока настаўнік прапонуе паслухаць першае індывідуальнае даследчыцкае паведамленне, дапаўняе яго і падагульняе: Максім Танк, чалавек XX ст., неаднаразова звяртаўся да паэтычных стылізацый “пад мінулае”, напрыклад “Гісторыя вёскі Пількаўшчына”, “Ля вогнішч начлежных”, “Стол”. Храналагічна “Люцыян Таполя” – першы твор пісьменніка пра таленавітых людзей з народа, бо быў створаны ў 1946 г., “Ля вогнішч начлежных” – у 1952-м, а “Стол” – у 1957-м.

Далей, для таго каб разгледзець, як трансфармуецца тэма мастака і ўлады ў беларускай паэзіі, арганізуецца даследчая праца з усім класам. З гэтай мэтай, напрыклад, можна параўнаць паэмы “Курган” Янкі Купалы і “Люцыян Таполя” Максіма Танка па пытаннях:

– Параўнайце, як падышлі да вырашэння тэмы “мастак і ўлада” Максім Танк і Янка Купала. Што можна сказаць наконт падабенства мастацкай формы абодвух твораў?

– Што надае купалаўскай паэме гераічны каларыт?

Выконваючы гэтае заданне, вучні практыкуюцца ў правядзенні супастаўляльнага аналізу, параўноўваюць творы, паміж якімі ляжыць мяжа часу.

Стары гусліяр у паэме “Курган” не бачыць ніякай магчымасці пайсці на кампраміс з князем, ён кідае яму ў твар праклёны ад імя ўсяго прыгнечанага народа, які стогне ад бесчалавечнага ўладарання. У сваю чаргу і князь не адчувае ніякага жадання задумацца над словамі праўды, бо лічыць, што ўся ўлада ў свеце належыць яму: “Знае хай, хто тут пан: я ці неба!”

Люцыян Таполя на некаторы час ідзе на кампраміс з біскупам Сямашкам, бо яшчэ не ўпэўнены ва ўласнай праўдзе, яму спатрэбілася дзесяць гадоў вандраванняў і выпрабаванняў для таго, каб стварыць найлепшы свой твор, прыйсці да асэнсавання непаўторнасці ўласнага творчага шляху:

*Дума неспакойная жыла у майстра:
Ён хацеў пакінуць пакаленням
След жыцця свайго,
Свайх пакут,
Сказ пра мары,
Пра свае мкненні... [1, с. 269].*

З пункту гледжання і Янкі Купалы, і Максіма Танка, улада і мастацтва – гэта два розныя полюсы жыцця, пайсці на кампраміс з уладай – значыць здрадзіць праўдзе, усім “бедным і загнаным”, дзе ля якіх і стварае свае песні купалаўскі гусліяр, свае храмы і капліцы Люцыян Таполя. Князь і біскуп

Сямашка падобныя адзін да аднаго, яны тыраны і дэспаты; але князь значна больш захоплены зямным жыццём, у душы ён атэіст, яму няма калі думаць пра смерць, ацэньваць свае ўчынкi.

Некаторая рознасць падыходаў Янкі Купалы і Максіма Танка да праблемы мастака і ўлады адбілася і на мастацкай форме твораў. Паэма “Люцыян Таполя” прасякнута мяккім гумарам, аўтарскай іроніяй, вострай сатырай і толькі ў некаторых эпізодах – сапраўдным трагізмам. Паэма “Курган” шмат у чым нагадвае народнае паданне: мы бачым, як пралятаюць стагоддзі над магілай старога гусліяра, як сутыкаюцца над ёй прыродныя стыхіі. Такая экспазіцыя настройвае чытача на ўспрыманне падзей незвычайных і гераічных: пясняр ідзе ў панскі палац на смерць і спявае там сваю апошнюю развітальную песню.

Завяршыць працу над творам трэба паведамленнем даследчай групы пра месца паэмы “Люцыян Таполя” ў сусветным літаратурным працэсе, пасля чаго настаўнік можа падвесці вынікі ўрока.

Тэма мастацтва і ўлады – адна са сталых у сусветнай літаратуры. Да яе звярталіся пісьменнікі мінулых эпох, аднак найбольшай вастрыві яна дасягнула ў літаратуры XX ст., дастаткова прыгадаць такія творы, як раманы “Майстар і Маргарыта” Міхаіла Булгака і “Доктар Жывага” Барыса Пастэрнака, што вывучаліся на ўроках рускай літаратуры. З сусветнай літаратуры нагадаем “Кала Бруньёна” Рамэна Ралана і “Гойю” Ліёна Фейхтвангера. Усіх гэтых аўтараў аб’ядноўвае ідэя апазіцыйнасці літаратуры да тыранічнай улады. Гэта адбываецца таму, што галоўным аб’ектам мастацтва з’яўляюцца чалавечыя душы, духоўныя каштоўнасці, якія ніколі не страцяць свайго высокага значэння. І свой уклад у скарбонку сусветнай літаратуры ўнеслі айчыннымі пісьменнікі Янка Купала і Максім Танк, што прапанавалі арыгінальныя і глыбокія аўтарскія трактоўкі гэтай тэмы.

Дамашняе заданне: вывучыць на памяць верш або ўрывак з паэмы “Люцыян Таполя” Максіма Танка.

Спіс літаратуры

1. **Танк, М.** Паслухайце, вясна ідзе! : вершы, балады, паэмы / М. Танк; уклад. і прадм. В. Рагойшы. – Мінск : Маст. літ., 1990.
2. **Арочка, М. М.** Максім Танк : жыццё ў паэзіі / М. М. Арочка. – Мінск : Навука і тэхніка, 1984.
3. **Бугаёў, Дз. Я.** Паэзія Максіма Танка / Дз. Я. Бугаёў. – Мінск : Беларус. навука, 2003.
4. **Мікуліч, М. У.** Максім Танк : на скразняках стагоддзя / М. У. Мікуліч. – Мінск : Маст. літ., 1999.
5. **Міцкевіч, У. А.** Максім Танк у школе / У. А. Міцкевіч. – 2-е выд., перапрац. і дап. – Мінск : Нар. асвета, 1976.
6. **Рагойша, В. П.** Паэтыка Максіма Танка / В. П. Рагойша. – Мінск : БДУ імя У. І. Леніна, 1968.

Павел МІХАЙЛАЎ
Святлана ФАЦЕЕВА

ЗАДАННІ ПА БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ ДЛЯ ПАЎРОЧНАГА КАНТРОЛЮ ВЕДАЎ ВУЧНЯЎ VIII – IX КЛАСАЎ

Карткі-заданні прызначаны для бягучага паўрочнага кантролю вынікаў вучэбнай дзейнасці школьнікаў з мэтай максімальна аб'ектыўна і хутка выявіць ступень засвоенасці канкрэтнага тэарэтычнага матэрыялу асноўных тэм курса беларускай мовы ў VIII – IX класах устаноў, якія забяспечваюць атрымманне агульнай сярэдняй адукацыі з беларускай і рускай мовамі навучання. Заданні складзены ў адпаведнасці з праграмай і падручнікам для VIII – IX класаў, а таксама патрабаваннямі і рэкамендацыямі інструктыўна-метадычных дакументаў Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь. Кожная картка складаецца з 5 заданняў у двух ідэнтычных па структуры і ступені складанасці варыянтах. Заданні ўмоўна суаднесены з пэўным узроўнем вучэбнай дзейнасці школьнікаў, размешчаны ў паслядоўнасці ўзрастання складанасці і ацэньваюцца ў 2 балы. Для паспяховага выканання заданняў ад вучня патрабуецца веданне тэарэтычнага матэрыялу (фармулёвак) і ўменне практычна яго прымяняць у вусных і пісьмовых зносінах. Максі-

мальная адзнака за выкананне ўсіх заданняў карткі – 10 балаў, што адпавядае інтэгральнай шкале ацэнкі вучэбных дасягненняў вучняў, якая цяпер выкарыстоўваецца ва ўсіх установах адукацыі Рэспублікі Беларусь. З мэтай спрашчэння працэдур ацэнкі выкананай работы ў кожным заданні (акрамя фармулёвак правілаў і азначэнняў лінгвістычных тэрмінаў) прапануецца цотная колькасць моўных фактаў. Калі вучань правільна выканаў палову з іх (або 75%), то настаўнік можа за гэтае заданне залічыць яму 1 ці 1,5 бала і г. д. Пры падвядзенні вынікаў праведзенага кантролю ведаў неабходна ўлічваць правільнасць, дакладнасць і паўнату выканання кожнага асобнага задання, акуратнасць і граматынасць афармлення адказу. Таму максімальная адзнака выстаўляецца толькі за бездакорнае выкананне ўсіх заданняў у поўным аб'ёме, адсутнасць выпраўленняў, памылак і інш. Дадзеныя карткі-заданні можна размножыць у неабходнай колькасці і выкарыстоўваць на ўроках для кантролю ведаў, ўменняў і навыкаў вучняў.

VIII КЛАС

КАРТКА 1. НЯПОЎНЫ СКАЗ І ЯГО БУДОВА

Варыянт 1

1. Знайдзіце няпоўныя сказы і выпішыце нумары гэтых сказаў.

1) Жывая, непасрэдная сувязь з дзецьмі – вось крыніца думак, назіранняў, адкрыццяў.
2) У цёмным небе – карагоды сіняватых зорак.
3) Пспеху табе, родная Беларусь, наша песня, наша слава!
4) Маладосць – самая бесклапотная і шчаслівая пара ў жыцці чалавека.

2. Закончыце фармулёўку.

Поўнымі называюцца сказы, у якіх ёсць...

3. Знайдзіце і выпішыце нумары тых няпоўных сказаў, у якіх адсутнічае дзейнік.

1) Абапал чыстых вуліц – клёны, у цэнтры – парк пад засенню дрэў.
2) “Ідуць, ідуць!” – закрычалі ў натоўпе.
3) З кім маю гонар гаварыць?
4) За рэчкай на лясной паляне – вогнішча.

4. Адкажыце на пытанні няпоўнымі сказамі. Запішыце, якія члены сказа вы апусцілі.

1) Не ведаеш, якое заўтра будзе надвор'е?

2) Ты адкуль ідзеш?

5. Складзіце кароткі дыялог на тэму “Запрашэнне на канцэрт”, каб у ім ужываліся няпоўныя сказы (2 пытанні і 2 адказы на іх).

Варыянт 2

1. Знайдзіце няпоўныя сказы і выпішыце нумары гэтых сказаў.

1) Уздоўж хат – дзве роўныя шарэнгі маладых бяроз.
2) Пазіраюць круглымі вачыма птушаняты з цёплага дупла.
3) І двор, і кветнік, і бярозы белыя – усё заціхла ў пераспелых росах.
4) Дарогу моладзі шчаслівай, хай з ёю будзе хлеб і соль!

2. Закончыце фармулёўку.

Няпоўнымі называюцца сказы з...

3. Знайдзіце і выпішыце нумары тых няпоўных сказаў, у якіх адсутнічае выказнік.

1) А дзе ж жывіцьце ў Мінску?
2) Колькі часу працавалі – не ведалі.
3) У маўклівым цёплым лесе толькі дзятла перастук.
4) У няспынным руху – сэнс майго жыцця.

4. Адкажыце на пытанні няпоўнымі сказамі. Запішыце, якія члены сказа вы апусцілі.

1) Як ты плануеш летам адпачываць?

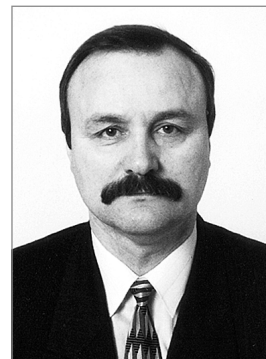
2) Хто твой любімы спявак?

5. Складзіце кароткі дыялог на тэму “Сустрэча з сябрам на вуліцы”, каб у ім ужываліся няпоўныя сказы (2 пытанні і 2 адказы на іх).

Святлана Іванаўна Фатеева – мовазнаўца. Кандыдат філалагічных навук. Закончыла Мінскі дзяржаўны педагогічны інстытут імя А. М. Горкага (1993). Працавала настаўнікам беларускай мовы і літаратуры ў СШ № 184 г. Мінска. Дацэнт кафедры беларускага мовазнаўства Беларускага дзяржаўнага педагогічнага ўніверсітэта імя Максіма Танка. Асноўная тэматыка навуковых даследаванняў – мова фальклору, дыялекталогія і этналінгвістыка.

Павел Аляксандравіч Міхайлаў – мовазнаўца. Кандыдат філалагічных навук. Закончыў Брэсцкі дзяржаўны педагогічны інстытут імя А. С. Пушкіна (1975). Настаўнічаў, працаваў у Інстытуце мовазнаўства імя Якуба Коласа НАН Беларусі. Дацэнт кафедры беларускага мовазнаўства Беларускага дзяржаўнага педагогічнага ўніверсітэта імя Максіма Танка. Спецыяліст у галіне беларускай дыялекталогіі, анамастыкі, этналінгвістыкі, навуковай тэрміналогіі.

КАРТКА 2. СКАЗЫ З АДНАРОДНЫМІ ЧЛЕНАМІ

Варыянт 1

1. Знайдзіце і выпішыце нумары сказаў, у якіх ёсць аднародныя члены.

1) Таня Васілёк – ні жывая ні мёртвая – ідзе да дошкі. 2) Зубры пераправіліся цераз раку і выйшлі на другі бераг. 3) Пафарбавала восень пазалотай над возерам заспаных лясы. 4) Бярозы ды алешыны з усіх бакоў акружалі возера.

2. Закончыце фармулёўку.

Аднароднымі называюцца члены сказа, якія адказваюць на... пытанне, адносяцца да... слова і вымаўляюцца з інтанацыяй...

3. Запішыце, якім членам сказа з'яўляюцца аднародныя члены і чым яны выражаны.

1) Над зямлёй, над жоўтымі пяскамі сонца разгараецца ярчэй. 2) Плывуць воблачкі, карагодзяць, з блакітам зліваюцца, нікнуць і тонюць у пяшчотных промнях сонца.

4. Расстаўце ў сказах патрэбныя знакі прыпынку.

1) На дне пясочак жоўты чысты вадою згладжаны зярністы. 2) Сінія цені плывуць за кустамі кладуцца ў баразенкі у снежавыя сумёты.

5. Складзіце два сказы, каб у адным з іх быў адзін рад, а ў другім – два рады аднародных членаў.

Варыянт 2

1. Знайдзіце і выпішыце нумары сказаў, у якіх ёсць аднародныя члены.

1) Люблю я прыволле шырокіх палёў, зялёнае мора ржаных каласоў. 2) Луг і поле каля вёскі аксамітам зелянеюць. 3) Сосны струменяць і струменяць духмяны пах смалы. 4) Нізка над гарызонтам сіняватым ліхтарыкам успыхнула зорка.

2. Закончыце фармулёўку.

Аднародныя члены сказа ўтвараюць... спалучэнні слоў.

3. Запішыце, якім членам сказа з'яўляюцца аднародныя члены і чым яны выражаны.

1) Спакой і цішыня пануюць над зялёнымі аксамітамі лясоў. 2) Вецер свежы і салёны на гальку кідае шалёна грамады пеннае вады.

4. Расстаўце ў сказах патрэбныя знакі прыпынку.

1) Нам пакараюцца моры і рэкі горы і нетры зямлі. 2) Мы падалі і ўставалі але не гнуліся ў бядзе.

5. Складзіце два сказы, каб у адным з іх быў адзін рад, а ў другім – два рады аднародных членаў.

ІХ КЛАС

КАРТКА 1. СКЛАДАНЫ БЯЗЗЛУЧНИКАВЫ СКАЗ: БУДОВА, ЗНАЧЭННЕ, УЖЫВАННЕ

Варыянт 1

1. Знайдзіце і выпішыце нумары складаных бяззлучнікавых сказаў.

1) Празрысты звон, грымотны грукат, скалісты свіст, магутны гул – усе разрозненыя гукі цяклі, каб зліцца ў агул. 2) Расхінае вечар свае крылы, за ракой туманяцца лугі. 3) Прыбавілася клопату ў шпакоў – абмеркаваць маршрут і ў шлях сабрацца. 4) Вішня не апала – зіма не настала.

2. Закончыце фармулёўку.

Бяззлучнікавымі складанымі называюцца такія сказы, у якіх часткі аб'ядноўваюцца...

3. Знайдзіце складаны бяззлучнікавыя сказы, якія адпавядаюць прыведзеным схемам. Насупраць кожнай схемы запішыце нумар сказа.

[], [], [], [].
[] – [].
[]: [], [].

[], [] – [].

1) Запяш па душы, дасі ўцехі гасцям – поўны гуслі насыплю дукатаў. 2) Ціха было ў навакольных лясах: супакоілася птаства, не шапацелі дрэвы. 3) Замірае лета, заціхаюць далі, сірацее рэчка, халадзеюць хвалі. 4) Сінеюць азёры, гамоняць палеткі – жыве родная зямля.

4. Падкрэсліце ў сказах граматычныя асновы, абазначце межы частак сказа, вызначце сэнсава-граматычныя адносіны паміж часткамі.

1) Адшумела лета роснымі лугамі, апусцела поле, нівы адцвілі. 2) Мне было прыемна хадзіць у адзіноце і думаць пад шум дажджу і ручая: ніхто не перашкаджаў.

5. 3 простых сказаў утварыце складаны бяззлучнікавы. Расстаўце неабходныя знакі прыпынку.

1) Вецер суняўся. Завая скончылася. У цёмным небе з'явіўся месяц.

2) Прыслухаліся. У хаце было ціха.

Варыянт 2

1. Знайдзіце і выпішыце нумары складаных бяззлучнікавых сказаў.

1) Парэчка – слаўная мясціна, куток прыгожы і вясёлы. 2) Адспявала лета песні, усе сабрала каласы; пад сасонкамі, на ўзлессі, расцвітаюць верасы. 3) Усіх нас гадуе матчыны казкі, яны вучаць родную мову любіць. 4) Усё было мне міла тут: над Нёманам зялёны кут, палі шырокія, узгоркі, і смоль сасны, і ў небе зоркі.

2. Закончыце фармулёўку.

Паміж часткамі ў складаных бяззлучнікавых сказах могуць выражацца наступныя сэнсавыя граматычныя адносіны...

3. Знайдзіце складаныя бяззлучнікавыя сказы, якія адпавядаюць прыведзеным схемам. Насупраць кожнай схемы запішыце нумар сказа.

[] – [].

[], [], [].

[]: [], [], [].

КАРТКА 2. ЗНАКІ ПРЫПЫНКУ Ў СКЛАДАНІМ БЯЗЗЛУЧНИКАВЫМ СКАЗЕ

Варыянт 1

1. Знайдзіце і выпішыце нумары складаных бяззлучнікавых сказаў, у якіх выражаюцца адносіны адначасовасці, паслядоўнасці.

1) Цеплынёй вясна дыхнула – засінелі кветкі. 2) Падаў першы снег, весела мітусіліся ўвішныя сняжынкi. 3) У народзе гавораць так: лянok не любіць лянот. 4) З хмараk першыя зоры выцеклі, за бярозкамі вецер прыціх.

2. Закончыце фармулёўку.

Калі наступная частка складанага бяззлучнікавага сказа раскрывае, дапаўняе, тлумачыць сэнс папярэдняй, то паміж часткамі ставіцца... Пры такіх сэнсавых адносінах паміж часткамі можна ўстаіць злучнікі...

3. Перабудуйце прапанаваныя складаныя сказы ў складаныя бяззлучнікавыя. Расстаўце неабходныя знакі прыпынку.

1) Недарма ў народзе кажуць, што рэкі прыцягваюць дождж. 2) Павучкі плялі белае павуцінне, і яно лётала ў паветры, чаплялася за траву і галлё.

4. Устаўце прапушчаныя літары, расстаўце патрэбныя знакі прыпынку, складзіце схемы сказаў.

1) Зазел...нелі ячмяні і аўсы пусціла пш...ніца шырокія парасткі. 2) Звыклых гукі напаўнялі л...сныя гушчары заварушылася ў голлі птушка недзе піскнуў заяц. 3) У паветры стаяў н...сціханы гоман в...сны сп...валі птушкі звонка булькалі ручаі. 4) Рана ў поле вы...зджай лепшы будзе ўр...джай.

5. Складзіце бяззлучнікавыя складаныя сказы па прапанаваных схемах.

[] – [].

[], [].

[], [].

1) Дае прырода зноў урокі нам: не верце цішыні, салодкім снам, бяда і радасць ходзяць побач вечна, людзей ратуе толькі чалавечнасць. 2) Умеў памыліцца – умеі і паправіцца. 3) Рунь пад сонцам заіскрыцца, краска ўспыхне ля крыніцы, ажывуць гаі. 4) Як мары, белыя бярозы пад сінявой начной стаяць, у небе зоркі ад марозу пахаладзеўшыя дрыжаць.

4. Падкрэсліце ў сказах граматычныя асновы, абазначце межы частак сказа, вызначце сэнсавыя граматычныя адносіны паміж часткамі.

1) Дарагія бясконца мясціны, ваш убор быў заўсёды такі: чырванеюць маністы рабіны, белы статак бяроз ля ракі. 2) Зямля жыве: у бераг б'юць прылівы, у вырай адлятаюць журавы.

5. З простых сказаў утварыце складаныя бяззлучнікавыя. Расстаўце неабходныя знакі прыпынку.

1) Паміж соснаў бялелі бярозы. Дзе-нідзе трапляліся магутныя дубы.

2) Аглянуўся. Кусцікі зніклі ў процьме ночы.

Варыянт 2

1. Знайдзіце і выпішыце нумары складаных бяззлучнікавых сказаў, у якіх выражаюцца часава-ўмоўныя адносіны.

1) Змяняецца пара года – змяняецца праца. 2) Князь без дружны – без лука страла. 3) Бачу родныя ўзвышшы стройных волатаў-дубоў, там узоры нехта вышыў беларускіх паясоў. 4) Ранак луг расой купае – дзень гарачы будзе.

2. Закончыце фармулёўку.

Калі другая частка складанага бяззлучнікавага сказа абазначае прычыну таго, пра што гаворыцца ў першай, то паміж часткамі ставіцца... Пры такіх сэнсавых адносінах паміж часткамі можна ўстаіць злучнікі...

3. Перабудуйце прапанаваныя складаныя сказы ў складаныя бяззлучнікавыя. Расстаўце неабходныя знакі прыпынку.

1) Неба з кожнай хвілінай святлее, і на неба-схіле ўсё шырэй разліваецца зеленаваты водсвет далёкага сонца. 2) Я па ўсіх прыкметах бачу, што будзе сёлета багаты ўраджай.

4. Устаўце прапушчаныя літары, расстаўце патрэбныя знакі прыпынку, складзіце схемы сказаў.

1) Б...розы ў шэрані сінеюць палі б...леюць як паркаль. 2) Напэўна, ужо матчына доля такая сыноў гадаваць выпраўляць у д...рогу і з надзеяй чакаць. 3) Спачатку сочныя суніцы заружавелі па л...сах за імі следам і ч...рніцы закрасавалі ў в...расах. 4) Мы знаём у нашай краіне няма н...прыгожай з...млі.

5. Складзіце бяззлучнікавыя складаныя сказы па прапанаваных схемах.

[]: []. [], [].

Працяг будзе.

Алена КАЛЕЧЫЦ
Алена ПЕКАЧ
Алена ЦЯСЕВІЧ

СІНТАКСІС БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

УРОК 4. ГАЛОЎНЫЯ ЧЛЕНЫ ДВУХСАСТАЎНАГА СКАЗА. СПАСАБЫ ВЫРАЖЭННЯ ВЫКАЗНІКА

ТЭАРЭТЫЧНАЯ ЧАСТКА

У залежнасці ад спосабу выражэння вылучаюць тры тыпы выказнікаў: **просты дзеяслоўны, састаўны дзеяслоўны і састаўны іменны**. Гэтыя тыпы выказнікаў адрозніваюцца як спосабам выражэння галоўнага кампанента (дзеяслоўны і іменны выказнік), так і спосабам выражэння лексічнага і граматычнага значэння (просты і састаўны выказнік).

У **простым дзеяслоўным** выказніку лексічнае і граматычнае значэнні выражаюцца толькі дзеясловам, у **састаўным дзеяслоўным і састаўным іменным** – рознымі словамі: лексічнае значэнне заключаецца ў асноўным кампаненце (інфінітыве ці іменнай частцы), а граматычнае – у дапаможным (звязцы): *Шпарка коні імчацца ў полі* (М. Багдановіч); *Пабялелі ад снегу маўклівыя сосны* (С. Грахоўскі) – простыя дзеяслоўныя выказнікі; *Бусяняты спрабавалі лётаць* (У. Караткевіч) – састаўны дзеяслоўны выказнік; *Дзень быў халодны, пануры* (І. Мележ) – састаўны іменны выказнік.

1. Просты дзеяслоўны выказнік, спосабы яго выражэння.

Просты дзеяслоўны выказнік выражаецца, як правіла, асабовымі формамі дзеяслова: *Вясёлы ішак спявае сонцу песню* (П. Броўка); *Сады цвілі ў наваколлі* (А. Звонак); *Хутчэй бы прыйшла зіма, белая і маладая* (П. Панчанка); *Ты ляці, маё слова, праз палі і лясны* (П. Панчанка).

Памятай!

Простым дзеяслоўным з'яўляецца выказнік, выражаны:

– складанай формай будучага часу: *Доўга будзе памятаць наша зямля варожую ліхую навалу* (К. Кірэнка);

– складанай формай прошлага часу: *Прызба на самыя вокны зарасла была лебядою і лопухам* (Кузьма Чорны);

– складанай формай загаднага ладу: *Давайце, хлопцы, проста, шчыра прысядзем кругам ля цяпла* (К. Кірэнка); *Хай змываюць хмары чыстымі дажджамі след вайны нядаўняй* (А. Куляшоў);

– інфінітывам: *Садок садзіць – жыццё харашыць* (Прыказка);

– усечанай формай дзеяслова са значэннем імгненнага дзеяння (дзеяслоўным выклічнікам) тыпу *скок, стук, блісь, пырх, зірк, шмыг* і пад.: *Уладзік зараз – шмыг у дзверы* (Якуб Колас);

– дзеясловам *быць* са значэннем наяўнасці, існавання: *Раніцай быў туман*.

Простым дзеяслоўным лічыцца выказнік, выражаны фразеалагізмам ці дзеяслоўна-іменным зваротам (*аказваць дапамогу, прымаць рашэнне, мець жаданне, аддаць загад, зрабіць памылку* і пад.), якія можна замяніць адной дзеяслоўнай формай: *Заплакала маці, пусціла слязу і Аленка* (Якуб Колас); *Духам падаў ён дарма* (Якуб Колас); *На дварэ тым часам набіраў сілу снежаньскі мароз* (А. Чарнышэвіч); *Некаторыя школы не прынялі ўдзел у спарторніцтве*.

У склад простага дзеяслоўнага выказніка могуць уваходзіць часціцы: *Наталька ішла сабе наволі* (Якуб Колас); *Свет для яе як бы перамяніўся* (І. Мележ).

Просты дзеяслоўны выказнік лічыцца ўскладненым, калі ўтвараецца:

– шляхам паўтарэння аднаго і таго ж дзеяслова, у тым ліку паўтарэння ў розных формах (часта з часціцай *не*): *Дні нястомнай хадой бягуць і бягуць* (Якуб Колас); *Пахмурны дзень імжыў, імжыў* (С. Грахоўскі); *Ездзіць то ён ездзіў, але толку мала; Скажаць дык сказаў; Дзеці чакаюць не дачакаюцца* канікулаў;

– шляхам спалучэння двух дзеясловаў, якія выражаюць адно паняцце: *А Сымон грае-творыць* (Якуб Колас); *А жыла-была ў тым краі... прыгажуня маладая* (А. Якімовіч);

– пры дапамозе дзеяслоўных кампанентаў, якія страцілі ці аслабілі сваё лексічнае значэнне і ўносяць у сказ дадатковыя сэнсавыя і стылістычныя адценні: *Ластаўкі ўзялі і зашчабяталі сваю песеньку* (Якуб Колас); *Ён узяў ды і сказаў праўду; Ты ідзі паслухай; Я пайду пагляджу*.

2. Састаўны дзеяслоўны выказнік, спосабы яго выражэння.

Састаўны дзеяслоўны выказнік складаецца з двух кампанентаў – дапаможнага дзеяслова і інфінітыва. Асноўны, сэнсавы кампанент – інфінітыў, ён выражае лексічнае значэнне выказніка, дапаможны кампанент – дзеяслоў-звязка, які выражае граматычнае значэнне выказніка (лад, час, асобу, род, лік) і перадае дадатковыя адценні асноўнага значэння інфінітыва.

У ролі дапаможных у складзе выказніка выступаюць дзеясловы толькі з пэўным лексічным значэннем. Да іх адносяцца:

Алена Іванаўна Калечыц – мовазнаўца. Кандыдат філалагічных навук (2002), дацэнт кафедры беларускага мовазнаўства БДПУ імя Максіма Танка. Закончыла Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка (1996). Сааўтар вучэбна-метадычных дапаможнікаў для настаўнікаў, студэнтаў, абітурыентаў і школьнікаў.

1) дзеясловы, якія абазначаюць пачатак, канец ці працяг дзеяння (*пачаць, пачынаць, стаць, збірацца, працягваць, прыпыніць, скончыць, застацца* і пад.): Пачалі з'езджацца з летніх вакацый настаўнікі (Якуб Колас); Імгліць пачынае дождж, нудны і шэры (Максім Танк); Ганна сабралася ісці да сваіх (І. Мележ);

2) дзеясловы, якія абазначаюць намер, волевыяўленне, жаданне ці нежаданне, імкненне, неабходнасць, а таксама дзеясловы, што абазначаюць псіхічны стан чалавека, яго пачуцці, эмоцыі: *хацець, магчы, жадаць, умець, здолець, паспець, спадзявацца, імкнуцца, паспяхіваць, марыць, любіць, баяцца, саромецца, ненавідзець* і інш.: Я хацеў бы блукаць Белавежай на золаку росным (П. Панчанка); Вясна не хацела мірыцца з упартай зімою (В. Карамазу); Чаму без роднага наветра я доўга дыхаць не магу? (Н. Гілевіч); З дапамогай Даніка Уладзімір Іванавіч узсяўся бандарыць (І. Шамякін); Паўлінка тайна згаджаецца пакінуць бацькоўскі дом (М. Ярош); Нашы старыя людзі любяць пагаварыць (Кузьма Чорны); Нішто яму не пашкодзіла працаваць да вечара; Хлопчык баяўся сказаць праўду.

У ролі дапаможнага кампанента ў складзе састаўнога дзеяслоўнага выказніка могуць выступаць кароткія прыметнікі са значэннем неабходнасці, пажаданасці, магчымасці: *рад, гатоў, павінен* і інш.: Рады мы сягоння вас павіншаваць (А. Русак); Гатоў я нізка пакланіцца травінцы кожнай, каласку, і Нёману, і ўсім крыніцам, і нават ветраку (А. Астрэйка).

Як састаўны дзеяслоўны варта разглядаць і выказнік тыпу *быў гатоў адказваць* з дзеясловам-звязкай *быць*, якая выражае граматычнае значэнне выказніка: Лабановіч рад быў бы сядзець у сваёй школе (Якуб Колас); Браты вымушаны былі пакінуць хату (І. Гурскі).

У аднасастаўных безасабовых сказах у склад галоўнага члена могуць уваходзіць прэдыкатыўныя прыслоўі, якія не сустракаюцца ў двухсастаўных сказах: Мне сёння ўспомніць трэба цябе, сухі праснак (П. Панчанка).

Да састаўных дзеяслоўных адносяцца выказнікі, у якіх ролю дапаможнага кампанента выкон-

вае ўстойлівае спалучэнне з мадальным значэннем (*мець намер, мець права, мець магчымасць, даць абяцанне, лічыць абавязкам, лічыць неабходным і пад.*), якое можна замяніць адным дзеясловам: Вы не маеце права крычаць на яго (не можаце крычаць); Ён даў абяцанне прыехаць у госці (паабяцаў прыехаць); Патроху гаілася рана, і я займеў надзею вярнуцца на фронт (В. Быкаў).

Памятай!

Ад састаўнога дзеяслоўнага выказніка трэба адрозніваць іншыя члены сказа, выражаныя інфінітывам, – дапаўненні і акалічнасці мэты, дзе спрагальны дзеяслоў самастойна выражае значэнне выказніка.

Пры вызначэнні сінтаксічнай функцыі інфінітыва трэба ўлічваць тое, што:

– інфінітыў у састаўным дзеяслоўным выказніку абазначае дзеянне, якое выконвае суб'ект (дзеянік), ён называецца **суб'ектным**: А я пасалдацку сяброўствам умею яшчэ даражыць (П. Панчанка);

– інфінітыў-дапаўненне абазначае дзеянне другой асобы (не той, якая названа асабовай формай дзеяслова) і называецца **аб'ектным**. Інфінітыў-дапаўненне ўжываецца звычайна пры дзеясловах са значэннем волевыяўлення (*загадаў, напасіў, дазволіў, рэкамендаваў, параіў, угаварыў* і пад.), а таксама такіх, як *дапамог, перашкодзіў* і пад.: Глушак... загадаў сыну выводзіць калёсы з гумна (І. Мележ); Лясныя рэкі вучылі плаваць, а лес карміў нас (П. Панчанка); Гаспадар напасіў госця ўвайсці ў пакой;

– інфінітыў, які з'яўляецца акалічнасцю мэты, звычайна ўжываецца пры дзеясловах руху, а таксама са значэннем прыпынення, адмаўлення ад руху (*пайсці, ехаць, бегчы, спыніцца, затрымацца, застацца* і пад.): Дзядзька Марцін, Андрэй і Якуб выйшлі на двор агледзець гаспадарку (Якуб Колас); Прыходзіў дзядзька пагаманіць з гадзіну перад сном (У. Караткевіч); Моладзь едзе ў Мінск вучыцца (К. Буйло); На рэчку хлопцы выбягалі крыху пакоўзацца на лёдзе ці так пабегаць на свабодзе (Якуб Колас); Спыніліся перадыхнуць (С. Грахоўскі).

Звычайна сэнс дапаўнення і акалічнасці, выражаныя інфінітывам, можна перадаць даданай часткай складанага сказа. Параўн.: Глушак... загадаў сыну выводзіць калёсы з гумна. – Глушак... загадаў, каб сын выводзіў калёсы з гумна; Дзядзька Марцін, Андрэй і Якуб выйшлі на двор агледзець гаспадарку. – Дзядзька Марцін, Андрэй і Якуб выйшлі на двор, каб агледзець гаспадарку. Састаўныя ж дзеяслоўныя выказнікі, не мяняючы сэнс, так перааформіць нельга.

3. Састаўны іменны выказнік, спосабы яго выражэння.

Састаўны іменны выказнік мае два кампаненты – дзеяслоў-звязку і іменную частку. Ас-

ноўнае лексічнае значэнне выказніка выражае іменная частка (прыметнік, назоўнік, лічэбнік і інш.), дзеяслоў-звязка выражае яго граматычнае значэнне. Напрыклад, у сказе *Паветра здавалася крышталёна-звонкім* (В. Хомчанка) дапаможны кампанент – дзеяслоў-звязка *здавалася*, іменная частка – *крышталёна-звонкім*.

Звязкамі ў састаўным іменным выказніку выступаюць розныя дзеясловы:

– дзеяслоў-звязка *быць* (тыповая, адцягнутая звязка), якая не мае лексічнага значэння, а выражае толькі граматычнае значэнне ладу і часу: *Вада ў рэчцы была чыстая і халодная* (М. Лынькоў); *Будзь і ты, сыноч, свядомы, нам на радасць падрастай* (П. Глебка).

Пры выражэнні значэння цяперашняга часу абвеснага ладу звязка *ёсць* звычайна не ўжываецца, таму яна атрымала назву нулявой звязкі: *Сёння ранак ціхі, ясны* (Якуб Колас). Але ў тых сказах, дзе дзейнік і выказнік выражаны адным і тым жа словам, звязка *ёсць* ужываецца абавязкова: *Чалавек ёсць чалавек*.

Іменны выказнік з нулявой звязкай варта лічыць састаўным, таму што ён суадносіцца з выказнікам звязачнага характару і яго звязка таксама выражае граматычнае значэнне (лад і час). Параўн.: *Лета было спякотнае* (форма абвеснага ладу, прошлага часу) і *Лета спякотнае* (форма абвеснага ладу, цяперашняга часу);

– дзеясловы *стаць, станавіцца, называцца, з’яўляцца, лічыцца, рабіцца, зрабіцца, здавацца, заставацца* і інш., якія маюць аслабленае лексічнае значэнне і лічацца паўадцягнутымі (паўзнамянальнымі) звязкамі. Яны ўказваюць на граматычнае значэнне выказніка і ў некаторай ступені дапаўняюць значэнне іменнай часткі: *Дарога стала гулкай: падмарозіла* (Ф. Янкоўскі); *Махнатыя зоры рабіліся бледнымі перад зравам* (М. Лынькоў); *І паветра здаецца мядовым* (Г. Бураўкін); *Вада здавалася нерухомай* (С. Грахоўскі); *А ты, Міхайла, застанешся ў мяне сувязным* (І. Шамякін); *Мы верасень гэты назвалі шчаслівым* (П. Панчанка);

– дзеясловы са значэннем руху, стану, дзейнасці (*стаяць, ляжаць, ісці, рабіць, працаваць* і інш.), якія адносяцца да паўназначных (знамянальных) звязак: *Ах лес, як добры той знаёмы, стайць збялелы, нерухомы* (Якуб Колас); *Дарога ляжала падсіненна-белая, мяккая* (В. Карамзаў); *Максім стаяў разгублены* (І. Мележ); *Сядзіць Даніла спамурчаны з свайго Марынкай за сталом* (Якуб Колас). У такіх выказніках лексічнае значэнне выражаецца і дзеясловам-звязкай, і іменнай часткай.

Іменная частка састаўнага выказніка выражаецца:

– прыметнікам у форме Н. ці Т. склону (самы распаўсюджаны сродак выражэння), у фор-

Алена Міхайлаўна Цясе-віч – мовазнаўца. Кандыдат філалагічных навук (1989), дацэнт кафедры беларускага мовазнаўства БДПУ імя Максіма Танка. Закончыла Мінскі дзяржаўны педагогічны інстытут імя А. М. Горкага (1973) і аспірантуру пры гэтай навукальнай установе (1988). Аўтар і сааўтар вучэбна-метадычных дапаможнікаў для настаўнікаў, студэнтаў, абітурыентаў і школьнікаў.

ме вышэйшай ці найвышэйшай ступені параўнання: *Дарога была шырокая, роўная* (І. Мележ); *Стаў Мінск наш магутным, прыгожым* (П. Броўка); *Яснейшым рабіўся дзень; Дзень меўся быць найлепшым* (Я. Скрыган);

– назоўнікам у форме Н. ці Т. склону: *Дзядзька Марцін быў руплівым гаспадар* (Якуб Колас); *Лаўрэн быў старым і ўпраўным паляўнічым* (Э. Самуйлёнак); *Зерне стала хлебам* (Максім Танк);

– лічэбнікам або колькасна-іменным спалучэннем: *Два і тры будзе пяць; Яго нумар – дваццаць тры; Плошча Нарачы – восемдзесят квадратных кіламетраў* (В. Вольскі); *Хлопчык быў гадоў сямі*;

– займеннікам: *Гэты бераг як быў наш спрадвёку, то нашым і застаецца* (Якуб Колас); *Кнігі – мае; Яна ўжо не тая; Якое сёння надвор’е?*;

– прыслоўем: *І тайна была побач, і тайна была далёка* (В. Казько); *Алесь быў дома* (Я. Брыль); *Мы былі напалатове*;

– дзеепрыметнікам: *Холад быў разліты на лесе* (Л. Дайнека); *Двор заўсёды падмецены* (С. Грахоўскі); *Прасторная і светлая зала была ўбраная чысценька і акуратна* (Якуб Колас).

Іменная частка можа быць выражана сінтаксічна непадзельнымі словазлучэннямі: *А гэты надзьмуты дзядзька – цікавы тыт* (І. Шамякін); *Вайсковы чалавек быў высокага росту* (Кузьма Чорны).

У склад састаўнага іменнага выказніка могуць уваходзіць і фразеалагізмы: *Іван быў майстар на ўсе рукі* (І. Навуменка); *Для Бойкі навіна была як гром з яснага неба* (А. Якімовіч); *Цяпер я – стрэляны верабей* (І. Мележ).

Пры іменнай частцы часам ужываюцца параўнальныя злучнікі як, быццам, нібы: *Стракозы быццам верталёцікі: ім кожны ліст – аэрадром* (П. Панчанка).

4. Складаны выказнік.

Акрамя прыведзеных тыпаў выказнікаў, вылучаюць складаны выказнік, у які ўваходзіць тры і больш кампанентаў: *Ён не даў Наўмысніку*

Алена Канстанцінаўна Пекач – выкладчык вышэйшай кваліфікацыйнай катэгорыі ліцэя № 2 г. Мінска. Закончыла Ваўкавыскае педагагічнае вучылішча (1980) і філалагічны факультэт БДУ (1991). Аўтар навуковых артыкулаў і сааўтар вучэбна-метадычных дапаможнікаў для настаўнікаў, студэнтаў, абітурыентаў і школьнікаў.

скончыць гаварыць (Кузьма Чорны); *Русіновіч ужо збіраўся засесці пісаць, як раптам атрымаў пісьмо* (У. Дамашэвіч); *Тут я быць верным і чутым вучыўся* (К. Кірэенка); *Дачка хацела стаць настаўніцай; Бацька працягваў заставацца спакойным*. Але паколькі такія выказнікі становяцца шматкампанентнымі за кошт ускладнення іх першай (дапаможнай) часткі спрагальным дзеясловам з мадальным ці фазісным значэннем, а змест асноўнага кампанента не мяняецца, то ў некаторых крыніцах яны разглядаюцца як ускладненыя састаўныя выказнікі.

ЗАДАННІ ДЛЯ ВЫКАНАННЯ Ё АЎДЫТОРЫІ (КЛАСЕ)

Заданне 1. Падкрэсліце граматычную аснову ў сказах.

1. За акном усё спявала і гаманіла. 2. Вецер не скалыхне ні адзін лісцік, ні адну травінку. 3. Больш за ўсіх кідалася ў вочы скрыпачка. 4. З-пад аксамітай і пурпуровай хмаркі ўзышло сонца, гарачае і бліскачае. 5. У той вечар я быў шчаслівы, як у цудоўным сне. 6. Пеўнік выглядаў не то сярэбраным, не то залатым. 7. Марыйка была яе прыёмнай дачкой. 8. Заданне выкана-на. 9. На газонах гатовы былі распусціцца кветкі. 10. Галя ж была больш стрыманай.

Заданне 2. Запішыце нумары сказаў, у якіх функцыю выказніка выконвае асабовая форма дзеяслова.

1. Той вечар асенні. 2. Беларусь заняла “свой пачэсны пасад між народамі”. 3. Уражаны, захоплены бачаным, я ні пра што не думаў. 4. Купала, Колас, Броўка, Куляшоў – чатыры зоркі веку залатога. 5. Пісьменнік у розныя гады, пачынаючы літаральна з дзяцінства, школьніцтва, вялікую ўвагу надаваў краязнаўству. 6. Жнівень – хлебны месяц, месяц зарападу. 7. У небе загарэліся зоркі, дрыготкія-дрыготкія і – зялёныя. 8. Самым вялікім багаццем суседзяў сталі ружы. 9. Валодзька смяяўся, задаволены і шчаслівы.

Заданне 3. Запішыце нумары сказаў, у якіх ужываюцца простыя дзеяслоўныя выказнікі.

1. Што ты, пушча, трывожна шуміш нада мною? 2. Дагодлівы хлопчык згадзіўся правесці турыстаў у гандлёвы цэнтр. 3. Пасля той пер-

шай страшнай ночы прырода нібыта супакоілася, сцішэла. 4. Мітусіцца-пераліваецца воддаль паветра. 5. Зімой на бязлесным амшарку прыцягвала ўвагу покрыва белізны. 6. Иван быў ужо ўвайшоў у невялікае рэдкалессе. 7. Васілька з самых малых дзён любіў іграць на жалейцы. 8. Выстрал быў сухі і кароткі. 9. Пад вечар цётка Адарка пайшла ў лес нечага назбіраць.

Заданне 4. Выпішыце са сказаў ускладненыя простыя дзеяслоўныя выказнікі.

1. Беіцца, плюскоча ў каменні вадзіца. 2. А агенчык клікаў і клікаў, але не набліжаўся. 3. Крыніца шмат яшчэ па зямлі будзе ліцца-каціцца. 4. Машына імчыць, гудзе, адкрываючы на кожным павароце ўсё новыя і новыя дзівы. 5. А горад і сапраўды быў як у агні, у ліхаманцы нейкай вясновай. 6. Доўга плыў кіт і ўсё ж даплыў да вусця адной ракі. 7. У вольныя часіны дзяўчаты і маладыя жанчыны любілі часта збірацца разам, ткалі, жартавалі і спявалі-спявалі. 8. Максім і зараз не можа даць веры падзеям той страшнай пары.

Заданне 5. Падкрэсліце ў сказах састаўныя дзеяслоўныя выказнікі.

1. Надвор’е стаяла сухое, пагодлівае. 2. Пад’язджаючы да Мінска, Максім усё больш і больш пачынаў хвалявацца. 3. Людзі не думалі разыходзіцца. 4. Урач парэкамендаваў пацыенту займацца спортам. 5. Наўкол квітнела лета, яркае, маладое. 6. Хлопцы вырашылі пакуль вярнуцца назад. 7. Мы часта многае не ўмеем зберагаць у памяці. 8. Скептыкаў я прашу звярнуць увагу на лічбы на франтонах будынкаў. 9. Сіверны дождж можа яшчэ задоўжыцца. 10. Мялешчык асцярожна падняў вочы на дзіўнага незнаёмца.

Заданне 6. Выпішыце сказы, у якіх ужываюцца састаўныя іменныя выказнікі.

1. Мой карабель трымаў курс на блакітную планету. 2. Скафандр быў лепшым дасягненнем ваеннай навукі. 3. Чарговы ўдар быў моцны. 4. Адзін з самых распаўсюджаных фальклорных сюжэтаў пра ваўкалака звязаны з тэмай кахання. 5. Аднойчы напрыканцы лета я быў змушаны ехаць у Мінск. 6. Прыкметы замірання жыцця найбольш відавочныя ў лесе. 7. Васіль заста-нецца адзін. 8. Увесь свет выглядаў велізарнай скрыпкай з незлічона многімі струнамі. 9. Быў ужо вечар, ціхі і цёплы. 10. Яны ішлі да Бясядзі маўклівыя.

Заданне 7. Падкрэсліце ў сказах выказнікі, у дужках укажыце, чым выражаны яго дапаможная і асноўная (сэнсавая) часткі.

1. А вось мой дзед быў нейкі асаблівы. 2. На базе партызанскай групы пачалі расці атрады, затым брыгады. 3. У студыю былі запрошаны старшыні калгасаў, беларускія і літоўскія камбайнеры. 4. Сонца стала цёплае, зыркае. 5. Любімая Алена, высокая, стройная, з гордаю паста-

ваю, была прыгажуняй. 6. Вёска Ягадка – пяць хатак. 7. Надвор’е было зусім не вясновае, а нібыта летняе. 8. Горад ляжаў як на далоні. 9. Каля вогнішча снег рабіўся шэры.

Заданне 8. Выпішыце выказнікі па групах: а) просты дзеяслоўны; б) састаўны дзеяслоўны; в) састаўны іменны.

1. Гулі-звінелі пчолы над агромністай меданоснай ліпай. 2. Як хацелася Васілю хоць раз зайсці ў клас, пакласці на плячо скрыпку, пацягнуць па струнах смычком. 3. У гады далёкай малодасці ён быў простым селянінам. 4. Надвор’е ўстанавілася цёплае. 5. Лёша стаў брыгадзірам цесляроў. 6. Але грыбы – не мох, не растуць па ўсім лесе без разбору. 7. Гэтай ноччу ён не звёў вачэй. 8. Настаўнік параіў вучням прачытаць апошнія вершы Пімена Панчанкі. 9. Ваяўнічы рык прымусіў хлопца страпянуцца і перавесці позірк на нізіну.

ЗАДАННІ ДЛЯ САМАСТОЙНАЙ РАБОТЫ

Заданне 1. Падкрэсліце ў тэксце граматычную аснову кожнага сказа.

Кожнаму з нас лёс адводзіць свой зямны куток, дае бяцэнны дар жыцця і непаўторную матчыну ласку, родную мову і святое адчуванне ўласнай годнасці. А вось неба над намі на ўсіх адно – неабдымнае і загадкавае, глыбокае і неспазнанае...

Нібы адчуваючы нейкую віну за шматвекавую цяжкую і маркотную долю Беларусі, 120 гадоў назад Бог шчодро кінуў сваю іскру адразу ў дзве душы мужычых сыноў. І ў свет прыйшлі нацыянальныя геніі – Янка Купала і Якуб Колас.

Паводле Г. Бураўкіна.

Заданне 2. Выпішыце са сказаў выказнікі ў наступнай паслядоўнасці: а) просты дзеяслоўны; б) састаўны дзеяслоўны.

1. Вось, здаецца, адна за адной затухаюць зоркі на небасхіле. 2. А дождж і не думаў сунімацца. 3. Сняжынкi, лёгкія, пушыстыя, ляцелі да акна, нібы хацелі зазірнуць у кабінет з цікаўнасці ці ўвогуле патрапіць туды. 4. Час у маленстве вымяраецца днямі. 5. Хай храм адчыніць дзверы ў новы дзень, святое ў сэрцы кожным зберажэ! 6. Дзіцячыя, юнацкія ўражанні пакідаюць след на ўсё жыццё. 7. Дарожкай чабаровай скок – у саснякі! 8. Сонца з-за лесу ўсплывае і вялікім чырвоным шарам хаваецца за лес. 9. Яму яшчэ не раз захацацца пабыць у гэтым лесе, пахадзіць гэтай палявой дарогай між жыта, палюбавацца характам заліўных лугоў.

Заданне 3. Падкрэсліце састаўныя іменныя выказнікі.

1. І тая песня здаецца такой бадзёрай, як вясельная музыка. 2. Утульна-цёплая восень ро-

біцца слотнай і ржавай. 3. А сонца над намі яснае-яснае. 4. Полацк – горад мастацкай славы. 5. Сябры рады будучы. 6. Частымі гасцямі ў пушчы былі экскурсанта. 7. Яны засталіся адны. 8. Сонейка што яблык спелы. 9. Каласы мядзяныя шмат даўжэйшымі сталі. 10. Яна даўно на “ты” з жыццёвымі складанасцямі.

Заданне 4. Выпішыце выказнікі, у дужках вызначце спосаб іх выражэння.

1. З неба ціха падаў першы ў гэтай восені снег. 2. Мой сябра яшчэ і вынаходлівы. 3. Дзвіна тут была значна шырэйшая, чым каля горада. 4. Хай да світання свечка гарыць. 5. Гараджане былі ў дужа добрым гуморы. 6. Царыца ім – наша Зямля. 7. Актрыса з мяне нікая. 8. Нейкі неспакой пачынаў агортаць маладое насенне. 9. Ларыса папрасіла свякроў прынесці з хаты хлеба.

Заданне 5. Падкрэсліце ў сказах выказнікі, у дужках запішыце іх тып.

1. У той асенні дзень надвор’е перамянілася. 2. Касцёр палае. Ён як абярог. 3. Чалавецтва заўсёды было глабалізаваным. 4. Восень брала сваё. 5. Завулак быў вузкі і пыльны. 6. Аднак перш за ўсё мы вырашылі адпачыць. 7. Не захопнік і не ўладар я пывучаму роднаму слову. 8. Жыла-была ў адной вёсцы баба Адарка. 9. Хлопцу доўга не давала спакою расказанае бацькам здарэнне.

Заданне 6. Запоўніце табліцу.

Просты дзеяслоўны выказнік	Састаўны дзеяслоўны выказнік	Састаўны іменны выказнік
----------------------------	------------------------------	--------------------------

1. У лесе стаяла цішыня. 2. Янка Брыль адразу звяртаў на сябе ўвагу і сваёй магутнай постацю, і дасціпнасцю гумару. 3. Сэрцам Канстанцінопаля быў іпадром. 4. Дзякуючы дзецям, сябрам пабачылі свет мемуарныя зборнікі пра Яна Скрыгана, Антона Алешку, Аляксандра Капусціна. 5. Праца не ў абызу. 6. Андрэй выглядаў схуднелым, але бадзёрым і ўцешным. 7. Я не магу жыць без мора. 8. Янка думаў ужо распасціць запасны парашут. 9. Малой Ніка любіла глядзець на кветкі сну ў садзе.

Заданне 7. Ахарактарызуйце выдзеленыя ў сказах выказнікі (тып выказніка, спосаб выражэння).

1. Шустры жоўценькі клубок *шмыг* са сцежкі пад дубок. 2. Сябе *пачуеш* ты *свабодным*. 3. Начальнік станцыі адразу *даў знаць* пра здарэнне. 4. Цікавасць у збіральнікаў гістарычнай памяці да творчасці Лукомскага *даўня*. 5. Руда і Рудня *з’яўляюцца назвамі* вытворнага паходжання. 6. Раззлаваны зубр надзвычай хуткі і ярасны, *можа накінуцца* нават на чалавека. 7. Усё *па-іншаму*. 8. Дзед *выстругвае-робіць* то прыклад для стрэльбы, то рамкі для фотаздымкаў, то дугі, канапы-крэслы, сані... 9. Думка – *прадукт* напружанай разумовай працы. 10. У мяне *вочы зялёнага колеру*.

ЗАЛІКОВЫ ТЭСТ

Варыянт 1

1. Адзначце сказы, у якіх выказнікам з'яўляецца дзеяслоў.

- 1) Маці адна.
- 2) Здавалася, скрыпка ўздыхала ледзь прыхаваным чалавечым болям.
- 3) Людзі цяпер іншыя.
- 4) Дочкі хутка стануць самастойнымі.
- 5) У чыстым жнівеньскім паветры адчуваўся пах яблыкаў і вільготнай зямлі.

2. Адзначце сказы з простымі дзеяслоўнымі выказнікамі.

- 1) Рунь ужо добра акрэпла, распусцілася.
- 2) Лагуцьку радавала-зачароўвала, як малога, і гэта крынічка, і ціхае-ціхае, ледзь улоўнае цурчанне малюсенькай ручаінкі.
- 3) Чалавек таксама павінен мець свой абжыты кут.
- 4) А ты нешта сёння як недаспаў.
- 5) Кожны беларускі храм – не толькі сведка, але і ўдзельнік трагічных падзей гісторыі.

3. Адзначце сказы з ускладненымі простымі дзеяслоўнымі выказнікамі.

- 1) Снег тут быў прыгладжаны ветрам і неглыбокі.
- 2) Жыла-была птушка.
- 3) Мяне зноў кіне на калені жаночай прыгажосці цуд.
- 4) Дождж тым часам ідзе ды ідзе.
- 5) Хай мароз і сцюжа замацуюць дружна светлыя памкненні сілы маладой!

4. Адзначце сказы з састаўнымі дзеяслоўнымі выказнікамі.

- 1) Стол быў засланы палатняным абрусам, вышытым дробнымі палявымі кветкамі.
- 2) Валянціна Піліпаўна спачатку і слухаць не хацела пра паветраную экскурсію.
- 3) Перастае цурчэць бярозавы сок, нават абвісае ледзяшамі.
- 4) Так можа даглядаць толькі маці.
- 5) Чарговая восень спраўляе свой баль.

5. Адзначце сказы з састаўнымі іменнымі выказнікамі.

- 1) З вёскі Рамейка вяртаўся памаладзелы, павяжэлы, загарэлы, як цыган.
- 2) Сёння ты можаш прыйсці на плошчу Свабоды і ўбачыць прыгожы белы будынак з гадзіннікам – ратушу Мінска.
- 3) Калісьці Траецкае прадмесце было самым вялікім у горадзе.
- 4) Дзеці прыходзілі пасядзець у засені таполяў і клёнаў.

5) Гаркота была падкралася да Венькі.

6. Адзначце сказы, у якіх у склад выказніка ўваходзіць назоўнік.

- 1) Гэткія дні бываюць у канцы жніўня і на пачатку верасня.
- 2) Зосім быў майстрам мантажнага цэха.
- 3) Сустрэчы і разлукі – вечны рух.
- 4) Апошнім часам Рамейка нечага стаў задумвацца, нешта ўспамінаць.
- 5) Свет зноў стаў цікавы і прывабны.

7. Адзначце сказы, у якіх інфінітыў выконвае ролю выказніка або ўваходзіць у састаў выказніка.

- 1) Залатагорскі касцёл яшчэ не аднаму пакаленню гараджан будзе нагадваць пра трагічныя і слаўныя старонкі гісторыі іх горада.
- 2) Інакш як злачынцамі не мог ён назваць браканьераў.
- 3) Паходня ехаў у Лашычы расказаць Янукевічу пра першыя свае крокі на новай пасадзе.
- 4) Пісаць пра Вінцэся Мудрова – значыць пісаць і пра полацкі феномен.
- 5) Кіраўніцтва лясгаса забараніла жыхарам вёскі рубіць дровы і паляваць.

8. Адзначце сказы, у якіх інфінітыў не з'яўляецца выказнікам або не ўваходзіць у склад выказніка.

- 1) Маленькая Марыся любіла глядзець на гэтых прыгожых жукоў.
- 2) З ваўкамі жыць – па-воўчы выць.
- 3) Еўфрасіння Полацкая ўсіх нас хацела бачыць як адну душу.
- 4) Настаўнікі прыязджалі паглядзець на працу сваіх выхаванцаў.
- 5) Жыццё быццам уваходзіць у моцную каліну.

9. Адзначце сказы, у якіх выказнікам з'яўляецца фразеалагізм.

- 1) Так, наша зямля адправіла ў божы свет вялікую колькасць талентаў.
- 2) Юрка проста не чуў ног пад сабою.
- 3) Усе ў вёсцы дзіву даваліся з Максімавай сілы.
- 4) Дзень пачынаўся пагодлівы.
- 5) Беларусь багата прыродай, поўнай неапісальнага хараства, людзьмі, свабодалюбівымі і працавітымі.

10. Адзначце сказы з састаўнымі іменнымі выказнікамі і нулявой звязкай.

- 1) Лес выглядае ціхім і маўклівым.
- 2) Тэлефонны званок здаўся збавеннем.
- 3) Восень – мая выратавальніца.
- 4) Увогуле Жэнька самастойны.
- 5) Паэзія апошніх гадоў становіцца ўсё больш суб'ектыўнай і адначасова ўсё менш лірычнай.

Варыянт 2

1. Адзначце сказы, у якіх выказнікам з'яўляецца дзеяслоў.

- 1) Завязі яе ўсыпана.
- 2) Зелень бралася ў сілу.
- 3) Бабуля, ціхая і пакорная, павярнулася, ступіла некалькі крокаў.
- 4) Стаялі апошнія дні мая.
- 5) Вечар настаў цёплы, мяккі.

2. Адзначце сказы з простымі дзеяслоўнымі выказнікамі.

- 1) Хай жа славяцца наvekі дружба, згода, лад!
- 2) Пачатак для гутаркі выйшаў добры.
- 3) Даніла шчыраваў на радыёзаводзе.
- 4) Неба пачынала завалакаць маркотлівая смуга.
- 5) І як гімн гармоніі – песня.

3. Адзначце сказы з ускладненымі простымі выказнікамі.

- 1) Хай з сонцам сэрцайка спявае!
- 2) За дні падарожжа я прывык да Кудзіна і гатоў быў ехаць з ім хоць на край свету.
- 3) Максім сам у апошні час высыкаў-карчаваў яблыні.
- 4) Зледзянелая, выслізганая палазамі дарога была перамецена толькі ў некалькі месцах.
- 5) Бор стары за сцяной усё шуміць і шуміць.

4. Адзначце сказы з састаўнымі дзеяслоўнымі выказнікамі.

- 1) Іосіф Лангбард задумваў пабудаваць тэатр, падобны да антычнага, сапраўдны храм мастацтваў.
- 2) Па дарозе ў вырай тысячы вадаплаўных птушак спыняюцца на возеры адпачыць.
- 3) І потым ужо будуць трубіць журавы.
- 4) Я перастаў хадзіць на заняткі.
- 5) Хто з мінчан не любіць гуляць па ўзбярэжжы Свіслачы каля Траецкага прадмесця?

5. Адзначце сказы з састаўнымі іменнымі выказнікамі.

- 1) Старыя купчастыя прысады рабілі вуліцу зусім цёмнаю.
- 2) Маці сядзела сцішаная, нейкая непрывычная, незнаёмая.
- 3) Усё жыццё – вялізныя арэлі.
- 4) Познім вечарам тры разведчыкі прыйшлі пераначаваць у хату.
- 5) Да гадоў пяці яна была дзіця як дзіця.

6. Адзначце сказы, у склад выказніка якіх уваходзіць назоўнік.

- 1) Кнігі сталі Рамейкавым захапленнем.
- 2) Калідоры былі пустымі.
- 3) Захоўваць уласную бібліятэку прафесар не збіраўся.
- 4) Галгофа – шлях пакуты, пройдзены Сынам Божым.
- 5) Я быў ступіў ужо да бліндажа.

7. Адзначце сказы, у якіх інфінітыў выконвае ролю выказніка або ўваходзіць у склад выказніка.

- 1) Полацкі менталітэт абяцае стаць адным з найбольш прыкметных феноменаў у культурным жыцці нашай краіны.
- 2) Амелька ўгаворваў каменданта пакінуць сена да маразоў.
- 3) Жыццё пражыць – не поле перайсці.
- 4) Свой радок на паперы я не чакаў спаткаць.
- 5) Ты ідзеш абсохлаю абочынай пакланіцца руням маладым.

8. Адзначце сказы, у якіх інфінітыў не з'яўляецца выказнікам або не ўваходзіць у склад выказніка.

- 1) Дзетак узгадаваць – не грыбкоў назбіраць.
- 2) Настаўнік прапанаваў вучням вывучыць верш на памяць.
- 3) Пачаць маршрут я вырашыў з Лепельскага раёна.
- 4) У любові да цябе, Бацькаўшчына, я не раз буду клясціся.
- 5) І будуць пець зялёным лісцем у полі белыя бярозкі.

9. Адзначце сказы, у якіх выказнікам з'яўляецца фразеалагізм.

- 1) Калісьці вуліца была гразкай, з калдобінамі.
- 2) Мая вуліца пад бокам.
- 3) Чамусьці кожны адкусаны кавалак яблыка становіўся яму ўпоперак горла.
- 4) Максім мала з кім уступаў у размову.
- 5) Кашчаваты і маленькі, Мацей здаецца цяпер смешным.

10. Адзначце сказы з састаўным іменным выказнікам і нулявой звязкай.

- 1) Кожны твор мастацтва – люстэрка свайго часу.
- 2) Памяць пра Петруся Броўку будзе трывай і доўгай.
- 3) Ручаёў перамовы што клёкат буслоў.
- 4) Паветра ў лесе празрыстае і чыстае.
- 5) Сёння ў вачах чытачоў Караткевіч становіцца легендай.

Ларыса ПШАНІЧНАЯ

ДЗЕЕПРЫСЛОЎЕ. ДЗЕЕПРЫСЛОЎНЫ ЗВАРОТ

З ПАЭМЫ “НОВАЯ ЗЯМЛЯ” ЯКУБА КОЛАСА

Заданне. Прачытайце. Знайдзіце ў сказах дзеепрыслоўі і дзеепрыслоўныя звароты. Спішыце. Пастаўце знакі прыпынку, падкрэсліце дзеепрыслоўі, дзеепрыслоўныя звароты як члены сказа. Вызначце трыванне дзеепрыслоўяў.

1. ...І кідаў цеста ў скавародкі.
Давала піск яно кароткі
Льючыся з шумам на патэльні.

2. Там каля хаты у садочку
Схіліўшысь ціхенька ў куточку
Стаялі дзве вярбы старыя.

3. Галлё спусціўшы над парканам
Расла тут грушка з тонкім станам...

4. Загнаўшы ў хлеў на месца статка
Насеўся Ўладзя на аладкі
Шпурнуўшы лапці і анучы...

5. Ішоў паволі не спяшаўся
Часамі стаўшы азіраўся...

6. Ўздыхалі хрышчучысь старыя
Схіліўшы голавы сівыя.

7. Зяхнуў і смачна пацягнуўся,
Бо цэлы дзень праталачыўся
І ноч не спаўшы утаміўся...

8. – Хіба каровы яшчэ дома?! –
Спаткаўшы Ганну ён пытае.

9. Міхась вярнуўшыся з абходу
Адзначыў добрую прыгоду.

10. ...А краскі ніжай гнуць галовы
Пачуўшы косак звон сталёвы.

11. Старыя хвоі і яліны
Далёка кінуўшы галіны
Глядзелі хораша любоўна...

Ларыса Іванаўна Пшанічная – настаўнік вышэйшай кваліфікацыйнай катэгорыі. Закончыла філалагічны (1981) і дэфекталагічны (1987) факультэты Мінскага дзяржаўнага педагагічнага інстытута імя А. М. Горкага. Выкладала родную мову і літаратуру ў Слуцкай САШ № 10 імя С. Рубанава.

АДКАЗЫ

1. ...І кідаў цеста ў скавародкі.
Давала піск яно кароткі,
Льючыся з шумам на патэльні. (незак.)

2. Там каля хаты, у садочку,
Схіліўшысь ціхенька ў куточку, (зак.)
Стаялі дзве вярбы старыя.

3. Галлё спусціўшы над парканам, (зак.)
Расла тут грушка з тонкім станам...

4. Загнаўшы ў хлеў на месца статка,
Насеўся Ўладзя на аладкі,
Шпурнуўшы лапці і анучы... (зак.)

5. Ішоў паволі, не спяшаўся,
Часамі, стаўшы, азіраўся... (зак.)

6. Ўздыхалі, хрышчучысь, старыя, (незак.)
Схіліўшы голавы сівыя. (зак.)

7. Зяхнуў і смачна пацягнуўся,
Бо цэлы дзень праталачыўся
І, ноч не спаўшы, утаміўся... (зак.)

8. – Хіба каровы яшчэ дома?
Спаткаўшы Ганну, ён пытае. (зак.)

9. Міхась, вярнуўшыся з абходу, (зак.)
Адзначыў добрую прыгоду.

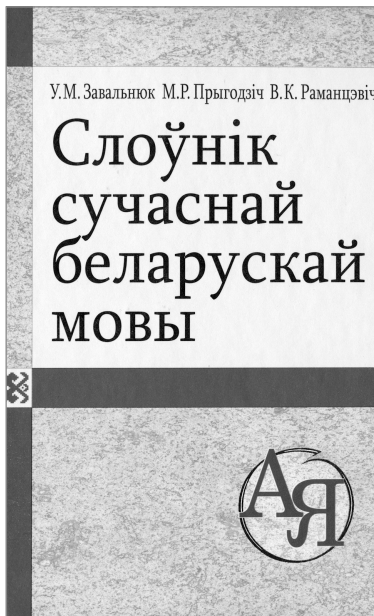
10. ...А краскі ніжай гнуць галовы,
Пачуўшы косак звон сталёвы. (зак.)

11. Старыя хвоі і яліны,
Далёка кінуўшы галіны, (зак.)
Глядзелі хораша, любоўна...

Раней у “Родным слове” змешчаны дыдактычныя матэрыялы, падрыхтаваныя **Ларысай Пшанічнай**, да тэм “Прыметнік” (2008, № 2), “Прыслоўе” (2008, № 7), “Аднародныя члены сказа”, “Злучнік” (2009, № 7).

НОВЫ СЛОЎНІК ПА “ПРАВІЛАХ...” У НОВАЙ РЭДАКЦЫІ

Завальнюк, У. М. Слоўнік сучаснай беларускай мовы / У. М. Завальнюк, М. Р. Прыгодзіч, В. К. Раманцэвіч; пад агульн. рэд. М. Р. Прыгодзіча, У. М. Завальнюка. – Мінск : Нар. асвета, 2009. – 400 с. – Тыраж 5 000 экз.

Увядзенне ў практыку з 1 верасня 2010 г. правіл беларускай арфаграфіі і пунктуацыі ў новай рэдакцыі запатрабавала найхутчэйшую падрыхтоўку слоўнікаў, вучэбна-метадычных распрацовак для настаўнікаў, вучняў, студэнтаў і ўсіх, хто карыстаецца родным словам. Рэцэнзаваная праца з’яўляецца першым выданнем такога прызначэння.

Аўтары прывялі ў слоўніку больш за 20 тысяч лексічных адзінак, якія актыўна выкарыстоўваюцца ў мастацкай літаратуры, публіцыстыцы, навуцы, культуры, школьнай практыцы і інш. У ім шырока адлюстравана міжканфесійная лексіка, напрыклад: *асанна, архімандрый, Байрам, Буда, Вялікдзень, Грамніцы, імішал, канонік, кафізма, мітра, муэдзін, сакрамант, стыхар, Тора, Хрысціцель* і інш. Аўтары-складальнікі падалі уніфікаваныя формы назваў асобных свят і абрадаў, правялі стылістычнае размежаванне некаторых рэлігійных паняццяў і іх найменняў. Параўн.: *святар, свяшчэннаслужыцель і свяшчэннік, ойча і айцец, кляштар і манастыр, алілуя і алелюя, Дзева Марыя, Раство* (а не *Раждзаство*), *Прачыстая* і інш.

Адметнасць новага слоўніка – увядзенне ў яго склад варыянтных лексем-дублетаў, якія выкарыстоўваюцца ў розных выданнях, але да гэтага часу не знайшлі адлюстравання ў лексікаграфічных працах: *аб’ява – абвестка, абедаль – палуднаваць, дагавор – дамова, выніска – вынятка, вадзіцель – кіроўца, чай – гарбата, забастоўка – страйк, княжна – князеўна, дача – лецішча,*

небаскроб – хмарачос, палавік – ходнік, разарый – ружоўнік і да т. п. Карыстальнікі слоўніка змогуць самі выбраць патрэбны варыянт слова і формы адпаведна маўленчай сітуацыі і стылявой дыферэнцыяцыі таго ці іншага кантэксту. Аўтары слоўніка, арыентуючыся на школьную практыку, максімальна поўна перадаюць акцэнталагічныя асаблівасці слоў і іх склонавых формаў, прыводзяць цалкам або з абазначэннем толькі канчаткаў дзеяслоўных часава-трывальных формы. Параўн.: *журналістка, -тцы* [стц]; *назіранне* [ньне], *-нні, -нняў; павозка* [ск], *-зцы* [сц], *-зак; размяшчэнне* [зьмя] [ньне], *-нні; журыцца, незак. журуся, журышся* [сься], *журыцца, журымся, журыцеся, журацца; загаць* [айі], *зак., загаю, загойш* [ойі], *-ойць, -ойм, -ойце, -ойць; загаі* [айі], *-іце*. Такая падрабязнасць у перадачы фанетычных і марфалагічных асаблівасцей тых ці іншых слоў і словаформаў будзе зручнай пры карыстанні і складальнікам тэстаў, а педагогам – пры правядзенні розных відаў пісьмовых і вусных работ.

Нельга не адзначыць і дадаткі да слоўніка, арыентаваныя на уніфікацыю ўласных імёнаў, што сустракаюцца ў Новым Запавеце Бібліі, а таксама словы і звароты ветлівасці. Апошні дадатак асабліва цікавы, бо, пагадзіцеся, далёка не кожны з нас ведае, як правільна звяртацца да святароў хрысціянскіх і іншых канфесій. Радуе, што Уладзіслаў Завальнюк (аўтар гэтай часткі, ксёндз-пробашч касцёла св. Сымона і св. Алёны) падае матэрыял з арыентацыяй на хрысціянскую мараль і талерантнасць, уводзячы ў паўсядзённы ўжытак новыя, а хутчэй – раней забароненыя і цяпер адноўленыя этыкетныя формулы. Параўнайце:

Ваша Святасць! Святы Ойча! – зварот да Папы.

Ваша Свяцейшаства! – зварот да праваслаўнага Патрыярха.

Айцец Уладзімір! – зварот да праваслаўнага святара.

Хвала Ісусу Хрысту! – словы, якімі вітаюцца хрысціяне пры сустрэчы са знаёмымі на працягу сутак. Адказ: *На веки вечныя!*

Дадзены слоўнік, несумненна, адметная з’ява ў беларускай лексікаграфіі. Пажадаем жа яго аўтарам не спыняцца на дасягнутым, а карыстальнікам – удумліва і сур’ёзна ставіцца да беларускага слова.

Мікалай АЛЯХНОВІЧ,

кандыдат філалагічных навук, дацэнт,
загадчык кафедры

гісторыі беларускай мовы і дыялекталогіі

Брэсцкага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А. С. Пушкіна.

КАЛІ ЗАКОНЧЫЎСЯ ЎРОК

Свет мовы і літаратуры

ЗАХАВАННЕ ПАМЯЦІ, ПЕРАЕМНАСЦЬ ТРАДЫЦЫЙ

З ВОПЫТУ СТВАРЭННЯ, ПРАЦЫ КАБІНЕТА БЕЛАРУСКАЙ ФІЛАЛОГІІ ФІЛАЛАГІЧНАГА ФАКУЛЬТЭТА БДУ

Восенню мінулага года філалагічнаму факультэту Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта споўнілася 70 гадоў. За час адліку праўдзівага існавання факультэта як самастойнага падраздзялення ў структуры вядучай ВНУ Рэспублікі Беларусь прынята лічыць 1939 год, калі 21 ліпеня ў газеце “Савецкая Беларусь” было апублікавана пра гэта афіцыйнае паведамленне. Але спецыялісты-філолагі рыхтаваліся ў БДУ з часу яго заснавання – 1921 г.: спачатку на этнолага-лінгвістычным аддзяленні факультэта грамадскіх навук, потым на літаратурна-лінгвістычным аддзяленні педагогічнага факультэта. Так што ў 2011 г. (гэта неаднаразова адзначаў у юбілейных інтэрв’ю і публічных выступленнях цяперашні дэкан прафесар І. Роўда*) факультэт з поўным правам на тое можа перакрочыць гады і святкаваць сваё 90-годдзе.

І ў гэтым цалкам слушным сцвярджэнні трэба, на наш погляд, найперш вылучаць маральны аспект, праблему праўдзівага ўзнаўлення гісторыі, вяртання імёнаў, плёну працы вядучых навукоўцаў краіны, якія ў 1920-я гг. бралі самы чынны ўдзел у стварэнні ўніверсітэта, а ў 1930-я сталі аднымі з першых ахвяр сталінскіх рэпрэсій. Толькі ў 1921 – 1931 гг. філалагічную адукацыю атрымалі больш за 300 чалавек, многія з іх сталі вядомымі пісьменнікамі, крытыкамі, гісторыкамі і тэарэтыкамі літаратуры, мовазнаўцамі. Сярод іх – А. Александровіч, П. Броўка, П. Глебка, С. Дарожны, А. Звонак, К. Крапіва, Ф. Куляшоў, М. Лужанін, Я. Скрыган, М. Хведаровіч і інш.

Яшчэ пры падрыхтоўцы да святкавання мінулага юбілею ў 2004 г. па ініцыятыве кафедры беларускай літаратуры ХХ ст., пры падтрымцы дэканата і рэктарата было прынята рашэнне стварыць на факультэце кабінет беларускай філалогіі. Выпрацаваць яго канцэпцыю даручылі дацэнту кафедры славянскіх літаратур Мікалаю Трусу, які меў вопыт экспазіцыйнага музейнага праектавання з часу працы ў Літаратурным музеі М. Багдановіча.

У даволі сціслы тэрмін аўтарам канцэпцыі, а пасля і экспазіцыі, былі выяўлены і сабраны рабочыя матэрыялы па гісторыі факультэта з фондаў Нацыянальнага архіва Рэспублікі Беларусь, Музея НАН Беларусі, Дзяржаўнага літаратурна-мемарыяльнага музея Якуба Коласа, збораў памятных дакументаў кафедраў гісторыі беларускай мовы, сучаснай беларускай мовы, беларускай літаратуры ХХ ст., прыватных архіваў М. Жыдовіч, Л. Шакуна, К. Хромчанкі, У. Лазоўскага, М. Прыгодзіча, У. Навумовіча і інш.

Вынікам праведзенай працы стала тое, што факультэт займеў да свайго юбілею арыгінальную пастаянную экспазіцыю ўнікальных дакументаў, якая адлюстроўвае гісторыю станаўлення і развіцця беларускай філалогіі (мовазнаўства, літаратуразнаўства, фалькларыстыкі) ва ўніверсітэце.

На стэндах прадстаўлены тры асноўныя тэматычныя блокі: 1) Пачынальнікі: літаратуразнаўства і мовазнаўства ў БДУ 1920 – 1930-х гг. (І. Замоцін, Я. Барычэўскі, А. Вазнясенскі, М. Пятуховіч, Якуб Колас, Я. Лёсік, П. Бузук і інш.; партрэты, выявы вокладак кніг, тытульныя старонкі рукапісаў і інш.); 2) Аднаўленне дзейнасці ўніверсітэта і факультэта пасля Вялікай Айчыннай вайны. Гісторыя факультэта ў імёнах і падзеях 1940 – 1980-х гг. (матэрыялы навуковай дзейнасці Ц. Ломцева, М. Жыдовіч, М. Булахава, Л. Шакуна, Л. Бурака, М. Ларчанкі, Ю. Пшыркова, І. Навуменкі, Н. Гілевіча, С. Александровіча, А. Лойкі, Дз. Бугаёва і інш.). Сустрэчы філфакаўцаў з пісьменнікамі: Максімам Танкам, І. Шамякіным, В. Быкавым і інш.; 3) Міжнародныя кантакты. Творчая дзейнасць літаратурнага аб’яднання “Узлёт” (кіраўнік – А. Лойка), тэатра “Летуценнік” (кіраўнік – М. Яфімава).

Новае, экспазіцыйнае жыццё атрымалі дакументы, якія ў свой час былі абсалютна будзённымі, шараговымі канцылярскімі паперамі. Для прыкладу прывядзем вытрымкі з паведамлення Праўлення БДУ ад 7.09.1926 г., № 808, што захоўваецца ў фондах Нацыянальнага архіва Рэспублікі Беларусь: “3 15 – 20 верасня г. г. склікаецца Праўленнем і Дэканатам Педагогічнага факультэ-

* У мінулагоднім вераснёўскім нумары часопіса “Роднае слова” друкавалася інтэрв’ю Надзеі Бышкі з дэканам філалагічнага факультэта прафесарам Іванам Роўдам “Сапраўдны цэнтр беларусістыкі: Філалагічнаму факультэту БДУ – 70”. – *Заўвага рэд.*

тэту Беларускага Дзяржаўнага Універсітэту Усебеларуская Прыродазнаўчая канфэрэнцыя, на якую запрашаюцца выкладчыкі прыродазнаўчых навук Рабфакаў, Тэхнікумаў, праф. школ і поўных сямёх-годак. <...>

Унівэрсытэт прадастаўляе дэлегатам канфэрэнцыі дарэмнае карыстаньне інтэрнатам.

Канфэрэнцыя працягнецца 5 дзён. Дэлегаты павінны ўзяць з сабой падушку і пасьцельныя прылады”.

Кабінет беларускай філалогіі філалагічнага факультэта БДУ, якому споўнілася 5 гадоў, быў урачыста адкрыты 17 лістапада 2004 г. З самага пачатку свайго існавання ён стаў своеасаблівым музеем, а таксама цэнтрам даследаванняў па гісторыі развіцця беларускай філалогіі і самога факультэта.

Сёння супрацоўнікамі кабінета працягваецца праца па збіранні і захаванні новых матэрыялаў, удакладняецца храналогія асноўных падзей з жыцця факультэта. Сабраная інфармацыя, візуальныя адбіткі дакументаў захоўваюцца як на папяровых, так і на электронных носбітах. Наведвальніка абавязкова зацікавяць напісаная рукой Якуба Коласа заява ў Прадметную камісію Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта ад 28.09.1923 г. з просьбай прызначыць яго асістэнтам на кафедру беларускай мовы, студэнцкі білет Івана Мележа, дыплом выпускніка літаратурна-лінгвістычнага аддзялення педагагічнага факультэта 1930 г., фотаздымкі выкладчыкаў, якія працавалі на факультэце ў 1950 – 1980-я гг., і многае іншае.

Надзвычай цікавая і карысная інфармацыя пра арганізацыю вучэбна-выхаваўчай і навуковай дзейнасці на факультэце сабрана на аснове пратаколаў пасяджэнняў Вучонага савета факультэта, пратаколаў пасяджэнняў кафедраў, а таксама кафедральных справаздач і іншых дакументаў. Гэтыя матэрыялы даюць магчымасць студэнтам даведацца пра сваіх папярэднікаў, іх вучэбную і працоўную дзейнасць у студэнцкіх навукова-даследчых гуртках, падрыхтоўку і выданне насценных газет і інш. Так, напрыклад, у 1966 г. газета філалагічнага факультэта “Слова філолага” была адзначана як адна з найлепшых газет універсітэта. Пры выданні выходзілі 2 дадаткі – “Маладняк” і “Камсамольскі пражэктар”. На старонках “Маладняка” змяшчаліся студэнцкія апавяданні, вершы, артыкулы. Тут друкаваліся А. Жук, А. Разанаў, В. Ярац.

Філалагічны факультэт часта становіўся стартвай пляцоўкай для будучых пісьменнікаў. У сярэдзіне 1960-х гг. было створана літаратурнае аб’яднанне “Узлёт”. На старонках калектыўных зборнікаў дэбютавалі народны паэт Беларусі Р. Барадулін,

Група экспертаў у дзень адкрыцця кабінета беларускай філалогіі 17 лістапада 2004 г. Злева направа: прафесар Алесь Бельскі, дацэнт Сяргей Запрудскі, прафесар Віктар Крсней, дацэнт Вольга Казлова, дацэнт Мікалай Трус. Фота А. Бязлепкінай.

лаўрэаты дзяржаўных і літаратурных прэмій Г. Бурайкін, В. Зуёнак, А. Разанаў, С. Законнікаў, К. Камейша, Я. Янішчыц, У. Ягоўдзік і інш. У 2002 – 2005 гг. пад назвай “Скрыпторый” выйшлі з друку чатыры зборнікі твораў новых “узлётаўцаў”.

Адна з асноўных задач кабінета – аказанне навуковай і метадычнай дапамогі. Супрацоўнікі кансультуюць студэнтаў пры выбары вучэбнага матэрыялу, даведачнай, дадатковай літаратуры па той ці іншай тэме. Пры падрыхтоўцы да практычных заняткаў, напісанні курсавых і дыпломных работ студэнты могуць выкарыстоўваць электронны бібліяграфічны даведнік. Навуковыя крыніцы сістэматызаваны як у алфавітным парадку па аўтарах, так і тэматычна. Асобна зроблены каталог абароненых у БДУ кандыдацкіх і доктарскіх дысертацый.

Пры дапамозе кіраўніцтва, актыўным удзеле выкладчыкаў факультэта створаны ўласны кніжны фонд. Ёсць у кабінёце і свая відэатэка, у якой зафіксаваны сустрэчы філфакаўцаў з народнымі пісьменнікамі І. Шамякіным, І. Навуменкам, Я. Брылём, а таксама фільмы-інтэрв’ю з Н. Гілевічам, Л. Дранько-Майсюком, У. Арловым, Р. Барадуліным.

Можна з упэўненасцю сцвярджаць, што сёння кабінет беларускай філалогіі з’яўляецца адметным метадычным, асветным, навукова-даследчым цэнтрам. Яго супрацоўнікі праводзяць важную працу па вывучэнні гісторыі беларускага мовазнаўства, літаратуразнаўства і захаванні традыцый, што склаліся на працягу шматгадовай гісторыі філалагічнага факультэта БДУ.

Мікалай ТРУС,
кандыдат філалагічных навук,
дацэнт кафедры замежнай літаратуры БДУ,
Аксана ДАРАГАКУПЕЦ,
кандыдат філалагічных навук,
загадчык кабінета беларускай філалогіі
філалагічнага факультэта БДУ.

УЗДЗЕНСКІ КРАЙ – КРЫНІЦА ДУХОЎНАСЦІ

15 снежня мінулага года калектыў рэдакцыі часопіса “Роднае слова” наведаў Нёманскую дзяржаўную агульнаадукацыйную сярэдняю школу імя І. Д. Гурскага, што знаходзіцца ва Уздзенскім раёне Мінскай вобласці. Сустрэча на Уздзеншчыне стала лагічным працягам арганізаванага родна словаўцамі вераснёўскага мерапрыемства ў сталічным Доме літаратара, прысвечанага падвядзенню вынікаў конкурсаў навуковых даследаванняў і творчых прац вучняў. Сярод прысутных на ўрачыстасці гасцей вельмі добра запомнілася настаўніца беларускай мовы і літаратуры Нёманскай школы Любоў Анатольеўна Собаль. Запомнілася не толькі як кіраўнік літаратурнага гуртка “Жывое слова”, але найперш як чалавек, што не толькі цалкам адданы сваёй справе, але і безупынна імкнецца да спасціжэння новага.

...У разгар восені на рэдакцыйны тэлефон паступіў званок ад Любові Анатольеўны са словамі падзякі калектыву часопіса, а потым – шчырае запрашэнне на ўрок-праект пад назвай “Момант ісціны: роля роднага слова ў адраджэнні духоўнасці”...

Хваляваліся і гаспадары, і госці. Шчырая сустрэча з хлебам-соллю ў фае школы – і мы на другім паверсе ў невялікай, але па-хатняму ўтульнай актавай зале. Тут, у імправізаваным школьным кабінце, Любоў Анатольеўна Собаль, настаўнік вышэйшай кваліфікацыйнай катэгорыі, правяла майстар-клас – адкрыты ўрок для кіраўнікоў метадычнага аб’яднання настаўнікаў беларускай мовы і літаратуры Уздзенскага раёна.

Спачатку ўзяла слова дырэктар школы Валянціна Вікенцьеўна Стахно. Яна зрабіла невялікі экскурс у гісторыю школы і адзначыла моманты сучаснага жыцця нёманскіх школьнікаў. З яе прамовы стала вядома, што цяпер школа налічвае 128 вучняў, найлепшых з якіх мясцовыя органы кіравання штотымся заахвочваюць стыпендыяй. Валянціна Вікенцьеўна зазначыла, што ў арганізацыі адукацыйнага працэсу шмат увагі аддаецца выхаванню праз родную мову і культуру.

Для правядзення майстар-класа Любоў Анатольеўна абрала незвычайную форму – літаратурны праект. Па сутнасці, ён уяўляў сабой сінтэз навуковых тэарэтычных звестак і сацыялагічных апытванняў, публіцыстычнага аналізу, паэтычных чытанняў і нават пропаведзі. Свае меркаванні выказвалі маладыя “карэспандэнты”, “сацыёлагі”, “літаратуразнаўцы”, “даследчыкі”, чыталі вершы юныя паэты. На сустрэчу быў запрошаны айцец Аляксей, святар Свята-Мікалаеўскай царквы в. Магільна, які ў сваёй

прамове-звароце да школьнікаў акрэсліў праблемы стану духоўнасці ў сучасным грамадстве, адзначыў, наколькі сёння “моладзі цяжка вылучыць духоўнасць у плыні інфармацыі”.

Пераказваць змест літаратурнага праекта няма патрэбы, бо ў хуткім часе распрацоўка “Момант ісціны” з’явіцца на старонках нашага часопіса. Аднак некаторыя вучнёўскія аксіёмы варта прыгадаць: “Уздзенскі край – крыніца духоўнасці” – інакш і быць не можа, калі з гэтых мясцін паходзяць знакамітыя рупліўцы роднага слова: Кандрат Крапіва, Пятро Глебка, Паўлюк Трус, Ілья Гурскі, Леанід Лыч, Алесь Якімовіч, Лідзія Арабей. “Сям’я, царква і школа на Уздзеншчыне – разам” – гэта бясспрэчны факт. “Роднае слова – голас душы” – як проста і адначасова глыбока, прыгожа!

Пасля паведамлення вучняў-“сацыёлагаў” слова меў намеснік дырэктара па вучэбнай рабоце Сяргей Алегавіч Армонік, які таксама падкрэсліў цесную сувязь школы і царквы (дарэчы, айцец Аляксей выкладае ў школе), а напрыканцы адзначыў, што “духоўнасць – гэта праяўленне адносін чалавека да іншых людзей”.

Карэспандэнты-пачаткоўцы не толькі пазнаёмілі прысутных з гісторыяй часопісаў “Малодосць”, “Полымя”, “Роднае слова”, але і зрабілі паглыблены дайджэст апошніх нумароў выданняў. Адрозна на авансцэну былі запрошаны родна словаўцы, якія раскрылі таямніцы творчага працэсу стварэння часопіса. А галоўны рэдактар, член Саюза пісьменнікаў Беларусі Зоя Падліпская ўручыла гаспадарам свята каравай ад рэдакцыі часопіса як адзін з сімвалаў духоўных каштоўнасцей і выказала спадзяванне, што школы Уздзеншчыны і надалей будуць захоўваць традыцыі свайго краю.

Заканчэнне ўрока-праекта мела паэтычную афарбоўку. Юныя паэты з творчага гуртка “Жывое слова” прачыталі свае вершы, прысвечаныя роднаму краю, Нёманшчыне, а пасля са свечкамі ў руках – малітвы з кнігі “Жыві і сёння” Уладзіміра Ліпскага.

Невыпадкава ў пачатку ўрока Любоў Анатольеўна ўзгадала біблейскую прытчу пра запаленую свечку: “Калі свечку паставіць пад лажак, то на яе святло ніхто не прыйдзе, калі на стол – то на святло сядуцца многія”. Напрыканцы вучні перадавалі гэты сімвал духоўнасці з рук у рукі з найлепшымі пажаданнямі. А слёзы на вачах гасцей сведчылі, што святло свечкі ўбачылі, на яго прыйшлі, талент Любові Анатольеўны заслужана ацанілі калегі, а яе адданасць, руплівасць, дабрыню блаславіў Бог.

Аляксандр КАНАНОВІЧ.

ЯЕ ТАЯМНІЧАСЦЬ ПАЭЗІЯ

УСТУПНЫЯ ЗАНЯТКІ ЛІТАРАТУРНА-ТВОРЧАГА ГУРТКА ДЛЯ ВУЧНЯЎ СЯРЭДНІХ КЛАСАЎ

Мэты і задачы: даць першапачатковыя весткі пра рыфму, рытм, вобразныя сродкі мовы ў вершы; зацікавіць вучняў паэзіяй; абудзіць іх творчую фантазію.

Умовы правядзення заняткаў: для арганізацыі і правядзення заняткаў настаўніку неабходна падрыхтаваць вершы і раздаць іх кожнаму з вучняў, падабраць аўдыёзапісы, аформіць дошку (запісаць асноўныя паняцці, схемы, прыклады); дапамагчы вучням падабраць і падрыхтаваць вершы для конкурсу чытальнікаў; ролі Паэзіі, феі Рыфмы, феі Вобразнасці, саветніка Рытма могуць сыграць настаўнікі або вучні старэйшых класаў.

Форма заняткаў: круглы стол.

ХОД ЗАНЯТКАЎ

Фонам гучыць лірычная музыка.

Паэзія. Добры дзень, мае юныя сябры! Сёння мы наведаем казачную краіну. Каб трапіць у яе, вы павінны разгадаць многія таямніцы. А каб не заблукалі ў складаных лабірынтах краіны Паэзіі, вам на дапамогу прыйдуць добрыя феі – Рыфма і Вобразнасць, а таксама мой пастаянны саветнік – Рытм.

Такім чынам, пачнем нашу вандроўку. Уявіце восеньскі дзень: зямля ўслана шматколерным дываном з лісця. Вось адзін, другі лісцік плыве ў паветры. Вы ловіце гэтыя залацістыя, салатавыя, барвовыя, аранжавыя лісточкі, разглядаеце іх і са здзіўленнем заўважаеце нейкія размытыя радкі, асобныя словы.

Не здагадваецца, хто гэта напісаў? Гэта я, Паэзія, даслала вам невялікія вершаваныя пасланні. Толькі дождж-свавольнік змыў некаторыя словы. А як цяпер іх прачытаць? Мне б вельмі хацелася, каб радкі загучалі, каб яны сталі вершамі.

Настаўнік раздае вучням кляновыя лісточкі з матэрыяламі заняткаў.

Паэзія. А для таго каб атрымаць першыя ўрокі паэзіі, трэба паклікаць на дапамогу фею Рыфму. Пспехаў вам, мае юныя сябры!

З'яўляецца фея Рыфма.

Фея Рыфма. Канечне, я з задавальненнем дапамагу нашым юным сябрам. Перш за ўсё запамніце, што слова *рыфма* паходзіць з грэчаскай мовы і абазначае 'суразмернасць, узгодненасць'. Пад рыфмай разумеюць сугучнасць слоў або іх частак у вершаванай мове. Звычайна такая сугучнасць сустракаецца ў канцы вершаваных

радкоў. Для прыкладу давайце ўспомнім радкі з верша "Восень" Янкі Купалы:

Не шасцяць каласы,
Звон не валіцца з касы,
Толькі сыплюцца лісты
На яловыя кусты,
На сухія верасы.

Паглядзіце ўважліва і адкажыце, якія радкі тут рыфмуюцца. (*Вучні адказваюць: першы – з другім, трэці – з чацвёртым.*) Такая рыфма называецца сумежнай.

А цяпер зачытайце верш, запісаны на ваших лістках:

Ах, якія падарункі! –
Восень золата губляе,
Журавінныя карункі
Па балотах раскідае.

Скажыце, якія радкі рыфмуюцца цяпер. (*Вучні адказваюць: першы – з трэцім, другі – з чацвёртым.*) Такая рыфма называецца перакрываючай.

Часта ў паэтычных творах пісьменнікі выкарыстоўваюць і так званую кальцавую рыфму, пры якой першы радок рыфмуецца з чацвёртым, а другі – з трэцім. Вось, напрыклад, як гэта зрабіў Якуб Колас у сваёй знакамітай паэме "Новая зямля":

І вось над хатай, над гуменцам
Сняжынкі жвавых гуляюць,
Садок і дворык засцілаюць
Бялюткім чыстым палаценцам.

А цяпер я хачу пераканацца ў тым, што вы добра запамнілі мае парады. Падбярыце, калі ласка, рыфму да слоў *раса, веце, хмары, сонца, восень*.

Вучні. *Раса – краса, веце – свеціць, сонца – аконца, восень – просім.*

Фея Рыфма. Малайцы! Аказваецца, вы добра ўмеете рыфмаваць. Такім чынам, вы пераканаліся, што, каб атрымаўся верш, апошнія словы вершаваных радкоў павінны быць сугучнымі. Але для стварэння сапраўднай лірыкі ўмець толькі рыфмаваць недастаткова. Тут нам павінен дапамагчы пастаянны саветнік Яе Таямнічасці Паэзіі – Рытм.

Саветнік Рытм.

Раз, два, тры, чатыры, пяць,
Шэсць, сем, восем, дзевяць, дзесяць,
Выйшаў ясны месяц,
А за месяцам луна,
Выйшла дзевіца-слуга.

– Ты, слуга, падай карэту,
А я сяду і паеду.

Дарагія вучні! Вы нездарма паклікалі мяне. Без мяне вы сапраўды не спасцігнеце ўсіх сакрэтаў Паэзіі. Я прачытаў вядомую ўсім вам лічылку. А ці ведаеце, для чаго? Не ведаеце? А ўспомніў я яе таму, што ў ёй ёсць усе прыкметы, характэрныя для верша, і мая задача – расказаць пра ўнутраную арганізацыю паэтычнага радка. Агульнавядома, што мова верша рытмізаваная. Рытм у паэзію прыйшоў з жыцця, дзе ён сустракаецца часта: прыслухайцеся, напрыклад, да ўласнага сэрцабіцця і паспрабуйце зрабіць выснову, што называецца рытмам. *(Вучні выказваюць свае меркаванні.)*

Правільна, рытм – гэта раўнамернае паўтарэнне якіх-небудзь з’яў, рухаў. Рытмічнае гучанне вершаванай мовы дасягаецца рознымі спосабамі. Перш за ўсё раўнамерным чаргаваннем націскных і ненаціскных складоў, або, дакладней кажучы, паўтарэннем асобных груп складоў, сярод якіх абавязкова ёсць адзін націскны, а пры ім адзін або два ненаціскныя. Звярніце ўвагу на дошку. На ёй запісаны радкі з паэмы “Новая зямля” Якуба Коласа:

Зямлі не чуеш пад сабою
І ловіш белы пух рукою.

Абазначым націскныя склады значком ‘, а ненаціскныя значком _ і прасочым, як раўнамерна яны паўтараюцца ў радках:

_ _ ‘ / _ _ ‘ / _ _ ‘ / _ _ ‘ / _

Такім чынам, мы можам сцвярджаць, што ў гэтым вершы паўтараюцца групы складоў, адзін з якіх ненаціскны, а другі націскны. Такія групы складоў называюць стопамі.

Паглядзіце ў раздадзеныя вам лісты, знайдзіце і зачытайце, якія віды стоп бываюць.

Гучыць спакойная музыка. Вучні зачытваюць, пасля запісваюць у літаратурныя сшыткі азначэнні, прыклады, замалёўваюць схемы.

Фея Вобразнасць.

Падаюць сняжынкi –
дыяменты-росы,
Падаюць бялюткі
за маім акном...

Расчасалі вішні
шоўкавыя косы
І ўранілі долу
снегавы вянок...

Дзесьці ў прасторах
празвінелі бомы.
Дацвілі пялёсткі
нечае тугі...

І здаецца зноўку
еду я дадому

Пераведаць родных,
блізкіх, дарагіх.

Адхінае вечар
тонкія мярэжы,
На акне альвасы
дагарэлі ў сне.

А ў душы квяцістасць
і такая свежасць,
І з вачэй усмешкі
сыплюцца на снег.

П. Трус. Дзесаты падмурак.

Фея Вобразнасць. Мае юныя паэты! Вы паслухалі парады феі Рыфмы, саветніка Рытма, а цяпер надышла мая чарга – феі Вобразнасці, бо без мяне любы верш стаў бы самай звычайнай лічылкай. Верш жа павінен у першую чаргу ўздзейнічаць на пачуцці слухачоў і чытачоў, абуджаць іх уяўленне, фантазію.

Паэт – асоба незвычайная: навакольнае асяроддзе, людзей, увогуле рэчаіснасць адчувае больш абвострана, умее ў будзённым бачыць цудоўнае.

А цяпер успомніце, пры дапамозе якіх сродкаў пісьменнікі ствараюць паэтычныя вобразы. *(Вучні адказваюць: пры дапамозе тронаў – метафар, эпітэтаў, параўнанняў і г. д.)*

Далей вучням варты прааналізаваць вершы на прадмет наяўнасці ў ім эпітэтаў, метафар, параўнанняў, вызначыць іх ролю ў паэтычным творы.

Фея Вобразнасць. Малайцы! Але памятайце, што за кароткі час немагчыма разгадаць усе мае сакрэты. Я толькі назаву некаторыя з іх: метанімія, гіпербала, іронія і інш. Калі вы трапіце ў чароўную краіну Паэзію, то там абавязкова сустрэнецеся і пазнаёміцеся з імі.

І напрыканцы нашай сустрэчы мы правядзем конкурс чытальнікаў. Жадаю ўдзельнікам поспехаў!

Вучні чытаюць вывучаныя загадка вершы.

Паэзія. Мае юныя сябры! Вы ўсе плённа працавалі, прыслухоўваліся да парад маіх памочнікаў, стараліся адкрыць мае таямніцы і амаль усе паспяхова справіліся з выпрабаваннямі, але адчулі, што шлях у краіну Паэзію не роўны, а звільісты і поўны складанасцей. Не адступайце перад цяжкасцямі, і вы будзеце ўзнагароджаны за сваю працу творчымі знаходкамі і адкрыццямі.

У добры час і шчаслівага шляху!

Марыя ДЗЮБАК,
настаўнік беларускай мовы і літаратуры
вышэйшай кваліфікацыйнай катэгорыі
Сіцкаўскай агульнаадукацыйнай сярэдняй школы
Докшыцкага раёна.

НАЦЫЯНАЛЬНАЯ І СУСВЕТНАЯ КУЛЬТУРА

Першавера продкаў

СВЯШЧЭННЫ АГОНЬ СТАРАЖЫТНЫХ БЕЛАРУСАЎ

Нашых продкаў нездарма называлі сонца- і вогнепаклоннікамі. Справа ў тым, што яны вельмі рана зразумелі значнасць для ўсеагульнага жыцця, а, дакладней, жыццядайнасць магутнага, усёпаглынальнага (“усёпажыральнага”) агню. Разам з тым яны ніколі не забываліся на тое, што агонь не толькі даваў святло і цяпло, але і быў надзвычай небяспечным, калі выступаў у якасці нейкай пакаральнай сілы, якая напускалася на людзей “за страшэнныя правіны, за грахі людскія”. У розных мясцінах Беларусі зафіксаваны шматлікія сведчанні аб пагражальнай функцыі агню. “Агонь Бог даў людзям, як выгнаў іх з раю, каб яны, глядзячы на агонь, успаміналі Бога, каб яны любілі агонь і баяліся яго, бо агонь, калі добра, та добра, а калі не, та дасца ў знак”. Усё ў дадзеным выпадку ідзе ад біблейскага міфа пра стварэнне Сусвету. У найбольш пашыраных варыянтах побач з Богам дзейнічае ягоны антыпод – чорт (нячысцік). “Як Бог выгнаў першага чалавека з раю, то чалавек пачаў дрыжаць ад холаду. От Бог вялеў яму ўзяць два кускі моцнага дзерава й церці іх. Як чалавек паслухаў Бога й тое зрабіў, та дзераво загарэлася і сарэла чалавека. Падглядзеў чорт, як чалавек грэецца, украў у яго трохі на ожагу агню да як упёк лесу, дак агонь шыбануў роўна з лесам. От чорт, каб пагрэцца, як скочыў у вагонь, дак на ём уся шэрсць паскварлася, а сам ён абгарэў, бы галавешка. От затым ён такі чорны, што аж блішчыць, толькі зубы ды бялкі белыя. Пабачыў чорт, што агонь пячэцца, да й занёс яго ў пекло, каб там агнём мучыць грэшныя душы. Ад тых часоў агонь служыць і людзям, і ліхім. Агонь нам свеціць, грэе, дае цяпло, але ён служыць і ліхому й можа нарабіць нам шмат бяды”.

Для далейшага раскрыцця тэмы звернем увагу на той факт, што агонь у момант свайго першапачатковага ўзнікнення лічыўся ўвогуле непагасным! У рэальным жыцці яго стараліся любым чынам падтрымліваць і захоўваць, бо ведалі, як цяжка здабыць агонь самастойна – шляхам трэння. Старажытныя людзі разумелі і сапраўдную значнасць агню, і сваю залежнасць ад яго. На першым месцы знаходзілася ацяпляльная функцыя і магчымасць хуткага прыгатавання ежы. Аднак практычнае значэнне агню стаяла ўпоравень з магічным. Менавіта тады фарміравалася (была сфарміравана) рытуаль-

насць пакланення і шанавання (а на першым этапе – непарушнага абагаўлення) агню, якая заключалася ў першаснай табуацыі. Яна проста не дапускала нейкіх адхіленняў, змяненняў, бо ў адваротным выпадку таго, хто гэта зрабіў, чакала пакаранне... агнём ці нейкай іншай стыхіяй, якая, тым не менш, атаясамлівалася з агнём (небывалая засуха, лясныя пажары, усёвынішчальныя і імклівыя гарадскія палы). Таму нашы продкі і ўдакладнялі адразу, што “агонь – гэта і добра, але гэта – і небяспечна, асабліва калі яго раззлуеш”. Любым чынам імкнуліся захаваць старое, традыцыйнае: агонь “кармілі і пайлі” (гэта значыць на ноч у печ ставілі гаршчок з вадой і клалі, старанна вымеўшы под, палена), “каб агонь-баццюшка не зведаў голаду, не помсціў нам”. Палешукі распавядаюць яшчэ і пра тое, што ў “агонь адлівалі па лыжачыцы варыва і кідалі па кавалачку праснака ці бліна, які першым выпякаўся”. “Кармленне” агню паўтарала рытуал “кармлення” ўсёй жывой прыроды, што адбываўся ўсюды, дзе ні з’яўляўся патрыярхальны чалавек: у лесе, полі, каля вады. Святое перакананне ў тым, што ўсё наваколле жывое, што яно дыхае і адчувае, хвалюецца і перажывае, радуецца і сумуе, узнагароджвае і, адпаведна, карае, захавалася і тут: “Агонь усе наважаюць, яго не астаўляюць без яды, яму кладуць палена, к яму прыстаўляюць горшчык з вадой, у вагонь не плююць і не кідаюць нічога нячыстага”.

Усведамленне непагаснасці першапачатковага агню можа быць звязана з тым, што ў славян-язычнікаў побач са свяшчэннымі дубамі заўсёды гарэлі вогнішчы, за якімі пільна сачылі спецыяльныя служкі. Калі такі агонь па нейкай прычыне патухаў, то вінаватага неадкладна пазбаўлялі жыцця, што разглядалася як своеасаблівае ахвяра – паднашэнне вогненнаму боству, каб яно надалей не “злавала” і не помсціла людзям за такую правіну. У дадзеным выпадку агонь мог успрымацца як пасрэднік паміж чалавекам і вярхоўным боствам (Сварогам, Перуном, Хорсам) ці іншым светам, іншай прасторай (падземным светам памерлых).

Нешта падобнае на такое пасрэдніцтва можна прасачыць і ў старажытным пахавальным абрадзе, калі нябожчыка не закопвалі ў зямлю, не “клалі на зямлю”, а спальвалі. Потым збіралі астанкі ў гаршчок, які ці закопвалі, ці ставілі на раз-

дарожжы на высокі слуп. Такім чынам, атрымлівалася, што “*дух чалавека адышоў на той свет*”, а гаршчок сімвалізаваў яднанне жывых з мёртвымі, бо падарожнікі, што ішлі міма, зноў і зноў сустракаліся з нябожчыкамі (“размаўлялі” з імі). У некаторых мясцінах Беларускага Палесся да канца XIX ст. захоўваўся своеасаблівы звычай, калі на змітраўскія Дзяды (свята ўшанавання продкаў) гаспадары імкнуліся распаліць невялікае вогнішча, “каб дзяды прыйшлі пагрэцца”; “каб старых памерлых запрасіць на адведзіны, каб пагаварыць-параіцца з імі”. Крыху пазней інфарматыры сцвярджалі, што вяскоўцы звярталіся з паклонам да агенчыка, які гарэў на прыпечку, або нават да вуголляў, якія “*тлелі ў кубцы ці ў гаршчку*”. Падкрэслівалася, што ў такіх выпадках сяляне называлі агонь не інакш, як “агонь-душа”: “Агонь-душа, разгарыся, нашы душы-пакойнікі з’явіцца! Каб з агнём прыйшлі, а з дымам адышлі! Каб ні крыўды, ні злосці паміж намі не заставалася, а толькі радасць ад сустрэтых душ нас сагравала! Гары, аганёчак, тлей, вугалёчак, адлятай, дымочак!”

Агонь у свядомасці нашых далёкіх продкаў атаясамліваўся з “*вогненнаю мяжою*”, “*вогненнаю ракою*”, ён падзяляў у чарадзейных казках увесь свет на “*свет жывых*” і “*свет мёртвых*”. Для таго каб перайсці з аднаго ў другі, неабходна было ведаць пэўныя заклёны і абавязкова выконваць пэўныя ўмовы. Напрыклад, герояю дапамагае іншы казачны герой сваімі парадамі, дорыць цудадзейнага каня, “які з аднаго маху здольны перапрыгнуць тое вогненнае мора”, “ён як скачыць, то вогненная рака адразу будзе бушаваць далёка ззаду”. У найбольш простых выпадках перад тым, як адпраўляцца ў далёкі і небяспечны паход, галоўны герой выконвае нейкае надзвычай адказнае заданне: “*навучаны ведаючымі людзьмі, клаў у печ, пасля таго, як яе пратапілі, пару пален, каб на наступны дзень яны паслужылі яму вернай і надзейнай кладкай цераз вогненную рэчку*”. Зрэдку ўказвалася, што паленне гэтае было дубовае, ясеневае, грабовае, адным словам – моцнае, трывалае, якое адносілася да свяшчэнных, “чыстых” парод дрэў.

У некаторых народных сведчаннях вельмі наіўна, але затое дакладна тлумачыцца, як першыя людзі навучыліся здабываць агонь: “*Як чалавек пашоў у свет шукаць, дзе лешы, дак і заблудзіўся да трапіў на такое месца, дзе вельмі холадна. От Бог з’явіўся яму да й навучыў яго, як дастаць агонь з краення і жалеззя*”.

Старажытныя людзі былі перакананыя, што да спагадлівага вогнішча, калі парушыць чысціню агню, можа далучыцца “ліхі”. Пад гэтым словам разумелі як пэўныя праявы пакаральнага агню, так і штукарствы чорта, нячысціка, д’ябла: “Агонь святы, як яго запальваюць, то хрысціць, каб к яму часамі ліхі не падкаснуўся да не нарабіў людзям бя-

ды”. Ахоўныя функцыі ўскладваліся ў асноўным на жанчыну, бо яна гаспадарыла каля печы, звярталася да агню. Тое месца, дзе ў сялянкі пастаянна гарэў агонь (печ, грубка), павінна было належным чынам вымятацца; да яго звярталіся з абавязковымі рытуальнымі дзеяннямі: “*Агонь лічаць святым, але вельмі сярдзітым, затым кожная гаспадыня, як запальвае агонь, то хрысціць яго, з печы чысценькім венікам замятае яго харашэнька ў ямку, каб ён не злаваў да не нарабіў бяды*”.

Сустракаюцца былічкі, дзе тлумачацца ўзаемаадносіны “добрага” і “благага” агню. «*Два агні няможна злучаць. Я чуць памятаю, яшчэ мой нябожчык бацька казаў, што два агні няможна злучаць, бо яны наробяць шкоды. От ён кажэ, што ў аднаго чалавека заўжды агонь не пераводзіўся ў хаце. Яго жанчына берагла агонь у ямцы, бы сваё вока. Затым у хаце было поўна добра да й у двары добра вадзілася худоба, а клець ламалася ад усякага багатства. Шанцавала таму чалавеку як статкам, так і хлебам. Толькі вось адзін раз пайшла жонка дзесь далёка ў госці да доўга не вярчалася да гасподы. Тым часам нахапілася ноч, хутка сцямнела. Прыбегла к таму чалавеку суседка чагось пазычыць. Было так цёмна, што нельга было найсці дзвярэй. От яна засвяціла пук лучыны ды так з ёю і ўлезла ў хату, а каб дарам лучына не гарэла, дык яна палажыла яе на прыпечку, каля самае ямкі. Тут сышліся разам два агні да й размаўляюць праміж сябе. Прынесены агонь кажэ: “Давай спалім гэтага гаспадара за тое, што ён мне не робіць пашаноты. – Не, – адмаўляе агонь з ямкі, – мой гаспадар добры чалавек, а яго жонка, бадай, яшчэ лепшая. Яна мяне вельмі шануе, вельмі наважае. Не можна майму гаспадару рабіць ліха”. – Тут гаспадар падышоў да печы, каб узяць з яе сухое лучыны да й пачуў тую гаворку. Пачуў ён тое, схпіў з прыпека лучыну з чужым агнём, сунуў яго ў дзежку з вадою так хутка, што той і апомніцца не паспеў ды толькі зашыпеў бы гадзюка. Абазліўся тады агонь на сваю гаспадыню, што яна прынесла яго ў такую ліхую хату, дзе такі паганы агонь, да й разам ахапіў хату свайго гаспадара перш на гары, а потым на ўсяму даху. Зірне тая гаспадыня, што гэта бліснула праз акно, ды толькі рукамі ўспляснула. “Божухно, бацюхно! Гарым!” – крыкнула яна да й рынулася з хаты. Падходзіць гаспадар зноў к печы да й чуе, аж агонь кажэ: “Укінь мяне ў пожар, то ён патухне”. – Пачуў тое гаспадар, усыпаў на чаранок жменю жару, вынес на двор да й сытануў яго ў пожар. Бухнула полымя вышэй лесу да й патухла. Пазнаў тады той гаспадар, што трэба агонь шанавать, то й ён будзе добры. А добры агонь мацней ліхога*».

Хатні (“добры”) агонь заўсёды ашчаджаўся і атрымлівалася так, што яго ніколі не тушылі, бо гаспадыня старалася захаваць вугольчык у ямцы

на прыпечку, у гаршчку. Хатні агонь (вугольчык) не вельмі ахвотна давалі іншым людзям, нават у пазыку, пільна сачылі, каб ён не пакідаў жытло, бо *“будзе ліха, будзе гора”*. Асаблівыя засцярогі тычыліся часу прыцемак, а таксама прыэдадзяў вялікіх (гадавых) святаў: *“Перад Благавешчаннем ні ў якім разе не пазычайце і не давайце, нават сваякам, вугольчыка з печы. Як бы яны не прасіліся, як бы яны не маліліся, бо разам з агнём з радзіны можа сысці і ішчасце ды дабрабыт. Сам агонь накарае нядбайнага гаспадара ці гаспадыню за іхнюю непрадбачлівасць, разбэшчанасць”*.

У народзе таксама лічылася, што без дай прычыны агонь нельга запальваць, бо *“ён траціць за дарма свае сілы”*. У хаце ў дзённы час без пільнай патрэбы агнём не карысталіся, сядзелі ў паўзмроку да самай цемры і толькі потым асмелюваліся запаліць святло. У славян быў шырока вядомы звычай увогуле (на працягу сутак) не разводзіць агонь (нават для гатавання ежы) на Дабравешчанне. Гэты дзень лічыўся святам Сонца, якое іграла рознымі колерамі (*“радавалася за год і набіралася сілы на год”*), таму баяліся перашкодзіць адвечнаму цыклічнаму руху свяціла, яго вясёлкавым пералівам; пільна сачылі за ўсім, што адбывалася, каб прымеркаваць паводзіны сонца да самабытнага народнага календара. На гэтае ж свята на вуліцах пад вечар распальвалі вогнішчы, якія, паводле вераванняў, дапамагалі выратаўвацца ад людскіх і жывёльных хвароб.

Менавіта з ачышчальнасцю агню звязаны шматлікія народныя павер’і, прымхі і забабоны, а таксама некаторыя магічныя рытуалы: *“Калі што хочучы ачысціць, то яго кідаюць у агонь, нават і самі ачышчаюцца, скачучы на Купалле цераз агонь”*. Сімволіка ачышчэння ў дадзеным выпадку звязвалася з перыядам летняга сонцастаяння, *“калі сонца ў найбольшай моцы, то яно сваім святлом-агнём усё чыста злое ды ліхое павыпальвае”*. Таму і на святы, звязаныя з рухам сонца, Купалле, Нараджэнне Хрыстова, Дабравешчанне, запальвалі рытуальныя вогнішчы. Найбольш багатым на фальклорныя сведчанні было Купалле, якое не толькі ўвасабляла росквіт магутнай вегетатыўнай сілы, але было прыдатным часам для ачышчэння душы і цела чалавека. Пераскоквалі цераз купальскае вогнішча і па адным (каб пазбавіцца пераляку, ліхаманкі, радыкуліту), і папарна (моладзь перад шлюбам агонь бараніў ад злых вачэй, праклёнаў і інш.). Не выключана, што апошні аспект мог быць звязаны і з найбольш ранняй купальскай традыцыяй – менавіта ў гэтую ноч нашы продкі-язычнікі кралі сабе жонак (*“умыкалі ля купальскага вогнішча”*). Тут жа яны і ачышчаліся ля свяшчэннага агню, а вянчаліся *“вакол магутных дубоў”*.

Магутная сіла нябеснай, разгневанай стыхіі падохала патрыярхальных людзей сваёй разбураль-

насцю, неўтаймаванасцю. Вядома ж, гледзячы ў грознае, чорнае, распаласаванае вужакамі-маланкамі неба, ім даводзілася не толькі звяртацца да суровых язычніцкіх багоў (да прыняцця хрысціянства), але таксама і ратавацца пры дапамозе старадаўніх рытуалаў, магічных абярэгаў, якія адводзілі палаючыя стрэлы страшнага нябеснага агню. *“Даўнейшыя людзі намнога мудрэйшыя за нас былі, бо многае самі ведалі, зналі, як аберагацца, як засцерагчыся ад удараў, напрыклад, маланкі. Яна ж, калі разгуляецца, то ні перад чым не спыніцца: людзей, жывёлу забівае, будынкі паліць, сенажаці, лясны вынішчае. То, каб не ўдарыла маланка ў хаціну, найперш, у гаспадарчыя пабудовы... выкідалі з хаты ў двор хлебную лапату”; “Раней у нас многія ратаваліся пад час навальніцы тым, што выкідвалі з хаціны ў двор хлебную лапату. Хлеб – святы, ад яго і лапата авалодвае святасцю. Нябесны агонь ніколі не ўдарыць у святы прадмет, бо Бог не дазволіць гэта зрабіць. Хмара пракоціцца, а бяды ні ў якім разе не будзе. Вось такім простым шляхам спрабавалі ратавацца”. У некаторых раёнах Брэсцкага Палесся і ў нашы дні гавораць, што добра адводзіць маланку ад гаспадарчых будынкаў выкінутая з хаты... сякера. Верагодна, што гэтая прылада працы асацыявалася са зброяй грознага нябеснага бога Перуна, які і шпурляў з нябеснай вышыні палаючыя сякеры па нячысціках, а паколькі тыя хаваліся па розных гаспадарчых будынінах, у даступных і недаступных мясцінах, то і перуновыя сякеры, адпаведна, даволі часта забівалі людзей. Незнарок гэта адбывалася ці спецыяльна – вялікай розніцы не мела, бо чалавек усё роўна гінуў. Таму стараліся засцерагацца адразу, не спадзеючыся на лепшае. “Мой дзед яшчэ са старой сваёй хаціны, калі насоўвалася чорная, грувасткая хмара, з страшэннымі грывотамі ды злавеснымі маланкамі, то пашаптаўшы нейкую малітву, выкідаў перад парогам, прама ў двор, кавальскай работы старую сякерку. Яна толькі для такой нагоды ў хаце і вісела на цвіку. Калі хмара мінала, то дзед старанна выціраў сякерку, сваю ратавальніцу, як ён сцвярджаў, і зноў жа, пашаптаўшы малітву, вешаў на ранейшае месца. Гаварыў, што сякерка дасталася яму яшчэ ад ягонага дзеда, а да гэтага яна нібыта тырчэла ў старадаўнім свяшчэнным дубе, побач з якім гарэў непагасны ахвярны агонь, які пільнаваўся мясцовым знахарам. Тая сякерка многіх ад вялікай бяды выратавала, дапамагала ў цяжкія моманты”; “Даўней у нашых сенцах вісела маленечкая сякерка з дубовым тапарышчам. Я то не ведаў, для чаго яна, не цікавіўся, ды і малы яшчэ быў. Потым ужо мне растлумачылі, што тую дзіўную сякерку выкідвалі ў двор, каб яна дапамагала ад перуновага агню. Вось толькі бачылі, як насоўвалася вялізная чорная хмара, то старэйшыя з сям’і, які на гэты момант быў дома, выкідаў сякеру праз парог на сярэдзіну двара. Калі хмара была невялікая, без*

асаблівых грывотаў, то сякерку нікому чапаць не дазвалялася. Бераглі яе сілу, так гаварылі старыя, каб дарма не траціць, не зводзіць яе запроста так. Самае галоўнае, што сякерка дапамагала на самай справе. Ніводнага разу за многія дзесяцігоддзі ні ў адну з нашых гаспадарчых пабудов нябесны агонь не скінуўся. Праўда, калі вырашылі праверыць і неяк не выкінулі сякерку, то маланка тут жа ўлупіла ў стог свежанакошанага сена”.

Нашы продкі былі цвёрда ўпэўнены, што затушыць небяспечны і неўтаймаваны нябесны агонь проста немагчыма, асабліва вадою. Яны верылі, што суцішаць такі пажар можна толькі... малаком. Адпаведна, зрабіць гэта пад сілу было даволі заможнаму гаспадару, які меў многа кароў, а значыць, і малака. Ратавацца іншым шляхам асцерагаліся, каб яшчэ больш не ўгнавіць і без таго ненажэрны ды сквапны агонь.

Усе будынкі, якія датычыліся працы з агнём, ставілі на значнай адлегласці ад іншых гаспадарчых пабудов. Адпаведна, кухні, ганчарныя печы, лазні размяшчалі далей ад падворкаў, па магчымасці бліжэй да вадаёма. Тут можна назіраць праяву своеасаблівай супрацьпажарнай бяспекі, улічваючы скучанасць тагачасных драўляных паселішчаў, да таго ж пакрытых саломай ці чаротам, якія згаралі за лічаных хвілін.

Калі ў будынкі, стагі, вулі ўдарала маланка, то гаспадыні (толькі ёй!) неабходна было тройчы (па сонцы) абысці вакол пажару з абразом – тады полымя само па сабе асядзе і неўзабаве патухне. Такія сведчанні нам даводзілася фіксаваць ужо на пачатку ХХІ ст. у в. Чухава Пінскага раёна: “Было гэта сярод белага дня. Ніякай хмаркі на небе ніхто не бачыў. З чыстага неба гром нечакана загрымеў-загрукатаў. Самае цікавае, што дажджу не было зусім. Гляджу, ажно ў двары нашым стог яркім полымем заняўся. Я так і знямела ды знерухомела на месцы, як чым мяне прыбіла. Тут жа неяк ачомалася: ухапіла абраз, які вісеў у куце, і бягом на вуліцу. Там ужо хуценька пачала шаптаць малітву і хадзіць вакол стога. Тройчы абышла, нягледзячы на тое, што там было вельмі гарача, я зрабіла сваю справу. І што самае важнае, полымя адразу ж асела. Зверху нібы нехта яго скінуў наніз, а потым, праз якіх пару хвілін і ўнізе ўсё згасла. Калі суседзі прыбеглі тушыць пажар, то ўбачылі мяне з абразом у руках. Яны б ніколі не паверылі, што тут нешта гарэла, каб не дым і смурод ад патухлага агню. Так удалося самой уратавацца ад нябеснага полымя. Абраз уратаваў, а каб не так, то была б вялікая бяда, бо стаяла страшэнная спёка”.

З хрысціянскім абярэгам-крыжам звязана імкненне вяскоўцаў “захрысціць” (“закрываваць”) свае будынкі. Велікоднай свечкай выдымляліся крыжы над вокнамі і дзвярыма. Лічылася, што такая заслона не дасць разгуляцца агню,

а таксама стане непераадольнай перашкодай для нячыстай сілы (дэманічных персанажаў: чарцей, хатнікаў, падпечнікаў), якая “будзе плішчыцца пад сцяною, але ні ў якім разе не апынецца ў будыніне”. Такая засцярога ўжывалася ў адносінах як да хатняга, так і да нябеснага агню.

Вясковыя старэйшыны пастаянна сачылі, каб у кожнай гаспадарцы нападготове абавязкова былі (у спецыяльна адведзеным месцы) бусак, сякера, вядро ці бочка для вады. За парушэнне заведзенага парадку накладваліся вялікія штрафы, або нават ужываліся і фізічныя пакаранні ў адносінах да нядбайнага гаспадара.

Адзначым, што ў павер’ях, чарадзейных казках і былічках, а таксама ў прымках, звязаных з пахавальным абрадам, даволі часта гаворыцца пра вогненнага змея, “які агнём ззяючы-бліскаючы зносіўся з неба” ў чыю-небудзь хаціну. Лічылася, што яе гаспадар (гаспадыня) знаўся з нячыстай сілай, якая прыслугоўвала яму – насіла срэбра-золата, пераўвасабляючыся ў такую істоту. Пасля смерці чалавека згараў увесь ягоны падворак, а скарб ператвараўся “ў друз і смецце”. У некаторых выпадках адзначалася, што вогненны змей, які насіў нябесныя каштоўнасці гаспадыні, будзе лётаць да яе да таго часу, пакуль “не звядзе яе з белага свету”. Адным словам, грошы, багацце, дабрабыт, атрыманыя ад нябеснага агню, шчасця людзям не прыносілі – народная мараль не дапускала “проста такога, непрацоўнага ўзбагачэння”.

У беларускай міфалогіі, а таксама ў народных замовах сустракаюцца (і даволі часта) выпадкі, дзе з агнём звязаны пэўныя хваробы, таму выразы “агнём пячэ”, “агнём паліць” найбольш дакладна адлюстроўвалі фізічны стан хворага чалавека, які ўжо ледзьве стрымліваўся ад болю, а на ўсе пытанні адказваў, што “ў сярэдзіне касцёр гарыць”, “агонь па целу разліваецца”, “па жылах агонь бяжыць”, “дыхнуць не дае, жарам паліць”. Назвы некаторых хвароб напamую звязаны з агнём: вогнік, вагнавіца, вагнянка. У легендзе пра паходжанне сяцёр-ліхаманак хвароба персаніфікавана ў выглядзе жанчыны, якая ўжо адным сваім выглядам нагадвае жар, полымя, агонь. Такая хвароба магла адолець гаспадыню, што забывалася “карміць” хатні агонь у печы – пакідаць яму на прыпеку рэшткі якой-небудзь ежы на ноч.

Такім чынам, можна смела канстатаваць, што агонь у народнай міфалогіі вылучаўся сваёй дваістасцю: з аднаго боку ён падтрымліваў жыццядзейнасць людзей, дзякуючы яму яны выжывалі ў экстрэмальных абставінах, а з іншага – з’яўляўся страшэнна небяспечнай сілай, якая ўсё вынішчала на сваім шляху, не шкадавала ні старых, ні малых, была і застаецца неўтаймаванай стыхіяй.

Аляксей НЕНАДАВЕЦ,
доктар філалагічных навук.

ДАЎНІ І СУЧАСНЫ ПОГЛЯДЫ НА ГІСТОРЫЮ СТАРАЖЫТНЫХ РУСАЎ

Вывучаючы пытанні параўнальнага літаратуразнаўства, засяродзіўшыся на славянскім арэале, мы з цікавасцю назіраем уздым кампаратывістычных даследаванняў. Многія працы еўрапейскіх, а сярод іх і ўкраінскіх вучоных, прысвечаныя пошукам праславянскіх каранёў, прыцягваюць апантанасцю пошуку і арыгінальнасцю навуковых канцэпцый. У полі іхняй увагі знаходзіцца і Беларусь. Відавочна, інфармацыя пра гэты кірунак культуралагічных росшукаў таксама можа быць цікавай і карыснай.

Кардынальныя змены ў духоўным жыцці народаў, якія адбыліся напрыканцы ХХ ст., пераасэнсаванне гістарычных, філасофскіх, сацыялагічных, маральна-этычных канцэпцый спрыяюць сёння выпрацоўцы новай метадалогіі вывучэння еўрапейскага і ўсходнеславянскага літаратурных працэсаў. У цэнтры даследчыцкай працы стаяць пытанні пра сувязі Кіеўскай Русі з еўрапейскім Захадам. Пры гэтым мы назіраем больш шырокі ў параўнанні з ранейшым погляд на гісторыю і культуру Еўропы. Адзначым, што, з аднаго боку, навацыямі пазначаны даследаванні старарускіх тэкстаў: здзяйсняецца паяднанне ўласнага матэрыялу з сусветным культуралагічным кантэкстам. З другога боку, арыгінальнае асвятленне рэчаіснасці даўніх славян прадстаўлена ў многіх замежных крыніцах. Сёння навука імкнецца атрымаць дадатковыя веды пра нашых далёкіх продкаў праз глыбокае і аб'ектыўнае вывучэнне візантыйскіх (Канстанцін Багранародны і інш.), арабскіх і персідскіх крыніц (запісаў Ібн Фадлана, Ібн эль Нэдзіма, Факра ад-дзін Мэрварыдзі і інш.), літаратуры Скандынавіі, у прыватнасці старанардычнага эпаса – саг.

Апошнім часам актывізавалася распрацоўка паўночнага кірунку – кантактаў славян са скандынавамі. Яшчэ ў летапісе Нестара, шырока вядомым пад назвай **“Аповесць мінулых гадоў”**, з'явілася так званая нарманская канцэпцыя нашай даўняй гісторыі. Належыць яна або сыну Уладзіміра Манаха Мсціславу, або яго паслядоўніку. У 862-м артыкуле трэцяй рэдакцыі (1118) **“Аповесці мінулых гадоў”** сказана, што славяне запрасілі да сябе на княжанне трох варажскіх конунгаў (князёў) – Рурыка, Сінеуса і Трувара.

Цікавасць да нарманскай тэорыі ва ўсходнеславянскай навуцы то нарастала, то сцішвалася. Распрацоўвалі яе ў сярэдзіне XVIII ст. нямецкія гісторыкі, якія на той час працавалі ў

Імператарскай Санкт-Пецярбургскай акадэміі навук. Акадэмік Г. Мюлер выступіў з тэорыяй пра тое, што дзяржава Кіеўская Русь была заснавана нарманамі. Імператрыца Елізавета Пятроўна пад ціскам навуковай грамадскасці (а сярод тых, хто выступаў катэгарычна супраць выказанай канцэпцыі, быў і М. Ламаносаў) прыняла рашэнне пра забарону далейшых навуковых даследаванняў нармана-рускай узаемнасці. Працы Мюлера былі канфіскаваны і знішчаны.

Спыненне навуковых даследаванняў яшчэ не азначала, што сама праблема страціла прыцягальнасць. Да яе распрацоўкі звярталіся замежныя еўрапейскія навукоўцы. Сярод вядучых рускіх вучоных – прыхільнікаў нарманскага паходжання Кіеўскай Русі – можна назваць акадэміка А. Шахматава. Украінскі пісьменнік і выдатны знаўца старажытнасці І. Франко заклікаў навукоўцаў, што займаюцца вывучэннем спісаў тэксту знакамітай **“Аповесці мінулых гадоў”**, аддаць больш увагі змешчаным у іх паэтычным легендам, якія трапілі туды са скандынаўскіх саг. Іншая група вучоных, як расійскіх, так і ўкраінскіх (М. Карамзін, У. Салаўёў, Б. Грэкаў, Б. Рыбакоў, ананімны аўтар **“Гісторыі Русаў”**, М. Кастамараў, М. Грушэўскі і інш.), выступала супраць гіпотэзы пра тое, што менавіта нарманы (што азначае *паўночныя людзі*, у летапісах – *варягі*) былі заснавальнікамі ўсходнеславянскай дзяржаўнасці. І ўсё-такі даследаванне асобных аспектаў названай навуковай праблемы не магло не працягвацца. Так, у 1922 г. у Петраградзе А. Ляшэнка надрукаваў даследаванне **“Былина о Соловье Будимировиче и сага о Гарольде”**, у Львове ў 1926 г. з'явілася праца С. Тамашэўскага **“Nowa teoria o poczatkach Rusi”**. Беларускі вучоны В. Ластоўскі закранаў у 1926 г. гэтую праблему ў **“Гісторыі беларускай (крыўскай) кнігі”** і г. д. Аднак як у часы імперскай Расіі, так і ў савецкія гады нарманскую тэорыю ўлады палічылі палітычна шкоднай.

У канцы ХХ – пачатку ХХІ ст. прыўнесена новае слова ў вывучэнне сувязей усходнеславянскіх зямель са скандынаўскімі краінамі ў дахрысціянскую эпоху, у час прыняцця хрысціянства, у пазнейшыя стагоддзі. Зварот да акрэсленых пытанняў назіраем і ў Расіі, і ў Беларусі. У Мінску ўбачыла свет манаграфія А. Катлерчука **“Шведы ў гісторыі й культуры Беларусі”** (2002). Нядаўна выйшла з друку кніга мінскага аўтара М. Галдзянкова **“Русь – другая история.**

Украина – Беларусь – Литва” (2008). Напісаная ў асноўным у стылі “займальнага краязнаўства”, яна змяшчае спрэчныя меркаванні, аднак выклікае і пэўную цікавасць. І ўсё-такі асаблівай грунтоўнасцю вызначаюцца матэрыялы, якія з’явіліся ва Украіне.

Дзякуючы свайму геаграфічнаму размяшчэнню Украіна мае падставы адкрываць сябе таксама і ў арэале паўднёвых (у шырокім разуменні) культур. Велізарны ўклад у развіццё гэтай галіны здзейсніў знакаміты ўкраінскі вучоны Агатангел Крымскі. Ён нарадзіўся на Валыні, маці яго беларуска, і першыя навуковыя памкненні яшчэ маладога навукоўцы былі звернуты на Беларусь. Аднак экзотыка Усходу настолькі захапіла, што ўрэшце ён стаў не толькі спецыялістам у галіне славянскіх культур, але і аўтарытэтным даследчыкам гісторыі і літаратуры арабскіх краін, Ірана, Турцыі, семіёлагам, знаўцам ісламу. А. Крымскаму ў 20-я гг. XX ст. даручылі арганізаваць пры АН Украіны Інстытут усходазнаўства, які праіснаваў, на жаль, нядоўга. Як гэта практыкавалася ў гады сталінскага таталітарызму, увага да таго, што было за межамі савецкай дзяржавы, расцэнювалася як “палітычна шкодная справа”. А. Крымскі як вораг народа быў арыштаваны за “антысавецкую дзейнасць” і знішчаны. Забаронена была і навука, якую прадстаўляў А. Крымскі, ліквідаваны і ўкраінскі Інстытут усходазнаўства.

У 90-я гг. XX ст. Украіна, атрымаўшы статус самастойнай дзяржавы, узнавіла страчаныя пазіцыі: пры АН Украіны зноў арганізаваны Інстытут усходазнаўства імя акадэміка А. Крымскага. Узначаліць яго запрошаны з ЗША сусветна прызнаны вучоны Амялян Прыцак. Больш за сорок гадоў аддаўшы вывучэнню Усходу, А. Прыцак спазнаў адметнасці цюркскай моўнай групы не горш, як сваёй роднай, украінскай. Да таго ж А. Прыцак выдатна засвоіў і ўсе заходнееўрапейскія мовы, выявіў сябе як бліскучы спецыяліст па культуры скандынаўскіх народаў. Кампетэнтнасць, аб’ектыўнасць, шырыня той інфармацыі, якая закладзена ў працах акадэміка А. Прыцака, проста захапляльныя. З-пад пяра вучонага выйшла нямала прац, прысвечаных пытанням паходжання Русі. У Кіеве ўбачыла свет унікальная шматтомная праца А. Прыцака **“Походження Русі”** (т. 1 – 2; 2002 – 2003). Закранаецца ў ёй і беларуская мінуўшчына.

Прама ці ўскосна гучыць тэма нашай прабацькаўшчыны і ў іншых аўтараў, у навуковых і мастацкіх творах, завязаных на ідэі ўзнаўлення славянскай самабытнасці. І хоць XXI стагоддзе пазначана прагматычна-пазітывісцкімі праявамі, парыванні ў пошуках аўтэнтнасці нацый і народаў – прыкметы ўзнёслага рамантызму –

незнішчальныя. Рамантычнае і таямнічае заўсёды хвалюе і прыцягвае.

Не імкнучыся падаць “канчатковы і правільны” партрэт колішняга аблічча славян – а значыць, і беларусаў – у люстэрку старажытнасці, мы падаём вынікі нашых абагульненых назіранняў за сучасным станам даследавання тэмы і заклікаем чытачоў да ўласных адкрыццяў саміх сябе на шырокай карце Еўропы.

ВЯЛІКАЕ ПЕРАСЯЛЕННЕ СЛАВЯНСКІХ НАРОДАЎ.

АТЫЛА

Сённяшняя “дыслакацыя” славян у свеце звязана з Вялікім перасяленнем народаў, якое адбывалася на пачатку нашай эры. Пазначым у сціслым выглядзе характарыстыку гэтага працэсу. Маштабнае перасяленне пачалося паступовым рухам готаў з Прыбалтыкі на Украінскае Прычарнамор’е. Готы як адна з найбольш магутных сіл Еўропы захапілі на працягу некалькіх стагоддзяў землі паміж Ніжнім Дунаем і Балканамі, потым здабылі Рым, значную частку Галіі і Іспаніі. У выніку паходаў Германарыка германскія плямёны (вандалы, алеманы, бургунды, франкі, англ, саксы) засялілі агромністыя тэрыторыі Заходняй Рымскай імперыі. На развіццё такога ходу гісторыі паўплываў знакаміты Атыла. На VI – VII стст. прыпадае завяршальны этап Вялікага перасялення народаў. У гэтыя стагоддзі анты, гепіды, балгары, харваты, сербы, авары і іншыя плямёны ўвайшлі на тэрыторыю Візантыі. Напрыканцы VII ст. славяне занялі амаль увесь Балканскі паўвостраў і некаторыя вобласці Малой Азіі.

Гэтыя звесткі патрабуюць пашырэння: як пра Атылу, так і пра вытокі лёсу немалой часткі славянскай сям’і – беларусаў. Арыгінальна і свежа прачытваецца інфармацыя ў нядаўна вернутай з забыцця працы А. Вельтмана **“Атыла і Русь IV – V ст.”** (яе адзінае асобнае выданне – 1858 г., друкарня Маскоўскага ўніверсітэта. Ва ўкраінскім перакладзе І. Білыка праца пра Атылу па частках друкавалася ў альманаху “Хроніка – 2000” за 1994 – 1995 гг.).

У процівагу шырока ўсталяванай думцы пра азіяцка-ардынскі радавод Атылы сёння ўкраінцы ўзняваюць тыя працы, у якіх Атыла разглядаецца не як сын азіяцкіх стэпавых улусаў, не як “кара Божая”, што трымаў у страху Еўропу, а як вялікі рускі князь, абаронца славян ад захопніцкай палітыкі готаў. Традыцыйна заходнія гісторыкі (і савецкія вучоныя, у тым ліку Л. Гумілёў) прагрэс і добрыя для старой Еўропы справы звязваюць з Гаём Юліем Цэзарам, руйнаванне Еўропы прыпісваюць Атылу, якога падаюць як “варвара”. Аднак нагадаем, што слова *варвар* у старажытнасці выкарыстоўвалася найперш для абазначэння людзей нехрысціянскага веравызнання, яно не мела ад-

моўнага сэнсу. Больш за тое, паводле выказванняў сучаснікаў, Атыла быў мудры дарадчык, спагадлівы да просьбітаў, чалавек слова. Якраз Германарык і гоцкія верхаводы вызначаліся надзвычайнай жорсткасцю. Іх палітыка была скіравана на сутыкненне славян паміж сабой. Як пішуць даследчыкі, пад рукой Германарыка славянскія плямёны адно за другім становіліся манкуртамі і лютымі ворагамі сваіх кроўных родзічаў. Атыла сапраўды вёў войны. Для перамогі магутнай сілы готаў, якія трымалі славянскі свет пад прыгнётам, патрэбны былі выключныя намаганні. І іх ажыццявіў Атыла. Ён перамог у многіх войнах, вызваліў славян з-пад гоцкага рабства. Атылу сплывалі даніну не толькі ўсе варвары, але і хрысціянізаваныя народы Еўропы, Рым, Візантыя.

Некаторыя даследчыкі і сёння прытрымліваюцца думкі пра гунскае паходжанне Атылы. Аднак заўважым, што *гуны* ў вачах старажытных візантыйцаў атаясамліваліся з *русамі* і *скіфамі*, *славянамі*. Месцам галоўнай стаўкі Атылы лічаць Дунайскія лукі. У гэтай мясцовасці, звязанай з уграмі-венграмі, знойдзены і некалькі адпаведных паданняў. Венгры гатовы прыняць Атылу ў сонм сваіх нацыянальных герояў. Аднак прыхільнікі ўсходнеславянскай “прапіскі” біяграфіі Атылы яго тытулы “вялікага князя кіеўскага і ўсяе Русі самадзержца” выкарыстоўваюць на пацвярджэнне яго сувязей менавіта з прыдняпроўскім Кіевам, а не страчаным на сёння мястэчкам Кіявец на Дунаі. Такія даследаванні абавіраюцца на дамовы Атылы з Візантыяй, дзе фігуруе тапаніміка тэрыторыі Прычарнамор’я з боку Херсанеса Таўрыйскага (Крымскага). Вельтман, дарэчы, звяртае ўвагу на падабенства тэкстаў дамоў з Візантыяй Атылы, князёў Алега, Ігара.

Пра славянскую вызваленчую місію Атылы пісаў Юры Венялін (Гуца), ураджэнец украінскага Закарпацця. Яго імя займае пачэснае месца сярод піянераў рускай балгарыстыкі. Даказваў рускасць гунаў славянафіл-еўразіец Д. Ілавайскі. Адным з тых, хто “засяліў” Атылу на кіева-дняпроўскія прасторы, быў і Аляксандр Вельтман, аўтар арыгінальнага рамана-эсэ, рамана-прытчы “**Вандроўнік**” (“Странник”), які ўбачыў свет у 1831 г. і быў прызнаны крытыкай лепшым творам года разам з “Барысам Гадуновым” А. Пушкіна. Вельтман паходзіў са шведскага дваранскага роду, дзед яго пасля вайны Пятра I з Карлам XII вымушана пасяліўся ў Рэвелі (сённяшні Талін). Вельтман грунтоўна вывучаў матэматыку і геаграфію, даследаваў гісторыю, займаўся параўнальным мовазнаўствам, вылучаўся выдатным веданнем скандынаўскіх старажытных тэкстаў. Адна з яго галоўных прац – “Атыла і Русь IV – V ст.”. Гэтае даследаванне і сёння мае велізарную

навуковую вартасць. Украінцы ахвотна звяртаюцца да яго, бо, акрамя ўсяго іншага, канцэпцыі Вельтмана дазваляюць выводзіць пачаткі Кіева не з усталяванай даты IX ст., а з куды больш ранняга часу, з IV – V стст.

Безумоўную цікавасць мае Вельтман і для беларусаў. Аўтар карыстаецца рознымі працамі аўтарытэтных даследчыкаў па гісторыі старажытных народаў, дакументамі Візантыйскага пасольства, мастацкімі творами, заходнееўрапейскімі легендамі, скандынаўскімі сагамі. Паводле Вельтмана, шырокі працэс перасялення народаў у Еўропе меў некалькі прычын. Сярод іх – вайна прыбалтыйскіх і забалтыйскіх славян з готамі-дакійцамі напрыканцы I ст. Гэта і недарод ды голад па ўсёй поўначы Германіі ў IV ст., калі адбыўся выхад агромністай часткі насельніцтва Вялікай Русі ў пошуках новай бацькаўшчыны, у выніку чаго заходнія славяне (сербалужычане) ўзмацнілі ўсходнюю частку Русі – тэрыторыі літоўскіх плямёнаў, прыдняпроўскія землі і Валынь. Выраславальнымі падзеямі неабходна лічыць і паўстанні супраць готаў славянскага князя Болеміра і інш.

Як адзначае Вельтман, готы, як і яўрэі, жывучы распарошанай абшчынай, заўсёды знаходзіліся пад уплывам мовы народа, сярод якога жылі. Адпаведна, усе тагачасныя германскія і лацінскія ўласныя назвы мелі славянскія варыянты. Германарык у пісьмовых крыніцах праходзіць таксама пад імем Яраміра. Атрымаўшы ў спадчыну востраў Зеландыю, Германарык захапіў тэрыторыю многіх народаў Поўначы. Далей ён падначаліў сабе ў цэнтры Еўропы народ *герулаў-лугароў-лужычаў*, знішчыўшы з іх большую палову. Наступным кірункам яго захопніцкай палітыкі сталі *венеды* і *эсты*. Готы, як піша Вельтман, “*пчалінымі раямі абселі кантынентальныя землі Еўропы*”. Венеды, паводле Ёрдана, спачатку не схільныя па сваёй прыродзе да войнаў, былі найперш выдатнымі земляробамі. Аднак пазней ператварыліся ў такіх, што маглі адчайна супраціўляцца. Само слова *венеды* для Вельтмана напоўнена зместам *віна, вінаваты, тыя, хто павінен сплываць падаткі*. Дарэчы, чэшскі вучоны П. Шафарык у сваім знакамітым творы “Славянскія старажытнасці” падкрэсліў, што ў літоўцаў-жэмайтаў слова *гот* выклікала “лютую нянавісць”. Жорсткасць Германарыка, які валодаў усёй Германіяй і Скіфіяй, не магла не ўзняць славян на барацьбу. Спачатку славяне пад кіраўніцтвам “цара кіеўскіх гунаў” Болеміра паўсталі ў 376 г. супраць остраготаў. Потым славян усёй Еўропы з-пад рабства готаў павёў за сабой магутны Атыла (438 – 454). Кіеўскія тэрыторыі засталіся пад аховай Атылава сына Данка.

Вельтман на падставе паўночных і паўднёвых крыніц паказвае, што пад *Вялікай Руссю* разуме-

лася ўся Скандынавія, усе астравы Балтыйскага мора, паўвостраў Кембрыіскі, зямля венедаў. Вялікую Русь насялялі русіны і гуны. *Русінамі* гісторыкі называлі пераважна прыбалтыйскіх русаў, а *гунамі* – русаў паўднёвых. Назва *рус* на поўначы мела значэнне *конь* ці *коннік*. А гэта, у сваю чаргу, азначала *вялікі, знатны, дужы*. У сагах яны *gigas, athleta*, што ў мове сучаснай гучыць як *гігант, атлет*. Пашыранай была ў той час і назва *Wilzi* – *вільцы, вельцы*, што азначала *вялікія, ці тыя, хто з Вялікай Русі*. Відавочна, так з’явіліся сучасныя ўсходнеславянскія словы: беларускае *волаты*, украінскае *велетні*, рускае *великаны*. Гуны ж сваёй назвай, паводле Вельтмана, абавязаныя словам *queneae, chueni, kinae, guni, huni, oinpoi*. Роднасныя гэтыя словы і з назвай горада *Кіеў*. Як піша сучаснік Пушкіна, “*гунам, каб паўстаць супраць готаў, не трэба было прыходзіць з Азіі, яны даўно ўжо жылі ў Еўропе*”. А калі і сустракалася ў некаторых старажытных аўтараў пазначэнне *гуны* для характарыстыкі *стэпавых людзей*, то гэта таму, што стэпавікі бралі ўдзел у войнах на баку славян-русаў як іхнія даннікі. Зрэшты, для візантыйцаў, якія глядзелі на землі русаў з поўдня, усе варвары-язычнікі, што засялялі землі, размешчаныя, як для іх успрымання, на поўначы, называліся спачатку *скіфамі*, потым *сарматамі*, *гунамі*, нарэшце – *русінамі*. Гунамі называлі славян Беда Венерабіліс і Саксон Граматык. У нямецкім фальклоры славяне дзейнічаюць як *Ніні*. Адносіў гунаў да славян і П. Шафарык. Вельтману зрабіць больш выразнай сітуацыю з гунамі далі магчымасць паўночныя крыніцы, сярод іх – грэнландскія квіды. Ён прыйшоў да наступных высноў: “Пад назвай *гуны* продкі скандынаваў разумелі славян, якіх пазней пачалі называць *віндамі, венедамі*. Русь – краіна гунаў, яе здаўна называлі *Hunegard*, а горад *Кіеў Kianuborg*”.

Адзначым прынцыповую адвагу Вельтмана як вучонага. Навуковая канцэпцыя яго працы пра Атылу, якая з’явілася ў друку ў 1858 г., ніяк не супадала, ці лепей сказаць – выразна кантраставала, з адзіна дазволеным імперскім падыходам, паводле якога ўзнікненне Кіеўскай Русі звязвалася толькі з IX ст. Ды і ва ўсе наступныя дзесяцігоддзі, уключаючы і савецкі перыяд, панавала тэорыя А. Пагодзіна, паводле якой Кіеўская дзяржава разглядалася выключна як фармацыя велікаруускай народнасці. Мы павінны быць удзячныя А. Вельтману і за тое, што ў сярэдзіне XIX ст. ён выразна гаварыў пра старажытную моц беларусаў. Вельтман прасачыў, што ў гістарычных тэкстах рускія князі згадваюцца з першых стагоддзяў нашай эры. Вялікая Русь, сцвярджае Вельтман на падставе “Вількіна-сагі” і іншых твораў, складалася з Русі Халмаградскай і Русі Кіянскай. У вядомых нам тэкстах старажытнасці пад Халмагра-

дам звычайна разумеецца сучасны Вялікі Ноўгарад. Аднак Вельтман падкрэслівае, што Холмская Русь, *Ulma Rugia*, – гэта Беларусь. Скандынаўскі матэрыял сведчыць, што на пачатку III ст. у Халмаградзе правіў *Алімір*, сучаснік чэшскага князя *Іано*, эстскага князя *Даго*. У IV ст. рускі князь *Яравіт* (*Hertvit, Hernit, Hervit*) валодаў Палянскай зямлёй, уграмі і ўсімі ўсходнімі славянскімі землямі. Яму належалі Смаленск, Кіеў і Пултуск, сталіцай сваёй ён абраў Халмаград. Заўважым, што пад *Пултускам* (і варыяцыямі гэтай назвы) заўсёды разумеўся Полацк! Спасылаючыся на гісторыка Алімпіядара, Вельтман піша: Яравіт-Charato, адзін з найбольш справядлівых гунскіх цароў, здзейсніў паўстанне супраць прыгнятальнікаў у 412 г.

Паводле саг, Яравіт перад смерцю падзяліў сваё царства паміж трыма сынамі. Астрой атрымаў у спадчыну венецкія землі, паўвостраў Кембрыіскі, Скандынавію і ўсе навакольныя астравы. Сыну Уладзіміру Яравіт даў Русь Халмаградскую і Польскую зямлю. Трэці, Алег, стаў князем Кракаўскім. Астрой узяў за жонку дачку кіеўскага князя Мілаша. Іх дачка Эрка стала жонкай Атылы, які пасля смерці Мілаша быў абраны кіеўскім князем. Такім чынам, Атыла належаў да кіруючай дынастыі князёў Русі. “Вількіна-сага” сведчыць, што бацькам Атылы быў правадыр фрагаў-варагаў. Вельтман паказвае, што само імя *Атыла* роднаснае такім формам, як ліцвінска-беларускія *Ягайла, Свідрыгайла*. Імя Атылавага бацькі, паводле Ёрдана, *Мундзёо, Мундзіух*, яно адпавядае добра знаёмай нам форме *Міндоўг*. У старажытных тэкстах да імя Атылы часам дадавалі яшчэ слова *Манзухій*. Вельтман лічыць патрэбным даць гэтаму наступнае тлумачэнне: падвойнае імя можна ўспрыняць як пазначэнне ўласнага імя і імя па бацьку.

Атылу мы ўспрымаем як гістарычную асобу і як культуралагічны феномен. Яго вобраз знайшоў адбітак у творах многіх мастакоў і пісьмнікаў Еўропы. З розных пазіцый падаюць Атылу крыніцы, тэрытарыяльна звязаныя з Даніяй і са Скандынавіяй. Легендарныя варыяцыі звестак пра героя змяшчае знакамітая “**Песня пра Нібелунгаў**”. Адным з найлепшых узораў воінскай аповесці псеўдагістарычнага тыпу лічыцца польскамоўная “**Гісторыя пра Атылу, караля Угорскага**”, надрукаваная ў Кракаве ў 1574 г. Існуе пераклад яе на старабеларускую мову. Сама “Гісторыя...” была створана прымасам Венгрыі Міклашам Олагам. Адсюль вынікае “венгерская” аснова твора: яшчэ ў IX ст. у свядомасць венграў актыўна ўводзілася адчуванне “тоеснасці мадзьяраў (венграў) і гунаў”. Беларускія медыявісты В. Чамярыцкі і А. Бразгуноў справядліва бачаць у “Гісторыі...” спробы “падмены паняц-

цяў”, пераіначванне фактаў і дат, якія былі свядома зроблены Олагам з мэтай упісаць Атылу ў гісторыю венграў. Пра Атылу пішацца і ў беларускай “Хроніцы Быхаўца”. Падкрэслім, Атыла прыцягваў увагу славянскага свету. Магчыма, гэта было невыпадкова, магчыма, славяне адчувалі сваю крэўнасць з Атылам?..

Папулярнасць Атылы ў літаратуры эпохі Адраджэння тлумачыцца імкненнем да пошукаў героя рэнесанснага тыпу, правадыра, які спадзяецца найперш на ўласныя сілы. У такім кантэксце звярталіся да паказу перамог Атылы і ў XX ст., накрэсліваючы паралелі паміж Атылам і Сталіным, а таксама Гітлерам. Дыяпазон адлюстравання Атылавага характару – ад рамантызавана-тыранічнага да рэалістычна-філасофскага.

У сугучнасці з вельтманаўскай канцэпцыяй раскрываецца эпоха Атылы і гісторыя Кіева ў вельмі цікавым творы сучаснага ўкраінскага пісьменніка Івана Білыка “**Меч Арэя**”, які быў напісаны ў 60-я гг. XX ст. Магчымасць данесці яго да чытачоў з’явілася толькі напрыканцы 90-х гг. XX ст.

РЭХА БЕЛАРУСКІХ РЭАЛІЙ?

Выпісваючы радавод рускіх князёў кіеўскіх III, IV, V ст., Вельтман складае табліцу, дзе асобным слупком пазначаны першыя правіцелі Халмаградскага княства, імёны якіх сустракаюцца ў сагах. Працытуем даследчыка поўнасю: «*Яравіт (Яра, Раа Халмаградскі), за Алімпіядрам – Харата(н), за Ёрданам – Roas, за Прыскам – Руа, за “Вількіна-сагаю” – Hertnit (з 412 па 438 год) – Уладзімір Халмаградскі – Браніца (Brynilba), валодала Заградам у Варажскай вобласці князя Міла (кіеўскага)*». Гэтыя імёны Вельтман упісвае ў цэлы шэраг радаслоўных кален. Падрабязней прасачыць за роднаснымі сувязямі тагачасных протабеларусаў можна, відаць, звярнуўшыся непасрэдна да тых тэкстаў, якімі карыстаўся Вельтман. У яго працы можна знайсці не адну апеляцыю да старажытных крыніц, дзе згадваюцца, скажам, драўляне, дрыгавічы і крывічы. У прыватнасці, ён пераказвае, што *hunigari*, якіх ён успрымае як *кіяўлян*, веснавою парою вырушылі ў дарогу па вадзе на суднах, якія для іх будавалі *крывічы*, і інш.

У дадатак да гэтых звестак пазнейшага характару варта адзначыць і яшчэ некалькі момантаў. Паводле скандынаўскіх паданняў, іх народы пачалі асвойваць землі пад кіраўніцтвам двух правадыроў – *Одзіна* і *Тура*. Одзін стаў апекуном хрысціян. Тур жа кіраваў язычнікамі. У паданнях скандынаваў зафіксаваны абавязковы абрад-звычай, звязаны з перасяленнем плямён. Калі быў недарод або залішне нараджалася людзей, перасяленне было прымусовае. Збіралася веча,

здзяйснялася жараб’ёўка, прытым у час вясновага Юр’я, такога знаёмага для нас, беларусаў, свята. У выніку кожны трэці вымушаны быў адпраўляцца некуды ў пошуках новай бацькаўшчыны. Перад перасяленнем нарманы высылалі наперад свайго бога займаць новыя месцы. Працэс здабывання новых тэрыторый ажыццяўляўся пад апекай галоўнага бога Тура. Менавіта Тур стаў сімвалам перамогі. І ці не з названымі акалічнасцямі, з імем скандынаўскага бога звязаны наш Тураў, Тураў Беларускага Палесся? Аўтары тэлеперадачы “Лабірынты” знайшлі і паказалі глядачам вясковыя хаты на Тураўшчыне, дзе на франтоне па звычаі, перанятым са старажытных часоў, знаходзіцца ў адзіным комплексе два сімвалы веры – язычніцкае сонца, а над ім хрысціянскі крыж. Як пішуць даследчыкі, готы пераймалі славянскія словы, назвы паселішчаў, імёны. Тураўскі – гэта той, што паходзіў ад бога вайны і перамогі. Гэта і Юр’еўскі, і Гур’еўскі, і Георгіеўскі. Людзі гэтага роду – найшляхетнейшыя. Можна меркаваць, што аднаго паходжання з нашым Туравам і ўкраінская назва карпацкіх паселішчаў Малая і Вялікая Туркі. Пра род Турынскі гаворыцца ў “Гісторыі готаў, вандалаў і лонгбардаў” Г. Гроція. Назву *Халмаградская Русь* Вельтман сустракае на Дунаі, у Дакіі. Ведаем мы і горад Холм на колішняй тэрыторыі Украіны (цяпер у Польшчы). Гісторыкі пішуць таксама і пра ўладара Лужыцкага і Тураўскага краю Адаакра: быў “царом русаў і турычаў”. У некалькіх славянскіх землях і ў Даніі пазначаны горад *Палтэск’е* (Полацк).

Вельтман бачыць паралелі паміж славянскім Турам (Джура) і паўночным Турам (Торам). Славяне пакланяліся Туру, і гэта магло знайсці адбітак у розных кутках Еўропы, якія закрануў працэс Вялікага перасялення народаў. Украінцы знаходзяць у Італіі паўтарэнне назваў сваіх рэалій: гарады Палтава і Лубны, рака Ворскла... Магчыма, працягвае сваю славу ў свеце і наш беларускі Тураў, толькі пра гэта мы яшчэ не здагадваемся? Падказкі нам даюць даследаванні пра Украіну. Відавочна, многія з тых фактаў, якія змешчаны ў названых працах, яшчэ патрабуюць удакладнення, супастаўлення, пераправеркі. Як, зрэшты, і ўсе навуковыя гіпотэзы. Наша мэта – зацікавіць пашукоўцаў, падказаць кірунак, паказаць, што існуе яшчэ многа нязведанага. І што знойдзе той, хто шукае...

Таццяна КАБРЖЫЦКАЯ,

кандыдат філалагічных навук, дацэнт,

Усевалад РАГОЙША,

кандыдат філалагічных навук, дацэнт,

Эла ДЗЮКАВА,

аспірантка кафедры славянскіх літаратур
Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта.

ПРАБЛЕМЫ АТРЫБУЦЫ АБ'ЕКТАЎ ДУХОЎНАЙ СПАДЧЫНЫ Ў СВЕЦЕ СУЧАСНАЙ КУЛЬТУРАЛОГІІ

У артыкуле даецца спроба культуралагічнага асэнсавання паняцця *нематэрыяльная культурная спадчына*, якое паступова ўваходзіць у навуковы зварот.

Акцэнтуюцца ўвага на тым, што, акрамя тэарэтычных, патрабуюць развіцця прававыя аспекты захавання духоўнай (нематэрыяльнай) культурнай спадчыны. Аналіз гістарычнага развіцця тэарэтычнай думкі ў сферы вызначэння актуалізацыі праблем духоўных здабыткаў уяўляе значнасць для фарміравання сучаснай тэорыі традыцыі і адаптацыі духоўнай спадчыны ў святле вырашэння праблем нацыянальнай культуры ва ўмовах глабалізацыі. Матэрыялы артыкула сугучныя акрэсленаму праблемнаму полю і могуць быць выкарыстаны таксама ў адукацыйным працэсе.

Духоўныя адносіны да жыцця пачалі з'яўляцца тады, калі чалавек стаў метафізічна пераасэнсоўваць сваё існаванне ў свеце. З таго пераасэнсавання сфарміраваліся ўяўленні пра ідэю, “ідэйныя” адносіны да жыцця, інакш кажучы, пра духоўнае. Паняцці ідэі, духу, духоўнасці як анталогічнай адзінкі, гнасіялагічнага прынцыпу выказаны ў філасофіі Платона. З разуменнем адрознасці рэчаў і ідэі як іх сутнасці (Платон), існага і быцця (Парменід) чалавек прыйшоў да разумення адрознення цела, душы і духу. У сувязі з гэтым працэс духоўнай творчасці ў гісторыі культуры быў падзелены на тры асноўныя напрамкі: рэлігію, філасофію і мастацтва [1, с. 608].

Як адзін з універсальных сродкаў канкрэтна-пачуццёвага выяўлення невербалізаванага духоўнага вопыту, мастацтва зарывентавана на вобразна-сімвалічнае мысленне. Сучасная навука звязвае з'яўленне мастацтва, спецыфічнага віду дзейнасці чалавека і адпаведнай ёй формы свядомасці, з часам узнікнення *homo sapiens*, а некаторыя вучоныя атаясамліваюць нават узнікненне самога гэтага віду чалавека менавіта з мастацтвам [1, с. 818]. Грэчаскі паэт Эпіхарм (канец VI – пачатак V ст. да н. э.) лічыў, што ўсе віды мастацтва бяруць свой пачатак ад багоў. Арыстоцель (384 – 322 да н. э.) звязваў мастацтва, як і творчасць, з розумам чалавека, складам яго душы. Па меркаванні філосафа, мастацтва дапаўняе прыроду там, дзе яна пакінула лакуны. Адчуваючы прынцыповае адрозненне паміж асобнымі відамі мастацтваў, антычныя мыслеры неаднаразова спрабавалі іх класіфікаваць, што назіраецца ў эстэтыцы і па сённяшні дзень.

Значны ўнёсак у развіццё новай тэорыі мастацтва зрабіў Аўгусцін Блажэнны (354 – 430) – філосаф і багаслоў. Ён лічыў, што ўсе віды

мастацтва пабудаваныя на структурных заканамернасцях Універсуму – эстэтычных прынцыпах цэласнасці, адзінства, сіметрыі, гармоніі і г. д.

У сярэднявечны перыяд тэорыя мастацтва хрысціянскага свету развівалася па двух напрамках – візантыйскім і заходнееўрапейскім. Значным дасягненнем візантыйскай эстэтыкі стала распрацоўка тэорыі сакральнага стварэння вобраза – іконы, што актыўна развівалася на працягу VIII – IX стст. Заходняя сярэднявечная эстэтыка ў сваім разуменні мастацтва абапіралася пераважна на тэорыі антычных аўтараў, неаплатонікаў, Аўгусціна Блажэннага.

Да сярэдзіны XVIII ст. разуменне мастацтва як спецыфічнай дзейнасці чалавека, скіраванай на выяўленне або стварэнне прыгожага, выражэнне невербалізаванага эстэтычнага вопыту, замацоўваецца спецыфічным тэрмінам *вытанчаныя мастацтвы*, што быў уведзены ў навуковы зварот Ш. Баццэ (1713 – 1780) [1, с. 820]. Ён раздзяліў усю разнастайнасць мастацтва на тры класы па прынцыпе мэты: утылітарнае мастацтва, што служыць для карысці; мастацтва для задавальнення; мастацтва, што прыносіць і карысць, і задавальненне. З гэтага часу ў еўрапейскай эстэтыцы тэрмінам *мастацтва* пачынаюць устойліва называць менавіта “прыгожае мастацтва”. Пры гэтым яго пазнавальную функцыю, на думку Канта, варта разумець як “прасвятляльную”, бо сфера, якую адкрывае для людзей мастацтва, – гэта сфера трансцэндэнтных ідэй, што не пазнаюцца канцэптуальна, а з'яўляюцца ў свядомасці непасрэдна. Гэтая ідэя была ў выніку распрацавана Хайдэгерам і іншымі мыслерамі XX ст. З развіццём навукова-тэхнічнага прагрэсу і пазітывісцка-матэрыялістычнай тэндэнцыі ў культуры XIX – XX стст. заўважнай стала іс-

тотная змена акцэнтаў у разуменні мастацтва і культуры. Паступова мастацтва, якое раней уяўлялася як адзін з асноўных кірункаў працэсу духоўнай творчасці, пачало страчваць сваю “мастацкасць”, набываючы рысы утылітарнасці. Гэтаму актыўна садзейнічалі структуралізм, постструктуралізм, постмадэрнізм, што ўсведамлялі ўніверсум культуры ў якасці глабальнага тэксту, зрабілі роўнымі творам мастацтва іншыя рэчы, створаныя чалавекам (артэфакты, у якіх эстэтычны сэнс як неактуальны быў або зняты, або ўраўняны з астатнімі сэнсамі). У арт-практыках і арт-праектах, што прыйшлі на змену мастацтву, эстэтычны крытэрыі быў знівеліраваны і заменены вузкацэхавай канвенцыйнасцю [1, с. 824], якая сфарміравалася арт-наменклатурай і арт-рынкам. Паступова працэс пераўтварэння мастацтва і арт-прадукцыі ў даходны заробак дасягнуў небывалых памераў, асноўным крытэрыем мастацтва стала яго “таварнасць”. Галоўным на арт-полі і ў пост-культуры становіцца кантэкстуалізм, абязлічванне ўсіх сэнсаў, падмена вобразнасці і сімвалізму, свядомае перамешванне элементаў высокай і масавай культуры, зняцце каштоўнасных крытэрыяў. Гэта, безумоўна, прывяло да павелічэння колькасці маргінальных культур. Існаванне “на мяжы”, няўключанасць у агульнае жыццё, асацыяльныя формы паводзін і многае іншае, што закранула ў тым ліку і носьбітаў культуры Беларусі, – такія акалічнасці культурных змен выклікаюць неабходнасць звароту да традыцый, якія складаюць калектыўную памяць грамадства і сацыяльных груп, забяспечваючы самаідэнтыфікацыю і пераемнасць у іх развіцці.

Пад традыцыяй прынята разумець сацыяльную і культурную спадчыну, што перадаецца з пакалення ў пакаленне і аднаўляецца ў пэўных грамадствах на працягу доўгага часу [1, с. 628]. Традыцыя ўключае ў сябе аб’екты сацыякультурнай спадчыны – матэрыяльныя і духоўныя каштоўнасці [2, с. 721]. Культурная ж спадчына ў сваю чаргу ўяўляе частку матэрыяльнай і духоўнай культуры, створанай мінулымі пакаленнямі, што вытрымала выпрабаванне часам і перадаецца з пакалення ў пакаленне [1, с. 510]. Пры гэтым, безумоўна, найважнейшую ролю ў духоўным жыцці народа выконвае нематэрыяльная культурная спадчына, якая на працягу многіх стагоддзяў мела мноства функцый: светапоглядную, выхаваўчую, эстэтычную, пазнавальную і інш. [3, с. 510]. Жывая сувязь з традыцыйнай вусна-паэтычнай культурай уяўляе сабой адну з адрозных рысаў сучаснай культуры славян. Тым не менш, і для яе надзённая праб-

лема захавання і актуалізацыі духоўнай (нематэрыяльнай) культурнай спадчыны – асновы культурнай разнастайнасці розных народаў і нацый [4, с. 206 – 207].

Такім чынам, аналіз гістарычнага развіцця тэарэтычнай думкі ў сферы вызначэння актуалізацыі праблем духоўнай спадчыны ўяўляе значнасць для фарміравання сучаснага погляду на яе адаптацыю ў святле развіцця нацыянальных рысаў культуры ва ўмовах глабалізацыі. Акрамя тэарэтычных, патрабуюць асэнсавання прававыя аспекты захавання духоўных (нематэрыяльных) культурных здабыткаў. На дадзены момант Беларусь з’яўляецца ўдзельніцай наступных міжнародных дагавораў ЮНЕСКА:

1. Канвенцыя па захаванні культурных каштоўнасцяў у выпадку ўзброенага канфлікту 1954 г. – ратыфікавана Беларуссю 18.03.1957 г., уступіла ў сілу 7.08.1957 г.

2. Пратакол да канвенцыі па захаванні культурных каштоўнасцяў у выпадку ўзброенага канфлікту 1954 г. – ратыфікаваны Беларуссю 18.03.1957 г., уступіў у сілу для Беларусі 7.08.1957 г.

3. Другі пратакол да Гаагскай канвенцыі аб абароне культурных каштоўнасцяў у выніку ўзброенага канфлікту 1999 г. – ратыфікаваны Беларуссю 24.10.2000 г., уступіў у сілу для Беларусі 9.03.2004 г.

4. Канвенцыя аб мерах, скіраваных на забарону і папярэджанне незаконнага ўвозу, вывазу і перадачы права ўласнасці на культурныя каштоўнасці 1970 г. – ратыфікавана Беларуссю 4.02.1988 г., уступіла ў сілу для Беларусі 28.07.1988 г.

5. Канвенцыя аб абароне нематэрыяльнай культурнай спадчыны 2003 г. – ратыфікавана Беларуссю 29.12.2004 г., уступіла ў сілу для Беларусі 20.04.2006 г.

6. Канвенцыя аб ахове і заахвочванні разнастайнасці формаў культурнага самавыражэння 2005 г. – ратыфікавана Беларуссю 4.08.2006 г., уступіла ў сілу для Беларусі 18.03.2007 г.

У Законе Рэспублікі Беларусь “Аб ахове гісторыка-культурнай спадчыны Рэспублікі Беларусь” (далей – Закон Рэспублікі Беларусь) у якасці асноўных паняццяў вызначаны *ахова гісторыка-культурнай спадчыны, гісторыка-культурная спадчына, гісторыка-культурныя каштоўнасці, калекцыя, культурны слой і інш.* Пры гэтым гісторыка-культурныя каштоўнасці падзелены на *нематэрыяльныя і матэрыяльныя*. Сярод апошніх вылучаюць нерухомыя і рухомыя матэрыяльныя гісторыка-культурныя каштоўнасці. У пералік матэрыяльных гісторы-

ка-культурных каштоўнасцяў уваходзяць дакументальныя помнікі, заповітныя мясціны, помнікі археалогіі, архітэктуры, гісторыі, горадабудаўніцтва і мастацтва. Нематэрыяльныя гісторыка-культурныя каштоўнасці падзяляюцца на фіксаваныя і ўвасобленыя. Заканадаўствам Беларусі прадугледжана вядзенне адзінага дзяржаўнага пераліку аб'ектаў спадчыны [5] – Дзяржаўнага спіса гісторыка-культурных каштоўнасцяў Рэспублікі Беларусь. Уключаныя ў яго матэрыяльныя аб'екты і нематэрыяльныя праявы творчасці чалавека падзяляюцца на катэгорыі: “0” (уключаныя або прапанаваныя для ўключэння ў Спіс сусветнай культурнай і прыроднай спадчыны), “1” (міжнародная спадчына), “2” (нацыянальная спадчына) і “3” (рэгіянальная спадчына) [6].

Правое рэгуляванне аховы гісторыка-культурнай спадчыны ў Рэспубліцы Беларусь зыходзіць з палажэнняў міжнароднага характару, прызнае прыярытэт агульных прынцыпаў міжнароднага заканадаўства. Канвенцыі ЮНЕСКА, якія ўступілі для Беларусі ў сілу, з'яўляюцца часткай беларускага заканадаўства і патрабую непасрэднага выканання. Дзякуючы таму, што нормы права Рэспублікі Беларусь у сферы аховы гісторыка-культурнай спадчыны ўлічваюць міжнародныя палажэнні, супярэчнасці з канвенцыямі ЮНЕСКА адсутнічаюць. У якасці перавагі Закона Рэспублікі Беларусь “Аб ахове гісторыка-культурнай спадчыны Рэспублікі Беларусь” можна назваць узаемасувязь у яго структуры прававых норм, іх падачу ад больш агульных да прыватных [6, с. 83]. Дадзеная асаблівасць Закона Рэспублікі Беларусь абумоўлена нядаўнім тэрмінам яго падрыхтоўкі (уступіў у сілу 24.07.2006 г.), што дало магчымасць выкарыстаць вопыт міжнародных прававых актаў, распрацаваных як інстытутамі ЮНЕСКА (канвенцыі, хартыі, пратаколы), так і СНД (у прыватнасці Мадэльны закон СНД “Аб аб'ектах культурнай спадчыны”), а таксама асобных дзяржаў, што ўваходзяць у склад Садружнасці [6]. Заканадаўства Рэспублікі Беларусь аб ахове гісторыка-культурнай спадчыны ў асноўным мае падабенства з адпаведнымі прававымі дакументамі суседніх краін [напрыклад, з Федэральным законам “Аб аб'ектах культурнай спадчыны (помніках гісторыі і культуры) народаў Расійскай Федэрацыі” і Законам Украіны “Про охорону культурної спадщини”]. У той жа час у Законе Рэспублікі Беларусь спецыяльна вызначаны ўмовы выканання работ па захаванні і аднаўленні матэрыяльных гісторыка-культурных каштоўнасцяў і допуску спецыялістаў да такой дзейнасці. Ва ўмовах

значнага павелічэння работ рэстаўрацыйнага характару гэтая прававая норма дазваляе абмежаваць магчымасць прыцягнення да практычных мерапрыемстваў у сферы аховы спадчыны спецыялістаў неадпаведнай кваліфікацыі. Закон Рэспублікі Беларусь распаўсюджвае сваё дзеянне таксама на нематэрыяльную культурную спадчыну, што не прадугледжана ў адпаведных актах Расійскай Федэрацыі і Украіны.

У заканадаўстве Беларусі выкарыстоўваецца тэрміналогія, прынятая ў міжнародных дакументах. Так, у Законе Рэспублікі Беларусь “Аб культуры ў Рэспубліцы Беларусь” [7] *культурныя каштоўнасці* вызначаюцца як “створаныя (пераўтвораныя) чалавекам альбо цесна звязаныя з яго дзейнасцю матэрыяльныя аб'екты і нематэрыяльныя праявы творчасці чалавека, якія маюць мастацкае, гістарычнае, навуковае альбо іншае значэнне”. Больш шырокае значэнне дадзенага тэрміна прыведзена ў “Канвенцыі па захаванні культурных каштоўнасцяў у выпадку ўзброенага канфлікту” [8].

Пад паняццем *гісторыка-культурныя каштоўнасці*, што выкарыстоўваецца ў заканадаўстве Рэспублікі Беларусь, прынята разумець “матэрыяльныя аб'екты (матэрыяльныя гісторыка-культурныя каштоўнасці) і нематэрыяльныя праявы творчасці чалавека (нематэрыяльныя гісторыка-культурныя каштоўнасці), якія характарызуюцца найбольш значнымі духоўнымі, мастацкімі і дакументальнымі якасцямі, што адлюстроўваюць дасягненні гістарычнага шляху, гаспадарчай, творчай і іншай дзейнасці чалавека, якія маюць значэнне для народа Беларусі і якім, зыходзячы з усталяваных заканадаўствам крытэрыяў, нададзены статус гісторыка-культурнай каштоўнасці”. Тэрміналогія дадзенага азначэння дапасуецца да прынятай у “Канвенцыі аб ахове сусветнай культурнай і прыроднай спадчыны” [9].

У сувязі з афармленнем удзелу ў “Канвенцыі аб ахове нематэрыяльнай культурнай спадчыны” [10] у заканадаўстве Рэспублікі Беларусь тэрмін *духоўныя гісторыка-культурныя каштоўнасці* быў заменены тэрмінам *нематэрыяльныя гісторыка-культурныя каштоўнасці*. Безумоўна, прававыя акты Рэспублікі Беларусь не ўтрымліваюць палажэнняў, непасрэдна звернутых да канвенцыі ЮНЕСКА. Гэта звязана з тым, што ратыфікаваныя міжнародныя дакументы ў дачыненні да аб'ектаў адпаведных катэгорый і ў выпадках, абумоўленых гэтымі дакументамі, могуць мець прамое дзеянне. У прыватнасці, дзеянні ў адносінах да гісторыка-культурных каштоўнасцяў катэгорыі “0” абумоўліваюцца не толькі нормамі нацыяналь-

нага заканадаўства, але і “Канвенцыяй аб ахове сусветнай культурнай і прыроднай спадчыны”. Разам з тым, у Законе Рэспублікі Беларусь “Аб культуры ў Рэспубліцы Беларусь” утрымліваюцца асобныя палажэнні “Канвенцыі аб абароне культурных каштоўнасцяў у выпадку ўзброенага канфлікту”, якія датычаць забароны выкарыстання гісторыка-культурных каштоўнасцяў у мэтах, звязаных з дзейнасцю Узброеных Сіл Рэспублікі Беларусь і іншых вайсковых фарміраванняў, што ствараюцца ў адпаведнасці з заканадаўствам Рэспублікі Беларусь у мірных і ваенны час.

У Закон Рэспублікі Беларусь “Аб ахове гісторыка-культурнай спадчыны” ад 9 студзеня 2006 г. імплементаваны некаторыя нормы, якія ўтрымліваюцца ў канвенцыях ЮНЕСКА. У прыватнасці, у главах 5 і 6 Закона Рэспублікі Беларусь змешчаны прававыя нормы, што рэгулююць парадак уліку і захавання гісторыка-культурных каштоўнасцяў. Існаванне такіх норм у беларускіх прававых актах павінна спрыяць намініраванню каштоўнасцяў для ўнясення іх у міжнародныя спісы, зацверджаныя “Канвенцыяй аб ахове сусветнай культурнай і прыроднай спадчыны” 1972 г. (арт. 11) і другім пратаколам да канвенцыі 1954 г. (арт. 11) [11], якія прад’яўляюць высокія патрабаванні да нацыянальнага заканадаўства. У адпаведнасці з ч. 6 арт. 28 прадугледжваецца размяшчэнне на нерухомах гісторыка-культурных каштоўнасцях адрознівальных эмблем, што ўстаноўлена міжнароднымі дамовамі (напрыклад, арт. 6 канвенцыі 1954 г.). Артыкул 35 Закона Рэспублікі Беларусь рэгламентуе часовы вываз гісторыка-культурных каштоўнасцяў за межы краіны, які ажыццяўляецца толькі ў парадку, вызначаным Урадам (арт. 2 канвенцыі 1970 г.).

Безумоўна, ключавое значэнне ў ахове нематэрыяльнай культурнай спадчыны належыць паўнаўрадаваму выкананню нормаў па яе захаванні, прапісаных на міжнародных і дзяржаўных заканадаўчых узроўнях. У большасці з такіх дакументаў акцэнтуюцца ўвага на праблеме функцыянальнасці духоўных (нематэрыяльных) гісторыка-культурных каштоўнасцяў на сучасным этапе. Вастрываю гэтаму пытанню надае інтарэс да традыцыйнай культуры, што з кожным днём узрастае.

У грамадстве назіраецца імкненне берагчы найлепшае з культурнай спадчыны ва ўмовах нарастаючых глабалізацыі і стандартызацыі, засілля масавай культуры. Захаванне відавай разнастайнасці традыцыйнай культуры стала часам магчымым толькі дзякуючы калекцыям і фондам, якія функцыянуюць пры наву-

кова-даследчых інстытутах, вышэйшых навучальных установах (БДУ, БДУКіМ, БДПУ імя Максіма Танка і інш.). Акрамя таго, невялікія калекцыі ёсць пры дамах народнай творчасці, бібліятэках, музеях. Так, фальклорная калекцыя пры аддзеле славістыкі Інстытута мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору імя Кандрата Крапівы НАН Беларусі практычна ўвасабляе прыклад не толькі захавання культурнай спадчыны, але і навуковага, вучэбна-метадычнага выкарыстання. Гэтая калекцыя, што пачала фарміравацца з часоў заснавання інстытута (1957), налічвае 402 тыс. тэкставых запісаў розных жанраў беларускага фальклору. У архіве знаходзяцца матэрыялы, занатаваныя вядомымі дзеячамі навукі і культуры А. К. Сержпутоўскім, С. П. Сахаравым, Г. І. Цітовічам [12, с. 173]. Усе сабраныя матэрыялы з’яўляюцца найважнейшай крыніцай вывучэння гісторыі і нацыянальнай культурнай спадчыны, асновай развіцця прафесійнага мастацтва і літаратуры, сродкам ідэйна-эстэтычнага выхавання. Пастановай Савета Міністраў Рэспублікі Беларусь у 2001 г. фальклорная калекцыя Інстытута мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору імя Кандрата Крапівы НАН Беларусі была абвешчана нацыянальным здабыткам.

У сваёй навукова-даследчай рабоце супрацоўнікі гэтай установы выходзяць з таго, што акрамя набору генаў, якія вызначаюць біялагічную сутнасць чалавека, з пакалення ў пакаленне перадаюцца так званыя *культурагены* – каштоўнасці, традыцыі, нормы, зададзеная праграма паводзін пэўнага культурнага асяроддзя. З гэтага вынікае, што асноўнае прызначэнне культуры – усталяванне і падтрымка сістэмы каштоўнасцяў, якая спрыяла б устойліваму развіццю грамадства. У сваёй дзейнасці па выкарыстанні фальклорнай калекцыі навукоўцы арыентуюцца на палажэнні “Канвенцыі аб ахове нематэрыяльнай культурнай спадчыны народаў свету” (прынята ў 2003 г. Генеральнай канферэнцыяй ЮНЕСКА). Матэрыялы згаданай калекцыі пакладзены ў аснову шматтомнай акадэмічнай серыі “Беларуская народная творчасць”. З выданняў апошніх гадоў асабліва вартыя вылучыць падрыхтаваную ў 2005 – 2006 гг. двухтомную энцыклапедыю “Беларускі фальклор”. Да таго ж, напярэдадні дваццатай гадавіны аварыі на Чарнобыльскай АЭС асабліва вартыя надавалася збору, сістэматызацыі і рэстаўрацыі фальклорных матэрыялаў на забруджанай тэрыторыі. Па стане на 2006 г. у фондах фальклорнай калекцыі захоўвалася 8342 адзінкі фона- і тэкставых матэрыялаў з разнастайных рэгіёнаў Чарнобыльскай зоны.

Значнай крыніцай інфармацыі па нематэрыяльнай культурнай спадчыне з'яўляюцца даследаванні калектываў Беларускага інстытута праблем культуры (экспедыцыі пад кіраўніцтвам Т. Б. Варфаламеевай, М. А. Козенкі, А. М. Боганевай, І. В. Мазюк і інш.), Беларускай дзяржаўнай акадэміі музыкі; матэрыялы з фальклорных архіваў БДПУ імя Максіма Танка, Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта культуры і мастацтваў. Вывучэннем аб'ектаў духоўнай культурнай спадчыны займаюцца таксама шматлікія музеі Беларусі – ад рэспубліканскіх да рэгіянальных (Беларускі дзяржаўны музей народнай архітэктуры і побыту, Веткаўскі музей народнай творчасці, Аб'яднаны краязнаўчы музей аддзела культуры Мазырскага райвыканкама, Гісторыка-культурны музей-запаведнік “Заслаўе”, Магілёўскі музей этнаграфіі, Нацыянальны Полацкі гісторыка-культурны музей-запаведнік, Музей традыцыйных рамёстваў і промыслаў Любаншчыны і інш.). Акрамя таго, аналіз дзейнасці ўстаноў культуры сведчыць пра станоўчыя вынікі рэалізацыі новых падыходаў у далучэнні да традыцыі шырокага кола грамадства і асабліва моладзі, у раскрыцці талентаў і прапагандзе найлепшых узораў духоўнай спадчыны.

Гэтаму спрыяе дзяржаўная палітыка нацыянальна-культурнага адраджэння. Так, з 1999 г. дзейнічае Закон “Аб народным мастацтве, народных промыслах (рамёствах) у Рэспубліцы Беларусь”. Актыўнаму развіццю народнай творчасці садзейнічаюць дзяржаўная навукова-тэхнічная праграма “Культура” (1997), галіновая праграма “Захаванне і развіццё культуры ў Рэспубліцы Беларусь да 2010 г.” [13, с. 6]. У перыяд з 2006 да 2010 г. рэалізоўваецца мэтавая праграма “Традыцыйная культура і дзеці”, па выніках якой бачна, што механізм пераёмнасці значна змяніўся. Засваенне вопыту і ведаў ад носьбітаў традыцыі часцей за ўсё саступае месца арганізаваным формам навучання: у гуртках, студыях пры клубах, дамах культуры, рамёстваў і фальклору, на семінарах-практыкумах і г. д. Адною з асноўных ступеняў азнаямлення дзяцей і моладзі з нематэрыяльнай культурнай спадчынай з'яўляецца пэўная сістэма фестываляў народнага мастацтва, дзе фальклорныя калектывы маюць магчымасць заявіць пра сябе. Гэта міжнародныя фестывалі “Звіняць цымбалы і гармонік” (г. Паставы, усе традыцыйныя жанры), “Сожскі карагод” (г. Гомель, харэаграфічныя жанры), скіраваныя на аўтэнтычныя формы фальклору фэсты “Беларуская полька” (г. Чачэрска, пераважна харэаграфічныя жанры), “Берагіня” (г. п. Акцябрскі, усе традыцыйныя жанры).

Фальклорныя святы і абрады функцыянуюць сёння ў невялікай колькасці варыянтаў: ладзяцца па ўласнай ініцыятыве ў сем'ях; дапоўненыя элементамі тэатралізацыі святкуюцца масава; існуюць у сцэнічнай форме ў выкананні асобных фальклорных калектываў; захоўваюцца ў памяці носьбітаў фальклору. Таму сёння надзвычай актуальна вызначыць і зберагчы рэгіянальныя і лакальныя асаблівасці функцыянавання духоўнай (нематэрыяльнай) культурнай спадчыны. Так, да прыкладу, у Валожынскім і Лагойскім раёнах адноўлены старажытныя калядныя гульні “Пячы ката”, “Жаніцьба Цярэшкі”, у Бярэзінскім – унікальныя абрады “Цягні Каляду да дуба”, “Рашчэп Каляды”, у Валожынскім – “Камаедзіца”, у Салігорскім – “Юр'еўскі ляльнік”, у Мінскім – “Багач”, у Барысаўскім – “Міхайлаўская свечка”. У вёсцы Семежава Капыльскага раёна функцыянуе ў натуральным асяроддзі аўтэнтычны абрад “Цары”. У 2007 г. ён быў прызнаны гісторыка-культурнай каштоўнасцю і ўключаны ў Спіс сусветнай спадчыны ЮНЕСКА. Гэты калядны абрад узнік яшчэ ў XVIII ст. У той час салдаты і афіцэры царскай арміі хадзілі па вясковых хатах і віншавалі гаспадароў са святам, паказвалі прадстаўленні і прасілі пачастунак. Пазней такую традыцыю перанялі вясковыя дзеці – яны сталі апрацаваць ў карнавальныя касцюмы, якія нагадваюць ваенную форму (гэтыя ўдзельнікі абраду атрымалі найменне *цары*). У абрадзе ўдзельнічаюць і мясцовыя героі – Дзед і Баба. Унікальная традыцыя была адноўлена ў 1997 г. і жыве па сённяшні дзень у вёсцы Семежава [14].

Статусам нематэрыяльнай гісторыка-культурнай каштоўнасці Беларусі валодае аўтэнтычны абрад вёскі Казацкія Балсуны “Ваджэнне і пахаванне стралы”, галоўнай функцыяй якога з'яўляецца спроба засцерагчы хатнюю жывёлу ад маланкі. Ініцыятарам адраджэння абраду стаў мясцовы фальклорны калектыв “Казачка”. Пра актыўнае бытаванне абраду ў натуральным асяроддзі сведчыць удзел у ім усіх жыхароў вёскі.

“Ваджэнне і пахаванне стралы” вядома з XVII ст. Раней абрад існаваў у Чачэрска і Буда-Кашалёўскім раёнах Гомельскай вобласці, але ў наш час ён захавалася толькі ў вёсцы Казацкія Балсуны Веткаўскага раёна. Гэтая традыцыя, характэрная для свайго рэгіёна, мае ў структуры ўнікальныя ўзоры старажытных карагодаў і песень, тэатралізацыі абрадавых рытуалаў, такіх матэрыяльных праяў рэгіянальнай культуры, як народны касцюм, а гэта значыць – яна адпавядае асноўным крытэрыям, паводле якіх абраду

надаецца статус гісторыка-культурнай каштоўнасці [15].

У 2008 г. у дзяржаўны Спіс гісторыка-культурных каштоўнасцяў былі ўнесены, напрыклад, мясцовыя песенныя стылі выканання традыцыйных абрадавых і неабрадавых твораў аўтэнтычнымі фальклорнымі калектывамі з вёсак Обчын, Закальнае і Ямінск Любанскага раёна.

Такім чынам, падводзячы пэўныя вынікі, адзначым наступнае.

1. Азначэнне сутнасці дэфініцыі *нематэрыяльная культурная спадчына* яшчэ патрабуе дастатковай навуковай верыфікацыі і вывучэння практычнага вопыту ў дзейнасці ўстаноў культуры і адукацыі, скіраванай на захаванне і трансляцыю культурнай спадчыны вуснай традыцыі.

2. Адносная ўстойлівасць паняццйнага апарату ў праблемным полі *нематэрыяльная (непісьмовая) культура – нематэрыяльная (непісьмовая) культурная спадчына* будзе дасягнута па меры далейшага навуковага суправаджэння новых аб'ектаў духоўнай (нематэрыяльнай) культурнай спадчыны, прадстаўленых для ўключэння ў дзяржаўны Спіс гісторыка-культурных каштоўнасцяў.

3. Вызначаныя ў нацыянальным заканадаўстве формы нематэрыяльнай культурнай спадчыны: звычаі, формы ўяўлення і выяўлення, веды і навыкі, а таксама звязаныя з імі інструменты, прадметы, артэфакты і культурная прастора, прызнаныя суполкамі і групамі ў якасці іх культурнай спадчыны, адпавядаюць тэксту “Канвенцыі аб абароне нематэрыяльнай культурнай спадчыны” ЮНЕСКА, ратыфікаванай Рэспублікай Беларусь у 2004 г.; актуальным з’яўляецца дыферэнцыянаваны падыход да навуковага забеспячэння вызначаных формаў нематэрыяльнай культурнай спадчыны.

Спіс літаратуры

1. **Культурология** : энциклопедия в 2 т. – М. : “Российская политическая энциклопедия” (РОССПЭН), 2007. – Т. 1. – 1392 с.
2. **Культурология** : энциклопедия в 2 т. – М. : “Российская политическая энциклопедия” (РОССПЭН), 2007. – Т. 2. – 1184 с.
3. **Культура и культурология** : словарь / сост. и ред. А. И. Кравченко. – М. : Академический Проект; Екатеринбург : Деловая книга, 2003. – 928 с.
4. **Фёдоров, А. А.** Введение в теорию и историю культуры : словарь / А. А. Фёдоров. – М. : Флинта : МПСИ, 2005. – 464 с.
5. **Аб ахове гісторыка-культурнай спадчыны Рэспублікі Беларусь** : Закон Рэсп. Беларусь, 9 студз. 2006 г., № 98-З : в ред. Закона Рэсп. Беларусь от 18.07.2007 г. // Кон-

сультант Плюс : Беларусь. Технология 3000 [Электронный ресурс] / ООО “ЮрСпектр”, Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь. – Минск, 2009.

6. **Сусветная культурная і прыродная спадчына. Зборнік матэрыялаў па афармленні дакументаў для ўключэння аб’ектаў у Спіс сусветнай культурнай і прыроднай спадчыны ЮНЕСКО.** – Минск : Четыре четверти, 2004 г. – 130 с.

7. **Аб культуры ў Рэспубліцы Беларусь** : Закон Рэсп. Беларусь, 18 мая 2004 г. // Нац. реестр правовых актов Респ. Беларусь. – 2004. – № 87. – С. 7 – 22.

8. **Канвенцыя па захаванні культурных каштоўнасцяў у выпадку ўзброенага канфлікту 1954 г. – ратыфікавана Беларуссю 18 сакавіка 1957 г., уступіла ў сілу для Беларусі 7 жніўня 1957 г.** // Консультант Плюс : Беларусь. Технология 3000 [Электронный ресурс] / ООО “ЮрСпектр”, Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь. – Минск, 2009.

9. **Канвенцыя аб ахове сусветнай культурнай і прыроднай спадчыны** : Канвенцыя ААН па пытаннях адукацыі, навукі і культуры 16 лістапада 1972 г. // Консультант Плюс : Беларусь. Технология 3000 [Электронный ресурс] / ООО “ЮрСпектр”, Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь. – Минск, 2009.

10. **Канвенцыя аб ахове нематэрыяльнай культурнай спадчыны** : Канвенцыя ААН па пытаннях адукацыі, навукі і культуры 17 кастрычніка 2003 г. // Консультант Плюс : Беларусь. Технология 3000 [Электронный ресурс] / ООО “ЮрСпектр”, Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь. – Минск, 2009.

11. **Прадакол да канвенцыі па захаванні культурных каштоўнасцяў у выпадку ўзброенага канфлікту 1954 г. – ратыфікавана Беларуссю 18 сакавіка 1957 г., уступіла ў сілу для Беларусі 7 жніўня 1957 г.** // Консультант Плюс : Беларусь. Технология 3000 [Электронный ресурс] / ООО “ЮрСпектр”, Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь. – Минск, 2009.

12. **Институт мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору імя К. Крапівы. 50 год з дня заснавання** / Нац. акад. навук Беларусі; рэд. кал. : А. І. Лакотка (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : Права і эканоміка, 2007. – 158 с.

13. **Штудыі Рэспубліканскай сезоннай фальклорнай школы** / В. В. Калацэў; рэд. В. В. Калацэў (адк. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БДУ культуры і мастацтваў, 2007. – 72 с.

14. **Электронны рэсурс** : http://gomelregion.by/ru/bottom_menu/news/society/?ns_id=6215. Дата доступу : 21.04.09.

15. **Электронны рэсурс** : <http://www.ng.by/ru/articles/1525/detail/31518/back.html>. Дата доступу : 21.04.09.

16. **Народныя традыцыі і нацыянальная культура** : матэрыялы рэсп. навук.-практ. канф. Мінск, 6 – 7 снеж. 2001 г. : у 2 кн. / пад рэд. В. С. Цітова. – Мінск : БДПУ, 2003.

Святлана КАНАНОВІЧ,

аспірантка Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта культуры і мастацтваў.

Артыкул рэкамендаваны да друку кафедрай этналогіі і фальклору Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта культуры і мастацтваў.

ЖАНОЧЫ І МУЖЧЫНСКІ ВОПЫТ У ПЕДАГАГІЧНЫМ ДЫСКУРСЕ ВЫШЭЙШАЙ ШКОЛЫ

У артыкуле праводзіцца аналіз педагагічнага дыскурсу з пункту гледжання гендэрнага падыходу. Педагагічны дыкурс разглядаецца як сукупнасць тэматычна суаднесеных тэкстаў (прэцэдэнтных тэкстаў), якія функцыянуюць у пэўным камунікатыўным асяроддзі – ВНУ. Прэцэдэнтнымі тэкстамі і адначасова эмпірычным матэрыялам для даследавання выступілі падручнікі для студэнтаў вышэйшых навучальных устаноў па дысцыплінах сацыяльна-гуманітарнага цыкла. Мэтай нашай працы стаў аналіз сфер выкарыстання жыццёвага вопыту жанчын і мужчын, вывучэнне ступені яго прадстаўленасці ў змесце навучальных дапаможнікаў.

Гендэрны падыход з'яўляецца адным з найважнейшых напрамкаў развіцця сучаснай навукі. Узяўшы за аснову ідэю пра тое, што грамадства складаецца не з абстрактных людзей, а з рэальных мужчын і жанчын, даследчыкі засяроджваюць сваю ўвагу на канкрэтнай асобе, разглядаюць культуру вачыма асобнага чалавека. Гэта дазваляе па-новаму ўбачыць звыклых пытанні і прааналізаваць праблемы, што да гэтага часу не ў поўнай меры цікавілі навукоўцаў. Адным з такіх пытанняў стаў аналіз педагагічнага дыскурсу ў святле гендэрнай парадыгмы.

У нашым артыкуле *дыкурс* разумеецца як сукупнасць тэматычна суаднесеных тэкстаў: ён разглядаецца як феномен, што ўтварае ўзаема сувязь прэцэдэнтных тэкстаў і можа разглядацца на прыкладзе іх вывучэння. Гендэрная экспертыза дапаможнікаў для ВНУ, якая выяўляе розныя формы нераўназначнай і неадэкватнай ацэнкі жаночых і мужчынскіх роляў у культуры, прадстаўлена ў работах Н. Казловай, Н. Пушкарвай, Г. Зверавай, А. Ярскай-Смірновай.

Нягледзячы на існаванне даследаванняў прэцэдэнтных тэкстаў з пазіцый гендэрнага падыходу, сітуацыя прадстаўленасці жаночага і мужчынскага вопыту ў педагагічным дыскурсе беларускай вышэйшай школы поўнаасцю не вывучана. Па-першае, разглядаліся навучальныя дапаможнікі толькі па некаторых прадметах, а сацыяльна-гуманітарны блок дысцыплін у цэлым не з'яўляўся аб'ектам вывучэння, таму ў вывадах, на наш погляд, назіраецца некаторая фрагментарнасць. Па-другое, праблема прадстаўленасці жаночага і мужчынскага вопыту ў педагагічным дыскурсе ВНУ не была аб'ектам асобнага даследавання і не разглядалася ў адпаведнай літаратуры. У сувязі з гэтым задачай даследавання артыкула з'яўляецца аналіз сфер прымянення жыццёвага вопыту жанчын і мужчын, аб'ёму сацыяльнай прасторы, які адводзіцца мужчынам і жанчынам у тэкстах, іншымі словамі, разгляд ступені прадстаўленасці кожнага

з полаў у змесце навучальных дапаможнікаў па прадметах сацыяльна-гуманітарнага цыкла для вышэйшай школы Рэспублікі Беларусь.

Падчас работы было прааналізавана трыццаць два навучальныя дапаможнікі (гісторыя Беларусі, асновы ідэалогіі беларускай дзяржавы, эканамічная тэорыя, паліталогія, сацыялогія, філасофія, псіхалогія і педагогіка) са ста шасцідзесяці пяці, выдадзеных у Беларусі ў перыяд з 1992 да 2006 г. Выбар дысцыплін зроблены на аснове адукацыйнага стандарта вышэйшай адукацыі I ступені, зацверджанага ў 2006 г. [1]. Падручнікі па замежнай мове і фізічнай культуры не аналізаваліся з прычыны нерэпрэзентатывнасці тэкстаў. Акрамя таго, не даследаваліся курсы на выбар (этыка, логіка і інш.), а таксама вучэбныя модулі. Адбор навучальных дапаможнікаў ажыццяўляўся па наступных крытэрыях: месца выдання, наяўнасць грыфа (рэкамендацыі), аб'ём выданняў, іх прадстаўленасць і экзэмплярнасць у бібліятэках ВНУ г. Мінска. Усе прааналізаваныя падручнікі адпавядаюць пералічаным патрабаванням: выйшлі ў свет у беларускіх выдавецтвах, маюць грыф (рэкамендацыю Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь), найбольш поўна адлюстроўваюць неабходны для студэнтаў вучэбны матэрыял; акрамя таго, усе выданні прадстаўлены ў бібліятэках у найбольшай колькасці.

У даследаванні выкарыстоўваўся метада кантэнт-аналізу. Адзінкі аналізу, знойдзеныя ў тэксце, размяжоўваліся па наступных катэгорыях: 1) гістарычныя дзеячы; 2) назвы членаў сям'і; 3) словы, якія адлюстроўваюць адносіны да ўлады, высокага сацыяльнага статусу; грошай і маёмасці; наследавання ўлады і (або) маёмасці. Разглядаліся віды дзейнасці, ступень удзелу ў іх мужчын і жанчын, публічная і прыватная сферы, а таксама ўсе фразы, якія маюць адносіны да пастаўленай праблемы. Акрамя таго, тэксты аналізаваліся і з пазіцый лінгвістыкі [2].

Амаль усе дзеячы гісторыі, навукі, культуры ў змесце даследаваных выданняў – мужчыны (напрыклад, адзін з дапаможнікаў утрымлівае звесткі пра 202 асобы мужчынскага полу і толькі 6 жаночага [3]). Жанчыны з’яўляюцца на старонках падручнікаў у пэўных выпадках: 1) у якасці членаў сям’і (напрыклад, “*Рагнеда, дачка Рагвалода*” [4, с. 53] ці “*Тедымін меў рускіх праваслаўных жонак – Вольгу і Еву*” [4, с. 90]); 2) як сродак для заключэння выгадных здзелак – дынастычных шлюбаў (“*польскія феодалы абвясцілі каралевай... Ядвігу, яны спадзяваліся, што яе мужам будзе Ягайла, які пасля шлюбу стане каралём польскім*” [4, с. 107]); 3) дзякуючы асабістым заслугам, якія паўплывалі на гістарычныя і культурныя працэсы.

Назвы прафесій, адлюстраваныя ў тэкстах, можна падзяліць на тры групы: 1) словы мужчынскага роду множнага ліку (*настаўнікі, прадаўцы, акцёры* і г. д.), якія маюць на ўвазе ўдзел у прафесійнай дзейнасці і мужчын, і жанчын; 2) словы мужчынскага роду адзіночнага ліку, большая частка якіх звязана з “нежаночымі” прафесіямі (*футбаліст, генерал, воін, кардынал, будаўнік*); 3) словы жаночага роду адзіночнага ліку (*гаспадыня, медсястра, кухарка, павітуха, ткачыха, служанка, пасудамыйка*), якія дэманструюць запатрабаванасць жанчын у сферы абслугоўвання ці малааплачваемых заняткаў. Такім чынам, відавочна, што прафесійнае асяроддзе – “мужчынскага роду”. Тут дзейнічае механізм “уклучанасці” ў граматычны мужчынскі род, калі, напрыклад, пад словам *настаўнікі* маюцца на ўвазе і настаўніцы.

Сям’я і стасункі паміж яе членамі таксама прадстаўлены з мужчынскага пункту погляду. Кантэкст згадванняў дэманструе патрыярхальна-ўладныя дзеянні мужчын у адносінах да родных (“*князі накіроўвалі ў Тураў сваіх сыноў і сваякоў*” [4, с. 56], “*Войшалк выдае сястру за муж*” [4, с. 89], “*улада манарха службыць працягам улады бацькі, патрыярха ў сям’і*” [5, с. 92]). Падкрэсліванне бацькоўства таксама паказвае мужчынскае дамінаванне ў сямейнай сферы (“*Сяргей – сын Івана Пятровіча*” [6, с. 161]).

Жаночы вопыт у якасці жонак і маці практычна не адлюстраваны на старонках даследаваных падручнікаў. Часам з’яўляюцца факты з гісторыі, цытаты з вядомых работ ці гістарычных дакументаў: “*праграма жаночых гімназій мела на мэце навучанне абавязкам “будучай жонкі і маці сямейства”*” [7, с. 137], “*з абавязкам сына ў Канфуцыя пераплятаецца абавязак падпарадкавання... жонкі – мужу*” [6, с. 32]. Прыведзеныя прыклады дэманструюць патрыярхальны погляд на гісторыю чалавецтва. У тэкстах таксама можна сустрэць абагульненыя выказванні пра

статус жонкі ці маці, але такія фразы не дазваляюць убачыць рэальных людзей і часта з’яўляюцца стэрэатыпнымі (“*кажуць пра палітыку разумнай жонкі, якая імкнецца кіраваць сваім мужам*” [5, с. 9]). Мацярынства падаецца выключна ў выглядзе аўтарытэтных сцвярджэнняў (“*маці любога з нас – не ідэальная жанчына, але яна – падаравала нам жыццё, і ў гэтай якасці яе каштоўнасць абсалютная*” [7, с. 71]).

Улада, яе наследаванне, валоданне грашымі ці маёмасцю традыцыйна лічыліся светам, зачыненым для жанчын: тэксты дэманструюць звыклы погляд на ўзаемаадносіны полаў у сферы размеркавання багаццяў і тытулаў. Усе адзначаныя ў выданнях словы гэтай тэматыкі – мужчынскага роду, да таго ж большасць з іх не мае формы жаночага роду (*прэзідэнт, манарх, фюрэр, фараон, шах, дыктатар, феодал, тыран* і г. д.). Частка з іх сустракаецца з указаннем гістарычных асоб, сярод якіх вельмі мала жанчын. Фразы, што звязаны з наследаваннем маёмасці ці ўлады, дэманструюць выключна мужчынскае права (“*старэйшы сын манарха становіцца каралём*” [8, с. 109]). І толькі ў адным выпадку ўказваецца, што жанчыны ў пэўных умовах могуць прэтэндаваць на ўладу: “*наследнікамі прастола з’яўляюцца прамыя... нашчадкі мужчынскага і жаночага полу ў парадку перша-родства (мужчыны маюць перавагу над жанчынамі)*” [8, с. 256].

Праведзены аналіз навучальных дапаможнікаў дазваляе зрабіць наступныя вывады.

Па-першае, відавочная розніца ў аб’ёмах адлюстраванага мужчынскага і жаночага вопыту і сацыяльнай прасторы, што адводзіцца ім у тэкстах. Усе разгледжаныя віды дзейнасці паказваюць мужчынскі вопыт і мужчынскае бачанне сусвету. Жанчыны не маюць уплыву ў прафесійнай дзейнасці, аднак у пэўнай ступені і жаночы вопыт адлюстраваны ў тэкстах. Мужчыны з’яўляюцца асноўнымі дзейнымі асобамі: яны валодаюць дзяржавамі, ваююць, распрацоўваюць новыя праекты ў навукі і тэхніцы, а таксама кіруюць сваімі дамачадцамі.

Па-другое, жаночы вопыт практычна не адлюстраваны і ў сямейнай сферы. Жанчына не мае уплыву не толькі ў якасці жонкі, але і маці – сям’ю і адносіны паміж сваякамі прадстаўляе бацька (патрыярх) і муж. Мацярынства не адлюстравана ў даследаваных тэкстах наогул. Зрэдку можна сустрэць фразы пра святасць мацярынства, пра неабходнасць выходзіць замуж і заводзіць дзяцей, пры гэтым у якасці аргументаў выкарыстоўваюцца гучныя выразы і спасылкі на аўтарытэтных крыніцы.

Усё гэта дазваляе прыйсці да высновы, што ў педагагічным дыскурсе не прадстаўлены тра-

дыцыйныя сферы жаночай дзейнасці – сям’я, дзеці, побыт. Варта адзначыць, што такая сітуацыя абумоўлена не так аўтарскім бачаннем, як тым падыходам да гісторыі, навукі і культуры, што склаўся за доўгія дзесяцігоддзі.

Акрамя пацвярджэння ўжо вядомых у адпаведнай літаратуры фактаў (рознiца ў колькасці вядомых асоб у тэксце, “уклучанасць” у мужчынскі граматычны род пры адлюстраванні прафесійнай дзейнасці), наш аналіз выявіў: 1) прадстаўленасць выключна мужчынскага светапогляду і вопыту ў публічнай (прафесійнай дзейнасць, уладныя адносіны, сістэма наследвання) і прыватнай сферах; 2) малую прадстаўленасць жаночага вопыту ў публічнай сферы і яго адсутнасць ва ўладных структурах; патрыярхальны погляд на сям’ю, адсутнасць у тэкстах “жаночых” сфер дзейнасці, у прыватнасці, вопыту мацярынства.

Гэтыя дадзеныя могуць быць карыснымі пры падрыхтоўцы курсаў па гендэрных даследаваннях, падручнікаў і метадычнай літаратуры. Акрамя таго, атрыманыя звесткі могуць стаць стымулам для перагляду зместу навучальнай літаратуры для ВНУ па прадметах сацыяльна-гуманітарнага цыкла.

Спіс літаратуры

1. **Образовательный стандарт.** Высшее образование I ступени. Цикл социально-гуманитарных дисциплин : РД РБ 02100.5.227 – 2006. – Печ. 2006. – IV. – Минск : Минобразования РБ, 2006. – 26 с.
2. **Кирилина, А. В.** Гендер : лингвистические аспекты / А. В. Кирилина. – М. : Институт социологии РАН, 1999. – 190 с.
3. **Волчек, Е. З.** Философия : учебное пособие / Е. З. Волчек. – Минск : ИП “Экоперспектива”, 1998. – 343 с.
4. **Гісторыя Беларусі :** падручнік у 2 ч. / Я. К. Новік [і інш.]; пад рэд. Я. К. Новіка, Г. С. Марцуля. – Мінск : Выш. школа, 2006. – Ч. 1. – 416 с.
5. **Мельник, В. А.** Политология / В. А. Мельник. – Минск : Выш. школа, 1996. – 479 с.
6. **Философия :** учебное пособие / В. К. Лукашевич [и др.]; под ред. В. К. Лукашевича. – Минск : БГЭУ, 2002. – 431 с.
7. **Трещенок, Я. И.** История Беларуси : учебное пособие / Я. И. Трещенок. – Могилёв : МГУ им. А. А. Кулешова, 2003. – 176 с.
8. **Политология :** курс лекций / В. А. Бобков [и др.]; под ред. В. А. Бобкова и И. Н. Брайма. – Минск : НКФ “Экоперспектива”, 1995. – 319 с.

Алена МЛЕЧКА,

аспірантка Рэспубліканскага інстытута
вышэйшай школы.

*Артыкул рэкамендаваны да друку кафедрай філасофіі і
метадалогіі ўніверсітэцкай адукацыі Рэспубліканскага інсты-
тута вышэйшай школы.*

Чароўная маляўнічасць прасторы

Галіна ГОРАВА

ХОЛАД І СПАКОЙ

СЕМАНТЫКА ШЭРАГА, АРАНЖАВАГА І ФІЯЛЕТАВАГА КОЛЕРАЎ У ТВОРАХ БЕЛАРУСКАГА СТАНКОВАГА ЖЫВАПІСУ

Шэры колер лічыцца ахраматычным (таксама як і белы, і чорны), аднак яго ўспрыманне не падобнае да ўспрымання белага ці чорнага, бо псіхалагічна ён выражае для нас не сцвярджэнне або адмаўленне колеру, а хутчэй яго адсутнасць*.

Падчас правядзення аўтарскага эксперыментальнага даследавання па асаблівасцях колераўспрымання беларускага станковага жывапісу ХХ ст. гледачы не часта вылучалі шэры ў якасці асноўнага колеру карціны, а таксама мала яго характарызавалі. Вобразныя, эмацыйнальныя і прадметныя асацыяцыі, звязаныя з шэрым колерам мастацкіх твораў, былі няўстойлівымі і разнароднымі. У асноўнай групе рэс-

пандэнтаў ён называўся колерам холаду і прахалоды (у 6,5% выпадкаў), шурпатасці (4,6%), абыякавасці (4%), спакою (3%), дажджу (2,5%), цішыні (2,5%), вільготнасці (2%), бруды (2%), звонкасці (2%) і цеплыні (2%). Кантрольная група гледачоў сярод асноўных значэнняў шэрага вылучыла: холад (у 5,5% выпадкаў), шорсткасць (5,5%), спакой (5,5%) і абыякавасць (5,5%). Між тым, варта адзначыць, што палітра гэтага колеру прывабная для беларускіх жывапісцаў, яна шырока распацавана ў многіх творах, бо шэрыя тоны маюць вялікі дыяпазон, багатыя магчымасці каларыстычных мадуляцый, могуць быць і цёплымі, і халоднымі. Напрыклад, мастак Васіль Касцючэнку шэры прыцягвае сваёй тонкасцю і выяўленчым багаццем, на градацыях шэрага ён выбудоўвае прыгожы, эlegantна нюансаваны жывапіс [“У садзе” (1997)].

* **Люшер, М.** Цветовой тест Люшера / М. Люшер. – М. : Эксмо, 2004.

Духоўныя паняцці, звязаныя ў гледачоў з шэрым колерам жывапісу, цалкам раз'яднаныя. Часам ён можа выклікаць пачуццё прасторы, палёту над бязмежнымі абсягамі зямлі; адчуванне загадкавага містычнага забыцця. Фантасмагарычны сон навявае тонкі бела-шэры каларыт карціны “Зімовыя здані” (1992) Аляксея Марачкіна; з палётам асацыіруецца шэрая лакальная пляма абстрактнай кампазіцыі “Знак-II” (1994) Валерыя Шчаснага. У іншых творах шэры колер звязваецца з будзённасцю, нудотай, скупасцю пачуццяў. Аднак у драматычным палатне “Мы вернемся” (1965) Альгерда Малішэўскага ён набывае зусім іншыя выразныя значэнні: чалавечага вопыту, розуму, спакою і ўраўнаважанасці намаляванага мужчыны-воіна.

На наш погляд, занудлівасць, звычайнасць, “шэрасць” шэрага колеру, што адзначаюцца рэцыпіентамі, у многім звязаны з асацыятыўным шлейфам са сферы прыроды. Колер успрымаецца як халодная восеньская раніца, шчыльная заслона дажджу, вільготнасць, тумановая смуга, пахмурнае неба, што адбіваецца ў брудных лужынах. Беларускі глядач бачыць шэры колер будзённым, бо стаміўся ад доўгачасовага міжсезоння ў роднай прыродзе. Так, з холадам, няўтульнасцю, брудам, вільготнасцю асацыіруецца адпаведны тон у палотнах “Партызанская Мадонна” (1967) Міхаіла Савіцкага, “Льны беларускія” (1986) Віктара Грамыкі.

Безумоўна, гэта не азначае, што шэры колер у беларускім жывапісе ХХ ст. наогул не можа быць выразным, прыгожым і значным. Напрыклад, уяўленні, звязаныя з шэрымі адценнямі карціны “Канец сезона туманоў” (1985) Міколы Селешчука, паэтычныя і вобразныя: у іх можна ўбачыць не толькі восеньскі туман, але і чыстую ваду, поўню, асколкі шкла, метал і бетон вялікага горада; адчуць горкі смак палыну. У творы “Успаміны” (1968) Ізраіля Басава шэры асацыіруецца з паўночным ззяннем.

Гэты колер знаходзіць устойлівыя сувязі ў сферы рэчываў і прадметаў “другой прыроды”. Ён адлюстроўвае фарбы гарадскіх сцен, цэменту, шкла, падземных тунеляў, пацямнелай тынкоўкі дамоў. Шэрыя тоны нагадваюць колеры гарадскіх устаноў [“Кампазіцыя” (1994) Віктара Шылко]; палатна, драпіровак, проста тканіны [“Забойства сям’і партызана” (1972) Міхаіла Савіцкага].

Шэры колер у творах беларускага станковага жывапісу ХХ ст. гледачы ўспрымаюць як фактурны і рэчыўны. Так, шурпатым ён здаецца ў “Нацюрморце з цюльпанамі” (1974) Леаніда Шчамялёва, пыльным і сухім – у карціне “Стары горад. Мастак і мадэль” (1996) Уладзіміра Тоў-

Галіна Валер’еўна Горава – мастак-жывапісец, кандыдат мастацтвазнаўства. Закончыла жывапіснае аддзяленне Беларускай акадэміі мастацтваў (1999) і аспірантуру пры кафедры гісторыі і культуры мастацтваў Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта культуры і мастацтваў (2007). Старшы выкладчык кафедры мастацтваў Дзяржаўнага інстытута кіравання і сацыяльных тэхналогій БДУ.

сціка. Шэры гучыць прыглушана, часта яму адпавядае акустычны стан цішыні [“Танча – зямля партызанская” (1967) Віталія Цвіркi]. Гэты колер не выклікае смакавых адчуванняў.

Шэры часцей за ўсё пакідае стрыманыя эмоцыі: спакой, абыхавасць, ураўнаважанасць, няпэўнасць. Пачуццё нудоты ён выклікае ў карціне “Белы, белы дзень” (1996) Уладзіміра Тоўсціка; можа справакаваць смутак, тугу, трывогу, адчуванне безвыходнасці (“Мы вернемся” Альгерда Малішэўскага).

Такім чынам, мы не можам звязаць успрымання шэрага колеру ў беларускім станковым жывапісе з якім-небудзь вызначаным феноменам у галіне колеразнаўства. Гэта колер холаду, дажджу і вільгаці, шурпатай фактуры, палатна, гарадскіх сцен; абыхавасці і спакою.

Аранжавы і фіялетава колеры ў творах беларускіх жывапісцаў ХХ ст. не маюць устойлівага выразнага значэння, за выключэннем цеплыні аранжавага (у 1,4% выпадкаў). Пералік паняццяў, уласцівасцей, з’яў, працэсаў і рэчываў, звязаных з гэтымі колерамі на карцінах, сам па сабе прыгожы і вобразна яркі, аднак гледачы знайшлі мала агульных слоў для таго, каб ахарактарызаваць асацыяцыі, выкліканыя ў іх свядомасці аранжавым і фіялетавым. Яны не толькі не маюць устойлівых семантычных дэфініцый, але і рэдка выкарыстоўваюцца ў беларускім жывапісным мастацтве, на што, безумоўна, уплывае нізкая тэхналагічнасць названых фарбаў.

Пераклад з рускай мовы.

Цыкл публікацый **Галіны Горавай**, прысвечаных успрымання колераў беларускага жывапісу, распачаты ў лістападаўскім нумары за 2006 г. артыкулам “Колер як фактар прыроды і культуры”. Ужо змешчаны матэрыялы “Святло і свежасць” (2007, № 1), “Энергія і цяпло” (2007, № 8), “Радасць і дабрабыт” (2007, № 12), “Расліннасць і прахалода” (2008, № 6), “Зямля і цяпло” (2008, № 11), “Неба і холад” (2009, № 1), “Мяккасць і спакой” (2009, № 12) пра семантыку белага, чырвонага, жоўтага, зялёнага, карычневага, сіняга, а таксама колеру вохры.

Наталля ШАРАНГОВІЧ

ПОДЫХ ПРЫРОДЫ НА ПАЛАТНЕ*

Мастак не замыкае свой жыццёвы рытм сценамі майстэрні. Дваццаць гадоў ён працаваў мастацкім рэдактарам часопіса “Мастацтва”, а сёння займаецца мастацкім афармленнем энцыклапедычных выданняў. Знаходзіцца час і для таго, каб падарожнічаць па Беларусі, любавання дзівоснымі даляглядамі і таямнічымі куточкамі, заўважнымі толькі зацікаўленаму і нястомнаму шукальніку. Архіў фотаздымкаў, якія сам мастак лічыць аматарскімі, не ўмяшчаецца ў тоўсты альбом. Але, калі праглядаеш тыя здымкі, разумееш, што гэта зусім не падарожныя нататкі або звычайныя фота “на памяць”. Аўтар імкнецца схопіць няўлоўнае пазытыўнае імгненне, дэталі, якія падштурхоўвае ўяўленне і абуджае фантазію. На яго фотаздымках скрозь павуцінне галінак прасвечвае срэбра, залацісты прамень сонца кідае водбліск на кропельку расы ў сярэдзіне шмат разоў павялічанага фотааб’ектывам зялёнага ліста, а рабацінне вады стварае фантастычны арнамент.

Прырода для Вячаслава Паўлаўца – адзіная ўладальніца думак, аснова сюжэтаў і тэм, музыка акварэльных твораў. Пейзажы мастака – гэта і бязмежны спакой неабсяжных раўнін, і мройны подых восеньскай стомленай зямлі, якія патанае ў смуге перадсвятальнага туману, нітках дробнага халоднага дажджу, і глыбокая вохрыстая цеплыня цёмнага гушчару лясоў на гарызонце, і стромкі рытм алеі, што знікае ўдалечыні. Яго работы натоены магічнай энергетыкай, якія ўзмацняе пачуццё рэальнай прысутнасці прыроды вакол гледача. Пейзажы Паўлаўца напоўнены сумам і спакоем, хваляваннем і святлом – іх нельга разглядаць раўнадушна. Зачароўвае выразная тэхніка, асабліва вытанчанасць, гармонія святла і колеру, глыбокая зменлівасць святлопаветранай атмасферы.

Пейзаж стаў для мастака сродкам, які дазваляе данесці да гледача той свет ідэй, вобразаў і пачуццяў, якія і складаюць змест яго творчасці. Ён часта выязджае на прыроду, але на пленэры не працуе. Акварэлі напісаны па матывах уласных уражанняў, пасля доўгіх разваг у цішыні майстэрні. У пейзажах адсутнічаюць людзі, і гэта ўзмацняе атмасферу таямнічасці, ірэальнасці. Асяроддзе – позняя восень, змярканне, вечар, туман, сонца на захадзе, перадсвятальная імгла – стала прадметам аўтарскай увагі. Прычым не матэрыяльным, фізічным прадметам, а выказнікам духоўнага пачатку. Такое змяненне акцэнтаў з выявы на выказванне

Наталля Васільеўна Шаранговіч – мастацтвазнаўца. Дырэктар Музея сучаснага выяўленчага мастацтва. Старшыня секцыі крытыкі і мастацтвазнаўства Беларускага саюза мастакоў. Лаўрэат Спецыяльнай прэміі Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь дзялячым культуры і мастацтва. Аўтар манаграфічных і мастацтвазнаўчых выданняў пра беларускіх мастакоў, а таксама пра сучасныя беларускія скульптуру і жывапіс.

змяненне і тэматыку, асабістыя адносіны інтымизуюць пейзажы Вячаслава Паўлаўца, надаюць ім камернасць і асаблівую эмацыянальнасць. Мастак не проста адлюстроўвае прыродныя рэаліі ці апавядае пра знешні свет. Ён заклапочаны псіхалагічнымі характарыстыкамі пейзажа, пазбаўляе выявы прыроды апісальнасці, перадае ўражанні, якім для выказвання бывае дастаткова вузкай прасторы замест шырокай рэалістычнай панарамы. Ад работ застаецца пачуццё няўстойлівасці, зменлівасці, разбурэння прадметных абрысаў. Усё гэта надае акварэлям Паўлаўца імпрэсіяністычнае гучанне. Інтымнае перажыванне свету, асаблівае ўяўленне аб прыгожым, лёгкае і рухомое аўтарскае пісьмо выклікае ў гледача душэўнае хваляванне.

Вячаслаў Паўлавец вылучаецца сярод беларускіх пейзажыстаў. Яго вобразам уласціва дакладная нюансіроўка пераходнага стану прыроды, дзе няма эфектнасці, але ёсць ціхая сузіральнасць. Здаецца, мастак прыслухоўваецца да вібрацый чалавечай душы, адпушчанай нацешыцца спакоем і цішынёй прыроды.

Быў перыяд у творчых вышуках майстра, калі ён захапіўся эксперыментамі з формамі і пластыкай, выкарыстоўваў новыя для сябе матэрыялы – тэмперу, алеі, пастэль, гуаш, заняўся абстрактным жывапісам. Творы атрымліваліся лагічна завершанымі, дакладна пабудаванымі па гарызанталі і вертыкалі. Але штораз мастак пакідаў на лісце паперы хоць невялікае, але заўважнае месца для непрадказальнай жывапіснай матэрыі. А пазней вярнуўся да акварэлі, тэхніка якой ідэальна падыходзіць яго імпульсіўнай натуры. Мастак любіць гэтую тэхніку яшчэ і таму, што менавіта вадзянымі фарбамі можна перадаць няўлоўныя нюансы і адценні, імправізаваць і нават не здагадацца, як змяняць першапачатковую задуму работы фарбы, якія расцякліся на ўвільготненай паверхні папе-

* Пачатак на апошняй старонцы вокладкі.

ры. Для Паўлаўца працэс стварэння акварэльных работ падобны да дыялогу з самім сабою. Спачатку дакладна прадуманага сюжэта няма або існуе толькі цалкам абагульненая ідэя. Колеравае і пластычнае рашэнне падказвае расцяканне вады і фарбы. Стыхія – гэта аснова прыроды, а натхненне – гэта аснова паэзіі. Спалучаныя разам у творчасці Вячаслава Паўлаўца, яны дазваляюць мастаку ствараць дзівосна гарманічныя і лірычныя, паэтычныя творы. Сузіранне прыроды, яе гармоніі і пластыкі – галоўны імпульс для творчасці. Кожны раз сутыкненне з прыродай становіцца для мастака адкрыццём. *“Пісаць мне хочацца заўсёды. Нават калі не пішу, пішацца нешта ўнутры. Лічу, што мастак павінен глядзець на жыццё вачыма дзіцяці: глядзець, здзіўляцца і адкрываць. Прывычка – гэта вораг творчасці”*.

Цікавасць да жывапісу ўзнікла ў Вячаслава Паўлаўца яшчэ ў школьныя гады. Бацька быў вайскоўцам, і сям’я пэўны час жыла ў ГДР, непадалёк ад Дрэздэна. Маці, выкладчыца мовы і літаратуры, вадзіла сына ў Дрэздэнскую галерэю, знаёміла з творамі Рафаэля, Джарджоне, Тыцыяна, вучыла заўважаць прыгажосць нават у звыклых з’явах прыроды. Спачатку хлопчык спрабаваў маляваць самастойна. Аднойчы, зачараваны раскіданым па асфальце залатым лісцем, ён прыйшоў дадому і па памяці намальваў восеньскі краявід. Пазней занятакі сталі больш сур’ёзнымі. Вячаслаў скончыў дзіцячую мастацкую школу ў Мінску, Беларускаю

акадэмію мастацтваў. У якасці дыпломнай работы зрабіў серыю афортаў па матывах лірыкі Янкі Купалы – ілюстраваў пейзажныя вобразы яго паэзіі. Там упершыню сур’ёзна ад малявання з натуры перайшоў да вобразаў, прапушчаных праз думкі і ўласныя ўяўленні і фантазіі.

“Для мяне праца з натураю – гэта своеасаблівы рытуал медытацыі. Я паглыбляюся не толькі ў сябе, але і ў рэаліі навакольнага асяроддзя. Гэта дазваляе мне прыгледзецца да вобразаў вакол нас і зноў каторы раз упэўніцца, што ў прыродзе ўсё разумна і збалансавана, кожны мае сваю ролю, выконвае сваю функцыю. Чалавек у гэтым парадку – выключэнне. Я лічу, што мы становімся шчаслівымі, толькі калі займаемся сваёй справай”, – гаворыць Паўлавец.

Мастак асабліва любіць восень. Яе вільготны шэры паўзмрок, ясныя, халодныя дні, пранізаныя святлом ужо чужога сонца. Відаць, невыпадкова, што ён нарадзіўся менавіта восенню. У гэты час майстра не адчувае вымярэнні часу, самапаглыбляецца, медытуе і філасофствуе. І стварае лепшыя, на яго думку, творы – адкрыцці душы. “Рух падсвядомасці”, “Геаметрыя пейзажа”, “Рэальнасць нерэальнасці”, “Матэрыя часу” – назвы самі гавораць пра схільнасць мастака да разваг і спазнання свету. Бо ў творчасці Вячаслава Паўлаўца ўсё падначалена звышзадачы: данесці сваю галоўную думку, перадаць глядачу ўласны эмацыянальны стан. І гэта яму цалкам удаецца.

КАЛЯНДАР ПАМЯТНЫХ ДАТАЎ І ЮБІЛЕЙНЫХ ДЗЁН на 2010 год

САКАВІК

Заканчэнне. Пачатак на с. 15, 52.

21 сакавіка – 170 гадоў з дня нараджэння Францішка Бенядзікта Багушэвіча (1840 – 1900), паэта, празаіка, публіцыста, перакладчыка

22 сакавіка – 90 гадоў з дня нараджэння Аляксея Пысіна (1920 – 1981), паэта, перакладчыка, заслужанага работніка культуры Беларусі

23 сакавіка – 145 гадоў з дня нараджэння Старога Уласа (сапр. Уладзіслаў Сівы-Сівіцкі; 1865 – 1939), паэта, празаіка, збіральніка беларускага фальклору

115 гадоў з дня нараджэння Васіля Шашэўскага (1895 – 1937), празаіка, драматурга

85 гадоў з дня нараджэння Віктара Шведы, паэта, заслужанага дзеяча культуры Польшчы. Жыве ў Беластоку

80 гадоў з дня нараджэння Леаніда Бурака (1930 – 1996), мовазнаўцы, педагога, заслужанага работніка адукацыі Беларусі

20 гадоў з дня стварэння Музея гісторыі тэатральнай і музычнай культуры Беларусі

25 сакавіка – 105 гадоў з дня нараджэння Алеся Вечара (1905 – 1985), біяхіміка, паэта, заслужанага дзеяча навукі і тэхнікі Беларусі

75 гадоў з дня нараджэння Аляўціны Карзянковай (1935 – 2002), артысткі балета, педагога, народнай артысткі Беларусі

75 гадоў з дня нараджэння Уладзіміра Папковіча, паэта, празаіка, перакладчыка

75 гадоў з дня нараджэння Аляксея Рагулі, літаратуразнаўцы

26 сакавіка – 70 гадоў з дня нараджэння Дзмітрыя Заіцава, кінааператара і рэжысёра, заслужанага дзеяча мастацтваў Беларусі

50 гадоў з дня нараджэння Віктара Шніпа, паэта, перакладчыка

27 сакавіка – 100 гадоў з дня нараджэння Галіны Цэпай (1910 – 1985), спявачкі, заслужанай артысткі Беларусі

28 сакавіка – 100 гадоў з дня нараджэння Міколы Вішнеўскага (1910 – 1986), празаіка

70 гадоў з дня нараджэння Яўгена Паўловіча, артыста балета, педагога, заслужанага артыста Беларусі

29 сакавіка – 110 гадоў з дня нараджэння Уладзіміра Корша-Сабліна (сапр. Саблін; 1900 – 1974), кінарэжысёра, народнага артыста Беларусі, народнага артыста СССР

105 гадоў з дня нараджэння Майсея Грынבלата (1905 – 1983), этнографа, фалькларыста, гісторыка

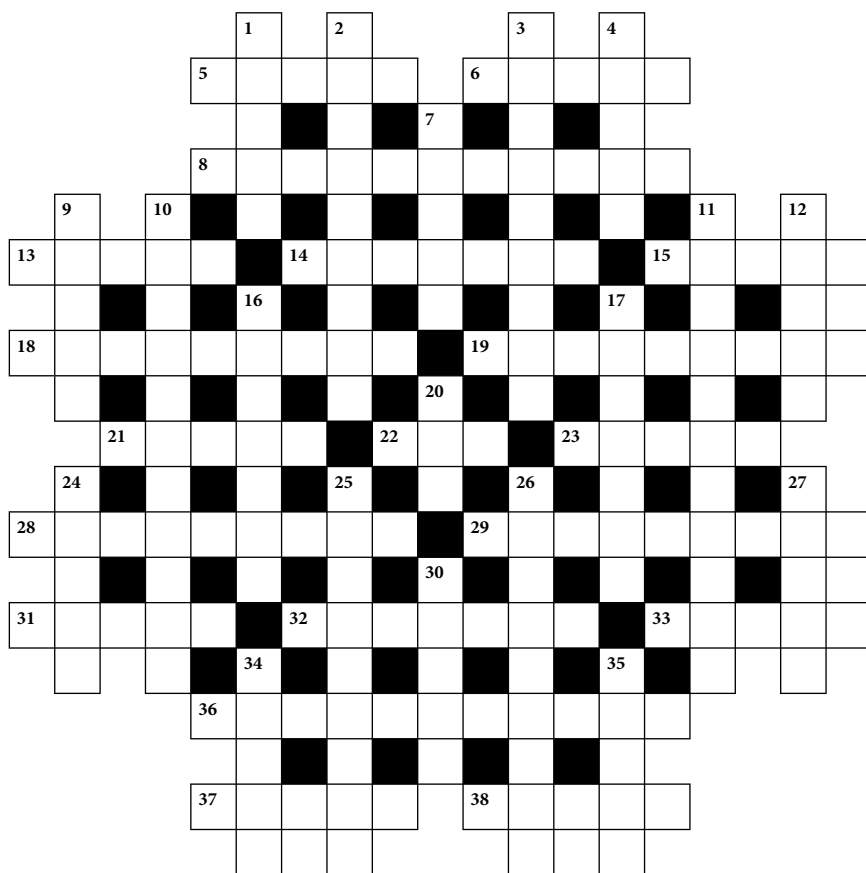
60 гадоў з дня нараджэння Зінаіды Дудзюк, паэткі і драматурга

30 сакавіка – 70 гадоў з дня нараджэння Аляксея Марачкіна, жывапісца, педагога

31 сакавіка – 210 гадоў з дня нараджэння Восіпа (Юльяна) Сянкоўскага (1800 – 1858), пісьменніка, мовазнаўцы, журналіста, падарожніка

Паводле картатэкі БДАМЛМ.

КРЫЖАВАНКА

Па гарызанталі. 5. Беларускі партыйны дзеяч, на смерць якога Янка Купала адгукнуўся вершам. 6. Арыфметычная “літара”. 8. Працігласць варварства. 13. Палясоўшчык, якому ў паэме XIX ст. удалося наведаць Парнас. 14. Прозвішча чэхаўскага “чалавека ў футарале”. 15. Родная краіна Ханса Крысціяна Андэрсена. 18. Андрэй ... – бард з Магілёва, Аляксей ... – даследчык старажытнай беларускай літаратуры. 19. Верш, які без страты сэнсу можна чытаць і з пачатку, і з канца. 21. Эстонскі горад і порт на рацэ з той самай назвай. 22. “... на кургане” – паэма Янкі Купалы (1912). 23. Алесь ... –

паэт і драматург нашаніўскага перыяду. 28. Святлана ... – актрыса, Ірына ... – даследчыца беларускай песеннай лірыкі. 29. Анатоль ... – гісторык старажытных беларускіх гарадоў, яго брат Валянцін ... – гісторык медыцыны. 31. Персанажы апавядання Льва Талстога “Каўказскі палоннік” – ... і Кастылін. 32. Працістаянне напаздзенню. 33. Понцій ... – рымскі намеснік Іудзеі, які фігуруе ў рамане “Майстар і Маргарыта” Міхаіла Булгакава. 36. Зборнік Янкі Купалы (1925), названы паводле аднайменнай паэмы. 37. Няшчасны пан, спалены інквізітарамі па падазрэнні ў вядзьмарстве, з рамана “Хрыстос прыязміўся ў Гародні” Уладзіміра Караткевіча. 38. Рэлігійны абраз.

Па вертыкалі. 1. Апантаны шахматыст, герой рамана Уладзіміра Набокава. 2. Кар’ерыст у камедыі Андрэя Макаёнка “Выбачайце, калі ласка!”. 3. Зяма ... – паэт і тэатральны крытык з Касцюковічаў (1910 – 1937), расстраляны сталіністамі. 4. Контур прадмета. 7. Рыса на плоскасці. 9. Чэшскі пісьменнік, вынаходнік тэрміна “робат”. 10. Беларускі паэт з Полацка Навум ... 11. Вядомы беларускі кампазітар Уладзімір ... 12. Імя аднаго з “палескіх рабінзонаў” у апавесці Янкі Маўра. 16. Віталь Шчэрба як спартсмен. 17. Велікадушныя адносіны да залежнай асобы. 20. Гаваркая жывёла ў рамане “Майстар і Маргарыта” М. Булгакава. 24. Інжынер, які не дастаў шчасця ад свайго гіпербалоіда ў рамане Аляксея Талстога. 25. Юрась ... – зныны даследчык беларускай літаратуры і рэлігійнага жыцця ў Беларусі. 26. Міхаіл ... – шматгадовы дырыжор беларускага акадэмічнага хору. 27. Бацька ... – мянушка Шмырова, аднаго з кіраўнікоў партызанскага руху ў Беларусі з 1941 г. 30. Герой Даніэля Дэфо Рабінзон ... 34. Рымскі імператар I ст., які вельмі хацеў стаць акцёрам. 35. Дрыгва, твань.

Адказы

Па вертыкалі. 1. Лужыны. 2. Калібераў. 3. Пявабараў. 4. Абрыв. 7. Лінія. 9. Чапек. 10. Пальпяровіч. 11. Кандрусевіч. 12. Мірон. 16. Гімнаст. 17. Літасць. 20. Кот. 24. Іары. 25. Іарбінскі. 26. Дрыгва. 27. Літасць. 28. Сон. 29. Ірыцкевіч. 31. Жыліт. 32. Абарона. 33. Пілат. 36. “Безназоўнае”. 37. Коцік. 38. Ікона.

Па гарызанталі. 5. Булат. 6. Лічба. 8. Цывілізацыя. 13. Тарас. 14. Белькаў. 15. Данія. 18. Мельнік. 19. Палінідром. 21. Пярну. 22. Кон.

Склаў **Вольф РУБІНЧЫК**.

Установа «Рэдакцыя часопіса “Роднае слова”». Заснавальнік – Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь. Рэгістрацыйны нумар часопіса 561. 220035, г. Мінск, пр. Пераможцаў, 47, кор. 1, пад’езд 2 (уваход з вул. Гвардзейскай, код на ўваходзе: 43 + званок). Р/р № 3015702170012 у аддзяленні № 527 ААТ “Белінвестбанк” г. Мінска, код 739, УНН 190241571, ОКПО 37551965.

Тэлефоны: галоўнага рэдактара (017) 203-35-17, намесніка галоўнага рэдактара (017) 203-24-69, рэдактараў і галоўнага бухгалтара (017) 203-34-79, адказнага сакратара і загадчыка прыёмнай (017) 203-07-40, факс (017) 203-07-40. E-mail: rodnaje_slova@tut.by www.rs.unibel.by

Пап. да друку 11.1.2010. Фармат 60x84 1/8. Папера афсетная. Гарнітура “Minion Pro”. Афсетны друк. Ум.-друк. арк. 11,02. Ум.-фарб. адбіт. 12,07. Ул.-выд. арк. 13,2. Тыраж 3201 экз. Зак. 8.

Надрукавана ў Рэспубліканскім унітарным прадпрыемстве «Выдавецтва “Беларускі Дом друку”».

220013, Мінск, пр. Незалежнасці, 79. ЛП 02330/0494179 ад 03.04.2009.

© Роднае слова, 2010